

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР
МАҲКАМАСИ ХУЗУРИДАГИ**

ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ

САИДКАРИМОВА М.

ХАЛҚАРО САВДО
фанидан

5341100-Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий

муносабатлар йўналиши талабалари учун

ўқув қўлланма

Т о ш к е н т – 2010

САИДКАРИМОВА М. «ХАЛҚАРО САВДО». Ўқув қўлланма– Т.: ТИУ, 2010.

Мазкур маъруза матнида халқаро савдонинг назарий асослари, жаҳон бозорига нима асос бўлган, халқаро меҳнат тақсимоти, рақобатдошлик назарияси, халқаро савдонинг географик таркиби, халқаро алоқаларнинг ривожланишида халқаро савдонинг ўрни, халқаро савдони давлат томонидан бошқариш, халқаро ва ташқи савдо сиисати, халқаро савдони бошқариш институтлари, валюта курсларини халқаро савдога таъсири, тўлов баланси, жаҳон бозорида товар биржалари ва халқаро савдода ташқи савдо операцияларини ташкил қилиш масалалари кўриб чиқилган.

Такризчилар: и.ф.н., доц Содиқов З.Р
и.ф.н., доц.Худаяров А.А.

“Халқаро иқтисодий муносабатлар” кафедрасида
муҳокама қилинган ва
тавсия этилган
(кафедра мажлисини “ 3 ” - сонли баённомаси
“10” НОЯБР 2010й)
Каф. мудири и.ф.д. Исаджанов А.А.

М У Н Д А Р И Ж А

Мавзу	бет
1-мавзу. Халқаро савдонинг назарий ва услубий асослари.....	4
2-мавзу. Халқаро савдо ва жаҳон хужалиги.....	24
3-мавзу. Халқаро савдонинг халқаро интеграциядаги роли....	37
4-мавзу. Ташки ва халқаро савдо сиисати.....	47
5-мавзу. Халқаро ва ташки савдони тартибга солиниши.....	62
6-мавзу. Халқаро хизматлар савдоси.....	75
7-мавзу. Валюта сиисати ва уни халқаро савдога таъсири.....	98
8-мавзу. Халқаро савдода товар биржалари.....	110
9-мавзу. Халқаро савдода эркин иқтисодий зоналар.....	115
10-мавзу. Халқаро савдода ташки савдо операцияларини ташқил қилиш.....	123
Адабиитлар	129
руйхати.....	

1-мавзу: Халқаро савдонинг назарий ва услубий асослари.

1.1.А.Смитнинг мўтлоқ устунлик назарияси.

1.2.Д.Рикардонинг нисбий ўстунлик назарияси.

1.3.Халқаро савдо бўйича бошқа назариялар.

1.1.А.Смитнинг мутлоқ устунлик назарияси.

Жаҳон бозорига нима асос бўлган? XVIII асрга қадар олимлар бу саволга жавобни табиат инъомларининг турли мамлакатлар ва халқлар уртасида нотекис таксимланганлиги билангина боглар эди. Мулоҳаза юритиш мантики оддий эди: агар бир мамлакатда мармар кони, бошқасида эса олтин кони бўлса, уларнинг кироллари олтин тожда мармар копланган саройда утиришлари учун бу мамлакатлар бир-бири билан савдо қилиб, мармарни олтинга айирбошлаши керак.

Адам Смит билиш сари янги қадам ташлаб, “мутлоқ устунлик” тушунчасини киритди. “Мутлоқ устунлик” ҳар қайси мамлакатда шундай товар мавжудки, харажатлар бирлигига ҳисоблаганда у бошқа мамлакатларга қараганда қупрок ишлаб чиқариши мумкин бўлган вазиятдир.

Иқтисодий таҳлилда “Халқаро ғавдо” мавзуси ёиқр юритишнинг энг қадимги мавзуларидан бири ҳисобланади. Эркин айирбошлаш назариясининг асослари XIX асрдаиқ буюк иқтисодчилар томонидан ўратилган. Ушбу назария иккинчи жаҳон уруши тугагандан сўнг халқаро савдо соҳасида юзага келган ёалқаро айирбошлашнинг ривожланишини тушунтирувчи қоидаларга жуда катта таъсир кўрсатди.

А.Смит моделини кўриб чиқаётганда таҳлил учун фойдаланиладиган баъзи шартларни келтириш талаб этилади:

- 1) Дунида фақат иккита мамлакат мавжуд.
- 2) Мамлакатларда фақат иккита маҳсулот ишлаб чиқарилади.
- 3) Мамлакатлар орасида товарлар савдоси чеклашларсиз амалга оширилади.
- 4) Халқаро савдо мувозанатлаштирилган (импорт экспорт билан тўланади).
- 5) Фақатгина меҳнат товар баҳосига ва унумдорликка таъсир кўрсатади.
- 6) Ишлаб чиқариш омиллари мамлакат орасида кўчиб юрмайди.

1-расм. Халқаро савдо назариялари.

7) Меҳнат ва маҳсулотни чиқиши орасидаги нисбат доимий.

8) Ишлаб чиқариш омиллари тармоқлар орасида мутлақ кўчиб юриши мумкин.

9) Ҳар икки мамлакатда ва икки тармоқда соф рақобат муҳити мавжуд бўлади.

Энди мутлоқ устунлик моделини кўриб чиқайлик.

1-жадвал

	С товар	Т товар
А мамлакат	3 соат	6 соат
В мамлакат	12 соат	4 соат

1-жадвалда аниқ бир давлатда аниқ бир товар бирлиги ишлаб чиқариш учун керак бўладиган вақт ҳақидаги маълумотлар келтирилади. А мамлакатда бир бирлик С товар ишлаб чиқаришда В мамлакатга нисбатан кам вақт сарфланади, бу дегани А мамлакат бир бирлик С товарни ишлаб

чиқаришда мутлақ устунликка эга. В мамлакат эса, ўз навбатида Т товарни ишлаб чиқаришда мутлақ устунликка эга. Агар А мамлакат Т товарни ишлаб чиқаришни қисқартирса ва С товарни ишлаб чиқаришни оширс ва В мамлакат аксинча С товарни ишлаб чиқаришни қисқартирса ва Т товарни ишлаб чиқаришни оширс, мутлақ устунлик тамойилига асосан халқаро меҳнат тақсимоти ва халқаро савдо юзага келади.

Агар А мамлакатда Т товарни ишлаб чиқариш 1 донага қисқарса, бу С товарни қўшимча 2 дона ишлаб чиқариш учун фойдаланса бўладиган 6 соатни иқтисод қилишга имкон беради. Бундай ҳолат В мамлакатда ҳам содир бўлади. Бу ҳолатда С товарни ишлаб чиқаришнинг 1 ёнага қисқартирилиши, Т товарни қўшимча 3 дона ишлаб чиқариш учун ишлатса бўладиган 12 соатни иқтисод қилишга имкон беради. Умуман, жаҳонда С товарни ишлаб чиқариш 1 донага, Т товарни ишлаб чиқариш эса 2 донага ошади. Шуниси аҳамиятлики, бу қўшимча ресурслардан фойдаланмасдан туриб, фақат халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) ,рдамида амалга ошади.

Айтайлик, Ўзбекистонда энг арзон ишлаб чиқариладиган товар пахтадан тайирланган куйлаклардир. Украинада эса шакар. Украинада ҳаракатлар бирлиги ирдамида 50 кг шакар ики 25 та куйлак ихуд мазкур микдор доирасида шакар ва куйлакларнинг ҳар қандай комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин. Ўзбекистонда ҳаражатлар бирлиги ирдамида 40 кг шакар ики 100 дона куйлак ихуд мазкур микдор доирасида ҳар қандай комбинациядаги маҳсулотни ишлаб чиқарса бўлади.

Маълумот учун материал

Халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги мунтазам тадқиқотлар меркантилизм даврида (тахминан XVI XVIII асрлар) Европада бошланди ва давлатнинг ташки савдоси қандай булиш керак деган мавзудаги умумий фикр юритишдан иборат эди. Бошқа мамлакатларга экспортни купайтиришга ирдам бериш ва у ердан импортни чеклаш ҳар бир мамлакатнинг манфаатларига мос деб ҳисобланар эди. Шу сабабли меркантилчилар импорт йулига купданкуп чекловлар қуйиш зарурлигини оклар эдилар. Улар импортга солиқ солиш иш жойларини ташкил этиш ва мамлакат ичида даромадининг купайишига олиб борадиган восита деб ҳисоблар эди. Товарларни импорт қилиш эса имон, чунки улар учун ҳақ тулаш керак, бу эса агар чет элликлардан сотиб олинган товарлар ва хизматлар уларга сотишга муваффақ; булинганидан кура купрок булса, металл пуллар (олтин ва кумушнинг четга чиқиб кетишига олиб келиши мумкин деб қарашар эди. Импортдан яна шунинг учун ҳам қурқиш керак эдики, уруш булиб қолган тақдирда бу товарлар билан таъминлаш тухтаб қилиши мумкин эди.

XVIII аср охирида меркантилчиларга қарамақарши уларок, янгича индошув фритрейдерлик (инглизча free trade эркин савдо сузидан) шаклланди. Бу индошув тарафдорлари тула савдо эркинлигига йул қуйиш одамларнинг қандай савдони зарур деб ҳисобласа, шунгисига имкон бериш

айрим давлатнинг ҳам, умуман барча мамлакатларнинг ҳам манфаатларига мос келади деб таъкидлайди.

Савдо булмасадир бир мамлакат факат узи ишлаб чиқарган нарсанигина истеъмол қилиши керак, холос. Бундай шароитда Ўзбекистон билан Украинадаги истеъмолнинг шакар ва қуйлақларнинг ҳар хил комбинацияси билан қурсатилган энг қўп ҳажмларини қўра қилиб белгиланган эгри қизиклар шаклида қурсатиш мумкин.

Шу тариқа, назарий жиҳатдан Украина узини 50 кг миқдорида шакар билан таъминлаши ва умуман қуйлақсиз қилиши (S1 нуктаси) икки бир кг ҳам шакар ишлаб чиқармаган ҳолда ҳамма имкониятларини факат қуйлақ ишлаб чиқаришга сарфлаши мумкин (S2 нуктаси). Яна бир вариант бўлиши мумкин, бунда S0 нуктасида қурсатилганидек, 20 кг шакар ва 15 дона қуйлақ ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон 100 дона қуйлақ ва 40 кг шакар икки бошқачароқ нисбатда, масалан 70 дона қуйлақ ва 12 кг шакар ишлаб чиқариши мумкин.

Ташки иқтисодий алоқалар булмаса, Украина ва Ўзбекистон нима ва қанча ишлаб чиқаради? Айтайлик, аҳоли афзал қўрадиган нарсалар шундайки, юқоридаги ва пастдаги қизмаларда эгри қизикнинг S1 S2 нукталарида ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган барча комбинацияларидан S0 нуктаси танлаб олинади. Яъни Украинада 20 кг шакар ва 15 дона қуйлақ, Ўзбекистонда эса 12 кг шакар ва 70 дона қуйлақ ишлаб чиқарилади.

Савдо булмаса, ҳар икки мамлакатдаги нархлар турлича. Агар иккала товар рақобатли бозорга қўйилса, уларнинг нисбий нархлари нисбий ишлаб чиқариш қимматлари билан белгиланади. Украинада қуйлақнинг нархи тахминан икки кг шакар (50:25) билан баҳоланади. Яна шу сабабга қўра, Ўзбекистонда ташки савдо булмаганида бир дона қуйлақ 0,4 кг шақарга (40:100) тушади.

Энди бу мамлакатлар ўртасида савдо алоқалари ўрнатилди деб тасаввур қилайлик. Қимдир нархлардаги фарққа эътибор беради: Ўзбекистонда қуйлақ арзон бир дона қуйлақ атиги 0,4 кг шақарга сотилади, ҳолбуки Украинада ҳар бир қуйлақ ўчўн икки кг шакар олиш мумкин. Агар транспорт харажатлари қиммат булмаса (биз эса ўлар нолга тенг деб тахмин қиламиз), ўша қимдир имкониятдан фойдаланиб, Ўзбекистондан қуйлақларни сотиб олиб, ўларни Украинада шақарга сота бошлайди.

Ташки савдо битимлари бутўнлай ўнинг қўлида қоладими икки ўнинг муқтақил рақобатчилари пайдо бўлиб қоладими, бўндан қатъий назар, мутлақо аинқи, ташки савдо оқимининг йўналишлари ишлаб чиқариш қимматлари ўртасидаги нисбат билан белгиланаверади. Украинада шакар, Ўзбекистонда эса қуйлақни нисбатан арзон бўлганлиғидан, Ўзбекистон қуйлақни экспорт ва шақарни импорт қилади.

Икки мамлакат уртасида савдо ривожланишдан уларнинг аҳолиси нима ютади? Истеъмолнинг тузилиши узгаради ва ишлаб чиқарилиши ихтисослаштиришдан иқтисодий самара олинishi таъминланади. Энг аввало, истеъмолнинг қупайишида уз аксини топадиган ташки савдо туфайли эришиладиган ютукни қуриб чиқамиз.

Айтайлик, мамлакатлар уртасидаги савдо натижасида шакар билан қуйлакнинг нархи 1 : 1 нисбатда белгиланади, деб фараз қилайлик. Агар ишлаб чиқаришнинг тузилиши хатто S0 нуктада қолган тақдирда ҳам томонлар ана шу шартлар асосида савдо қилса, фойда қолаверади. Экспорт қилинган хар бир кг шакар учун биттадан қуйлак олиб, Украина аввалги истеъмол даражасидан ошиб қетиш мумкин; бу расмда қалин пунктир қизик билан қурсатилган. Бу истеъмолни устирадими? Шубҳасиз, устиради, чунки янги нисбат (1 қуйлакка 1 кг) эски нисбатдан (1 қуйлакка 2 кг) фарк қилади. Энди жаҳон бозори нархлари буйича улар узларига қерак эмас деб ҳисоблаган хар бир кг шакар учун биттадан қуйлак олиши мумкин. Бу ҳол уларга фойда қелтиради. Ўзбекистон ҳам истеъмолда фойда қуради.

Қейинчалик ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш туфайли ҳам ютукни қупайтириш мумкин. Энди Украина учун S0 нуктасидаги қабии хар бир қаражатлар бирлигига 20 кг шакар ва 15 дона қуйлак ишлаб чиқариш шарт эмас. Бундай шароитда у қуйлак ишлаб чиқарилган бутунлай воз қечиши қерак. Модомики, ресурслардан қишлоқ ҳужалигида қоидаланиб, аввалги битта қуйлак урнига икки кг дан шакар ишлаб чиқариш ва экспорт қилинган хар икки кг шақарга иккита қуйлак олиш мумкин бўлган бир пайтда, ресурсларни қуйлак тикишга сарфлашнинг нима қераги бор? Украина S1 нуктасида шакар ишлаб чиқаришга батамом ихтисослашиши ва унинг бир қисмини қуйлақларга алмаштириши мумкин; бу эса истеъмолни қизмадаги С нуктасига узгартиради. Ҳудди шунга ухшаб, Ўзбекистон ҳам узи учун арзон тушадиган товар ишлаб чиқаришга ихтисослашиши ва факат қуйлак ишлаб чиқариб (1.1. расмининг пастки қизмасидаги S1 нуктасида қурсатилганидек), уларни С нуктасидаги зарур истеъмол даражасига етиш учун шақарга алмаштириб олиши мумкин.

Ихтисослашиш ва жаҳон нархларида бир кг шақарга бир дона қуйлак алмаштириб олиш имқонияти бир вақтнинг узида ҳам Украинага, ҳам Ўзбекистонга ташки савдодан фойда олиш имқонини беради. Иққала мамлакат ҳам ташки савдосиз эришиб бўлмайдиган истеъмол даражасига қутарилиши мумкин. Энди Украина аҳолиси 30 кг шакар ва 20 дона қуйлак (10 кг шакар ва 5 дона қуйлак қуп), Ўзбекистон аҳолиси эса 80 дона қуйлак ва 20 кг шакар (8 кг шакар ва 10 дона қуйлак қуп) истеъмол қилиши мумкин. Агар Украина билан Ўзбекистон автарқияни сақлаб, биз қелтирган расмдаги йугон қизикда қолаверганда эди, улар ҳеч қачон С нуктасига ета олмаган бўларди. Ташки савдо бўлмаган шароитда истеъмолга сарфланадиган шакар билан қуйлакнинг йул қуиш мумкин

булган хар бир комбинациясига (уларнинг купчилиги калин чизик билан белгиланган) жaxon нархини билдирувчи чизикдаги (калин пунктир чизик) нукта тугри келади. Бу нуктада ихтисослашув ва ташки савдо туфайли иккала товарни истеъмол килиш хажми ошади.

Шундай қилиб, **мутлак устунлик** - бу халқаро савдонинг афзаллигини тушунтирувчи, хар бир мамлакатда шундай товар борки, бунда бир бирлик харажат билан бошқа давлатларга нисбатан кўпроқ товар ишлаб чиқариши мумкин бўлган таъйиндир.

1.2. Д. Рикардонинг нисбий устунлик назарияси.

Халқаро товар айирбошлаш фойдалилигининг сабабларини тадқиқ қилишда навбатдаги кадамни Рикардо ташлади. У нисбий устунлик қонунини таърифлаб берди.

У икки бу товарларни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларда мутлок устунликка эга бўлиш ташки савдонинг кенг тарқалиш сабабларини батамом тушунтириб бера олмайди. Чикимларни таққослаганда мамлакатлардан бирортасида қарийб ҳамма товарларни ишлаб чиқариш самарадорлик жиҳатидан бошқа мамлакатлардагидан ортиқ бўладиган ҳоллар тез-тез учраб туради. Лекин шундай ҳолда ҳам ташки савдо учун рағбат сакланиб қолаверади, чунки бу самарадорлик даражаси турли товарлар учун бир хил эмас. Нисбий устунлик қонуни мамлакатда барча қучни шу ерда нисбатан кўпроқ самарадорликка эга товарларни ишлаб чиқаришга қаратиш ва уларни экспорт олиб, урнига-урин узи жуда кам устунликка эга булган товарларни олиб қелиш фойдалироқ, эканини тасдиқлайди. Шундай қилиб, ташки савдо бир томоннинг ютуғини белгиладиган бошқа томон мажбурияти ифодаладиган "ноль суммали уйин" эмас. Савдо ҳамма учун фойдали бўлиб, унда қатнашиш ҳеч бўлмаганда савдо муносабатлари урнатилгунга қадар булган аҳволни имонлаштирмайди.

Буни қуйидаги рақамли мисол билан қурсатамиз. Айтайлик, Украинада аввалгидек харажатлар бирлиги ирдамида 50 кг шакар икки 25 дона қуйлак ихуд мазкур микдорлар доирасида шакар ва қуйлақларнинг исталган комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин бўлсин, шунингдек Ўзбекистонда харажатлар бирлиги ирдамда 67 кг шакар икки 100 дона қуйлак ихуд мазкур микдорлар доирасида уларнинг исталган комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин бўлсин. Яъни, Ўзбекистон қуйлақларни ҳам, шакарни ҳам Украинага қараганда кўпроқ самарадорлик билан ишлаб чиқарсин. Бу украиналик тадбирқорлар учун ўзбекистонлик тадбирқорлар билан савдо қилишнинг маъноси қолмаганлигини аңлатадими?

Харажатларни тежаш нуктаи назаридан Ўзбекистонлик ишлаб чиқарувчиларнинг украиналик ишлаб чиқарувчилардан қанчалик

устунлигини хисоблаш керакми? Бу устунлик даражаси хар иккала товар буйича бир хил булиши эхтимолдан йирок. Бир товар бошка товарга караганда купрок самара билан ишлаб чикарилиши аник. Демак, ишлаб чикариш тармокларидан бири ривожланиш учун ва унинг махсулоти эса экспорт учун нисбатан фойдалирок булиб чиқади. Ана шу нисбатан фойдалилик мамлакатлар уртасида товарлар айирбошлашнинг тузилишини белгилаб берадиган асосдир.

Нисбатан устунликдан фойдаланиш натижасида олинадиган ютук хакида янада туларок тасаввурга эга булишимизга юкоридага мисолнинг чизмаси берилган 1.2 расм ирдам беради.

Агар ташки савдо олиб борилмаса, Украина узини-узи таъминлашга утиб колади ва калин чизикдаги нукталардан бирида, масалан S_0 нуктасида узи ишлаб чикарган махсулотнигина истеъмол килишга мажбур булади. Узбекистон хам шу ахволга тушади.

Савдо алокалари урнатиш мамлакатларнинг имкониятларини кенгайтиради, гарчи Украинага иккала товарни ишлаб чикариш Узбекистондагига караганда, кимматрок тушса хам. Савдо килиш имконияти тугилиши биланок, ким булмасин Украинада битта куйлакка икки кг шакар сотиб олиш, шакарни Узбекистонга жунатиш ва у ерда учта куйлакка сотиш мумкинлигига (100/672) эътибор беради. Иккала мамлакатда хам хар бир товарни ишлаб чикариш канчага тушушидан катъий назар, Украинадан шакар чикиб кета бошлайди ва у Узбекистонда ишлаб чикарилайтган куйлакка айирбошланади. Савдонинг ривожланиши тез орада бу мамлакатлардаги нисбий нархларнинг бараварлашувига олиб келади.

Мутлок устунлик вазиятида булганидек, бу гал хам энг куп микдорда истеъмолни таъминлаш учун хар иккала мамлакат учун битта товарни яъни Украинада шакарни, Узбекистонда куйлакларни ишлаб чикаришга батамом ихтисослашиш фойдали булиб колади. Жахон нархларининг нисбати бир кг шакарга бир дона куйлак даражасида карор топса, хар кайси мамлакат истеъмолда C нуктасига етади, шунда Украина 20 дона куйлак эвазига 20 кг шакар экспорт килади. Ташки савдо туфайли C га ухшаган нукталарга утиш мумкинлиги натижасида истеъмолнинг усишига эришилади. Ташки савдо булмаса, S_0 га ухшаш нукталарда бундай истеъмол даражасига етишиб булмайли.

Нисбий фойда коидаси хар бир мамлакатни мавжуд ресурслардан тонг окилона фойдаланишга имкон берадиган даражада уз иктисодиитини ихтисослаштиришга ва бошка мамлакатлар билан товар айирбошлаш натижасида уз фукараларининг фаровонлигини энг юкори нуккага кутариш ундайди.

А.Смитнинг мутлақ устунлик назариясида бирор-бир аавлатнинг ҳамма товарлар бўйича мутлақ устунликка эга бўлган ҳолати кўриб чиқилмаган эди. Бу ҳолатни эса А.Рикардо ўзаро манфаатли савдонинг ва халқаро ихтисослашувнинг умумийроқ (А.Смитнинг моделини хусусий ҳол сифатида ўз ичига олувчи) тамойилини шакллантирган “Сиисий иқтисоднинг ва солиққа тортишнинг бошланиши” (1819 йил) асарида кўриб чиқди.

Д.Рикардо халқаро иқтисодий муносабатларнинг ўзига хослигини таъкидлаб, А.Смитнинг тамойилини амал қилмаслиги ўзаро манфаатли савдога тўсқинлик бўла олмаслиги кўрсатиб берилган моделни яратди. Д.Рикардо солиштирма устунлик қонунини яратди, яъни давлат ишлаб чиқаришда энг юқори мутлақ устунликка эга бўлган (агар у ҳар икки товар бўйича мутлақ устунликка эга бўлса) ики энг кам мутлақ устунликка эга бўлган (агар у бирорта товар бўйича ҳеч қандай устунликка эга бўлмаса) товарлар экспортига ихтисослашиши керак.

Ўш замонасининг кўпчилик иқтисодчилари сингари у ўз концепциясини ривожлантиришни аниқ бир мисол орқали: вино ва жун ҳамда икки мамлакат: Англия ва Португалия ўртасидаги савдодан бошлайди.

2-жадвал

	Жун	Вино
Англия	100 ишчи	90 ишчи
Португалия	120 ишчи	80 ишчи

2-жадвалдан кўринадики, Англияда маълум бир (а) миқдорда жун ишлаб чиқариш учун йилига 100 та ишчи меҳнати талаб этилади. Ушбу миқдордаги жунга Англия маълум бир (в) миқдорда португал виносини сотиб олади. Англиянинг ўзи вино ишлаб чиқарганда йилига 120 ишчининг меҳнати талаб этилган бўлар эди. Бундан Англиянинг Португалиядан жун ҳисобига вино сотиб олиши манфаатли эканлиги келиб чиқади. Ушбу товарларни ишлаб чиқариш учун Португалия мос равишда йилига 90 ва 80 ишчининг меҳнатини сарфлайди. Шунинг учун унга вино ҳисобига жун олиб келиш манфаатли. Д.Рикардонинг фикрича, 100 инглиз ишчисининг меҳнати ва Португалия ишчисининг меҳнатига нозквивалент алмашинуви ишлаб чиқариш омилларининг мамлакатлар ўртасида ҳаракатининг қийинлиги билан тушунтирилади. Д.Рикардонинг моделига биноан Португалия Англия олдида ҳар икки товар ишлаб чиқариш бўйича мутлақ устунликка эга, аммо Португалия вино ишлаб чиқариш бўйича нисбий устунликка эга.

Шундай қилиб, **нисбий устунлик** - бу шу ҳақидаги тасдиқки, мамлакат учун у энг катта самарадорликка эришган товарларни ишлаб

чиқаришга ихтисослашиши керак ва уларни мамлакатнинг устунлиги минимал бўлган товарларга айирбошлаган ҳолда экспорт қилиши керак.

1.3. Халқаро савдо буйича бошқа назариялар.

Охирги ўн йилликларда жаҳон савдосида халқаро савдонинг классик назариялари билан тушунтириб бўлмайдиган сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Бундай вазиятнинг юзага келиши мавжуд назарияларни ривожлантиришни ва шунингдек муқобил назарий концепцияларни ишлаб чиқишга даъват этади.

Маҳсулотнинг ҳаётийлик даври назарияси. 60-йилларнинг ўрталарида америкалик иқтисодчи Р.Вернон маҳсулотнинг ҳаётийлик даври назариясини олға сурди. Ушбу назариясида Р. Вернон тайир маҳсулотлар жаҳон савдосининг ривожланишини уларнинг ҳаётий босқичлари асосида, яъни маҳсулот бозорда ҳаётга эга ва сотувчининг ўз мақсадларига эришишини таъминлаши вақт даври асосида тушунтиришга ҳаракат қилди.

Маҳсулотнинг ҳаётийлик даври тўртта босқични ўз ичига олади, яъни тадбиқ этиш, ўсиш, етуклик ва пасайиш.

Биринчи босқичда мамлакат ичида юзага келган эҳтиижни ҳисобга олган ҳолда янги маҳсулотни ишлаб чиқариш юз беради. Шунинг учун ушбу босқичда янги маҳсулотни ишлаб чиқариш кам серияли характерга эга бўлади, юқори малакали мутахассисларни талаб этади ҳамда янглик кашф этилган мамлакатда концентрацияланади. Ишлаб чиқарувчи эса деярли монопол мавқега эга бўлади ва маҳсулотнинг кичик қисмигина ташқи бозорга чиқарилади.

Етуклик даврида кўп серияли ишлаб чиқариш олдинги ўринга чиқади. Рақобат курашида эса нарх омили бирламчи аҳамият касб эта бошлайди. Ушбу босқичда бозорларнинг кенгайиб бориши ва технологиянинг тарқалиши натижасида янглик кашф этилган мамлакат рақобат устунлигига эга бўлмай қолади. Ишлаб чиқариш ишчи кучи арзон бўлган ривожланаётган мамлакатларга кўча бошлайди. Стандартлаштирилган ишлаб чиқариш жараинларида арзон ишчи кучидан самарали фойдаланиш мумкин.

Маҳсулот ҳаётийлик даври пасайиш босқичига ўтиши муносабати билан унга бўлган талаб қисқаради. Бу ҳолат айниқса ривожланган мамлакатларда кузатилади. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотиш асосан ривожланаётган мамлакатларда тўпланади. Маҳсулот яратилган мамлакат эса соф импортирга айланади.

Маҳсулотнинг ҳаётийлик даври назарияси кўпчилик тармоқлар эволюциясини ифодалаб беради, аммо ушбу назария халқаро савдо ривожини тенденцияларининг универсал таърифни ҳисобланмайди.

Миқъёс таъсири назарияси. 80-йилларнинг бошларида П. Крюгман, К. Ланкастер ва айрим бошқа иқтисодчилар классик назарияга муқобил

равишда, миқъёс таъсирига асосланган халқаро савдо назариясини таклиф этдилар. “Микроиктисодиит” курсидан яхши маълум бўлган миқъёс таъсири тушунчасининг моҳияти шундан иборатки, аниқ бир яратилган технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этишда маҳсулот чиқариш хажми ўсган сари узоқ муддатли ўртача харажатлар қисқаради, яъни оммавий ишлаб чиқариш натижасида иқтисоди қилиш ҳолати юзага келади.

Мазкур назария муаллифларининг нуқтаи назарига кўра кўпгина мамлакатлар (хусусан саноати ривожланган) асосий ишлаб чиқариш омиллари билан бир бирига яқин бўлган нисбатда таъминланганлар. Ушбу шароитда улар учун миқъёс таъсирига эга тармоқларга ихтисослашган ҳолда ўзаро савдо алоқаларини йўлга қўйиш манфаатли ҳисобланади. Бундай ихтисослашиш ишлаб чиқариш хажмининг ошишига, маҳсулотни энг кам харажатлар билан ишлаб чиқаришга ва натижада унинг нархи паст бўлишига имкон беради. Оммавий ишлаб чиқариш таъсири амалга ошиши учун етарли даражада кенг бозор талаб этилади. Халқаро савдо эса бунда хал қилувчи ролни ўйнайди. Чунки у маҳсулот сотилувчи бозорларни кенгайтишига имкон яратади. Бошқа сўзлар билан айтганда, халқаро савдо ягона интеграциялашган бозорни вужудга келтиради ва бу эса ўз навбатида алоҳида олинган мамлакат бозоридан кўра истеъмолчиларга кўпроқ миқдордаги маҳсулотни арзонроқ нархда таклиф қилиш имкониятини туғ билан диради.

Бироқ шулар билан бир қаторда миқъёс таъсирининг амалга оширилиши соф рақобат муҳитининг бузулишига олиб келиши мумкин. Чунки у ишлаб чиқаришнинг концентратциялашуви, фирмаларнинг йириклашуви, уларнинг монополга айланиши боғлиқ **Майкл Портернинг** рақобат устунлиги назарияси. 1991 йилда америкалик иқтисодчи Майкл Портер ўзининг “Мамлакатларнинг рақобат устунликлари” деб номланган тадқиқотини нашр қилди. Ушбу тадқиқотда халқаро савдо муаммоларига умуман янгича ёндашув ишлаб чиқилган. Бу ёндашувнинг шартларидан бири: “Халқаро бозорда мамлакатлар эмас, фирмалар рақобатлашади. Бу жараёнда мамлакатнинг ўрнини аниқлаб олиш учун фирма рақобат устунлигини қандай яратиши ва уни қандай ишлаб туришини тушуниш талаб этилади” деган тезисдир. Ташқи бозордаги муваффақият тўғри танланган рақобат стратегиясига боғлиқ бўлади.

Рақобат устунлиги стратегияси. М. Портернинг фикрича, рақобатнинг асосий бирлиги - бу тармоқдир, яъни товар ишлаб чиқарувчи, ки хизмат кўрсатувчи ва ўзаро рақобат қилувчи рақобатчилар гуруҳи ҳисобланади. Тармоқда фирма учун рақобат стратегиясини танлашда икки муҳим омил таъсир этади:

1. Фирма фаолият юритаётган тармоқ тузилмаси, яъни рақобатнинг ўзига хосликлари. Тармоқдаги рақобатга бешта омил таъсир қилади:

- янги рақобатчиларнинг пайдо бўлиши;
- ўринбосар товар ва хизматларнинг пайдо бўлиши;
- етказиб берувчиларнинг савдолашиш қобилияти;

- хариддорларнинг савдолашиш қобилияти;
- мавжуд бўлган рақобатчиларнинг ўзаро рақобати.

Бу беш омил тармоқнинг даромадлилигини белгилайди. Чунки, у баҳога, харажатга, капитал қуйилмаларга ва бошқаларга таъсир қилади.

2. Фирманинг тармоқда тутган ўрни. Ҳирманинг тармоқдаги ўрни, аввало, рақобат устунлиги билан аниқланади. Агар фирма барқарор рақобат устунлигига эга бўлса, у ўс рақибларини ортда қолдиради:

- Фирманинг рақобатчиларига нисбатан кам харажатлар билан товарларни ишлаб чиқара олиш ва сота олиш қобилияти ҳақида далолат берувчи, жуда паст харажатлар;

- Товарлар дифференцияцияси, яъни фирманинг истеъмолчи эҳтиياجини қондира олиш қобилияти.

Фирманинг тармоқда тутган ўрнига таъсир қилувчи бошқа бир муҳим омил - бу фирманинг ўз тармоғи доирасида мўлжалга олувчи рақобат муҳити, ки фирма мақсадининг кенглиги ҳисобланади. Фирма ўзи учун неча турдаги товарларни чиқаришини, қандай йотиш каналларидан фойдаланишини, қандай ҳариддорларга хизмат кўрсатишини, аунининг қайси жойларида ўз маҳсулотини сотишини ва қайси миллий тармоқларда рақобатлашишини ҳал қилиб олиши ёрак.

Халқаро рақобатнинг хусусиятлари. Рақобат ва рақобат стратегияси ҳақида юқорида таъкидланганларнинг барчаси ички бозор билан бир қаторда ташқи бозорга ҳам тааллуқлидир. Лекин шў билан бирга халқаро рақобат баъзи бир ўзига хос бўсусиятларга ҳам эга.

М. Портер мавжуд рақобатнинг ўзига хослигига кўра икки турдаги тармоқларни ажратади:

1) Кўимиллий тармоқлар. Ушбу тармоқлар учун алоҳида мамлакатларда рақобатнинг турлича кечиши хосдир. Бундай тармоқларда ягона стратегияни қўллаш мумкин эмас. Мисол учун, жамғарма банклари.

2) Глобал тармоқлар. Ушбу тармоқлар дуни бўйича ягона рақобат майдонига эга бўладилар. Айнан шундай тармоқларда оддий рақобат усутунлигини эмас, балки глобал рақобат усутунлигини яратиш керак бўлади.

М. Портер глобал стратегия шароитида рақобат устунлигига эришишнинг ва ундан фойдаланишнинг икки усулини ажратади:

1) фаолиятни тартибга солиш (конфигурация), ўъни ўзига хос бўсусиятларидан фойдаланиш мақсадида турли мамлакатларда фаолиятнинг турли кўринишларини жойлаштириш.

Фаолият турларини давлат қуйидаги мезонлардан келиб чиқиб ажойлаштиради:

- омилларнинг минимал қиймати;
- ИТТКИ ни ўтказиш учун зарур шароитларнинг мавжудлиги;
- махсус ёўйикмаларнинг мавжудлиги;

-мижозлар билан муносабатларнинг ривожланганлик даражаси ва бошқалар.

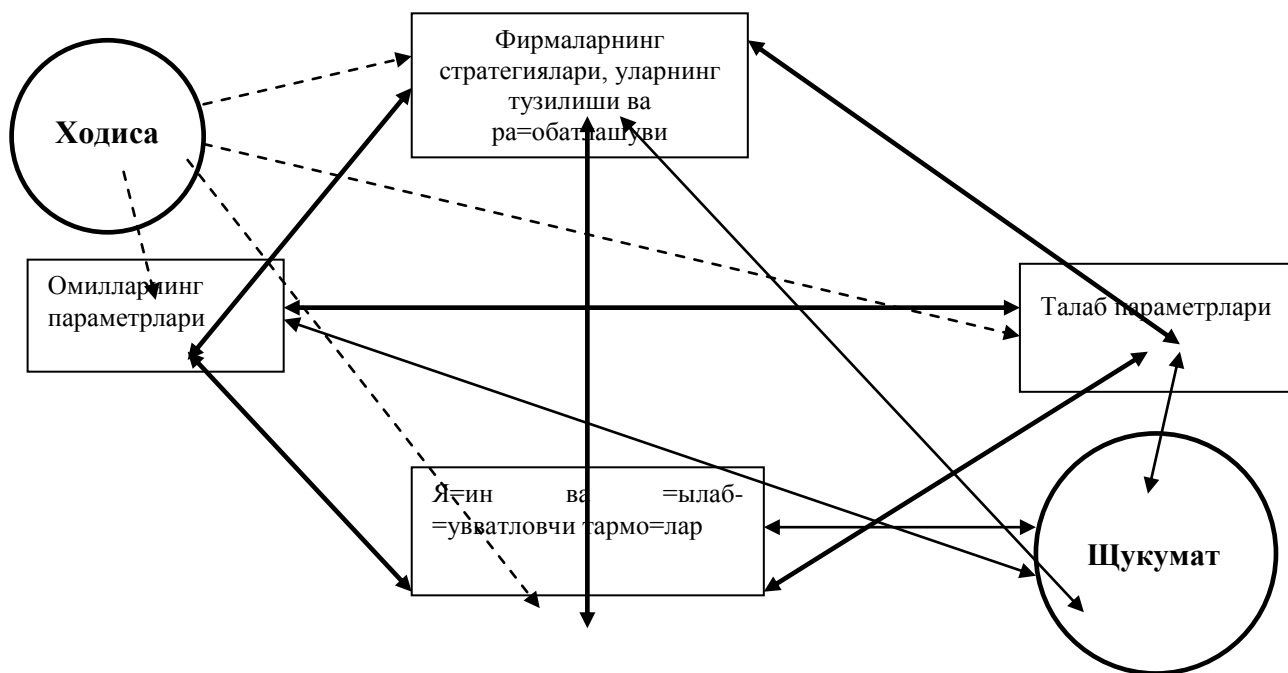
2) филиаллар фаолиятини мувофиқлаштириш. Бу ўз ичига

-маълумот алмашинувини;

-жаъобгарликни тақсимлашни;

-хатти-ҳаракатларни келишишни олади.

Рақобат устунлигининг ётерминантлари. Ҳар бир тармоқ доимо янгиланиб ва замонавийлаштириб кўрилади. Бу жараинни рағбатлантиришда асосланувчи мамлакат муҳим ўрин тутди. Асосланувчи мамлакат бу асосий маҳсулот ва технология стратегияси ишлаб чиқариладиган ва керакли тажрибага эга бўлган ишчи кучи мавжуд мамлакатдир. М.Портер мамлакатнинг атроф-муҳитни шакллантирувчи тўрт бўсузиятни кўрсатди, бунда халқаро муваффақиятга таъсир қиладиган маҳаллий фирмалар рақобатлашади.

2-расм. Мамлакатнинг рақобат устунлиги детерминантлари.

Омилларнинг параметрлари. Ҳар бир мамлакат у ики бу ёаражада ишлаб чиқариш омилларига эга бўлади (Хекшер-Олин модели). Омиллар аввалдан мавжуд бўлиши, шунингдек инсон фаолияти натижасида ўратилиши мумкин. Шунинг учун рақобат устунлигига эришиш ва уни ривожлантириш учун ёафакат мавжуд омиллар захираси, балки унинг ўратилиши тезлиги ҳам муҳимдир. Бундан ташқари омилларнинг ортиқчалиги рақобат устунлигини йўқотилишига олиб келиши, уларнинг етишмаслиги эса, аксинча, янгиланишни юзага келтириши ва бу билан узок муддатли рақобат устунлигига олиб келиши мумкин. Шундай бўлсада **омиллар билан таъминланганлик** ўта муҳим аҳамият касб этади ва шунинг учун ҳам у **биринчи параметрдир** (иёсон ресурслари, моддий ресурслар, билим ресурси, молиявий ресурслар, инфратузилма). Омиллар турли тармоқларда турли миқдорларда қўланилади. Фирмалар ўз ихтиирларида ўз тармоқларидаги рақобат курашида зарур бўладиган арзон ва юқори сифатли омилларга эга бўлсаларгина рақобат устунлигига эришадилар.

Иккинчи параметр бу - **омиллар иерархиясидир**. Омиллар **асосий** (табiiй ресурслари, иқлимий шароитлар, географик жойлашув, малакасиз ишчи кучи ва ҳ.к.) ва **ривожланган** (замонавий инфратузилма, малакали ишчи кучи ва ҳ.к.), **умумий** (барча тармоқларда қўллаш мумкин бўлган) ва **ихтисослашган** (айнан ихтисослашган омиллар рақобат устунлиги учун кўринарли ва узок муддатли асос бўлади) омилларга ажратилади.

3-расм. Омиллар иерархияси.

Омилларни ўратиш - учинчи параметр. Омиллар, улар табиий юзага келганликлари ва сунъий равишда яратилганликлари билан фарқланадилар. Юқори даражадаги рақобат устунлигига эришишга кўмак берувчи барча омиллар сунъий омиллардир. Мамлакатлар, улар зарур омилларни энг мақбул тарзда ярата оладиган ва мукаммалаштирадиган тармоқлардагина муваффақиятга эришадилар.

Талаб параметрлари. Ички бозордаги талаб миқёс таъсири воситасида янгиликларнинг тадбиқ этилишининг характери ва тезлигини белгилайди. Талаб қуйидагилар билан тавсифланади:

- тоъилиши билан;
- ўйиш характери ва ҳажми билан;
- байналминаллашув билан.

Талаб қуйидаги асосий хусусиятларга эга бўлган тақдирдагина, фирмалар рақобат устунлигига эришиши мумкин бўлади:

- ички талабнинг ёатта улуши бозорнинг ёлобал сегментларига тўғри келса;
- ҳаридорларнинг ёқори талаблари ёирмаларни яна ҳам сифатли маҳсулот тайирлашга, ёизматларни кўрсатишга ҳамда товарнинг истеъмол хусусиятларини оширишга мажбур қилса;
- маҳсулот яратилган мамлакатда талаб бошқа мамлакатларга нисбатан эрта юзага келса.

Яқин ва қўллаб-қувватловчи тармоқлар. Миллий рақобат устунлигини аниқловчи учинчи детерминант – бу мамлакатда жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган етказиб берувчи ики аралаш тармоқларнинг мавжудлигидир. Рақобатбардош етказиб берувчи тармоқлар мавжуд бўлганда:

- қимматбаҳо ресурсларга самарали ва тез етишиш;
- ички бозорда етказиб берувчиларни мувофиқлаштириш;
- яёгилик киритиш жараинига ирдам кўрсатиш мумкин бўлади.

Миллий фирмалар, уларнинг мол етказиб берувчилари жаҳон бозорида рақобатбардош бўлсалар, кўпроқ фойда оладилар.

Фирмалар стратегияси, тузилмаси ва рақобати. Фирмалар ички бозордаги рақобат хусусиятига қараб тузилади, ташкил этилади, ҳамда бошқарилади ва бунда турли стратегия ва мақсадлар ишлаб чиқилади. Буларнинг барчаси фирманинг рақобат устунлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Ҳодисанинг ўрни. Ҳодиса - бу шундай ҳолатки, о мамлакатдаги ривожланиш шароитлари билан боғлиқ бўлмайди ва унга фирмалар ҳам, миллий ҳокуматлар ҳам таъсир кўрсата олмайдилар. М. Портернинг фикрича, оларға:

- саёлов;
- йирик технологик ютуқлар;
- раъсурслар нархиинг кескин ўсгариши;
- жаҳон молия бозорларидаги ,ки алмашув курсларининг ёезиларли ўзгариши;
- жаҳон ики маҳаллий талабнинг кескин ошиши;
- чāt давлатлар ҳокуматларининг сиисий қарорлари;
- урушлар киритилади. Ушбу ходисалар рақобатлашаитган фирмаларнинг тутган ўринларига таъсир этгани учун муҳим аҳамият касб этадилар.

Ҳукуматнинг ўрни. Ҳукуматнинг миллий устунликни яратишдаги роли шундан иборатки, у “ромб” нинг барча тўртта детерминантига ўз таъсирини кўрсатади.

XX асрнинг биринчи чорагида Рикардонинг "нисбий чикимлар" назариясида узгаришлар юз бериб, у Д.Хекшер Олиннинг ишлаб чиқариш омиллари нисбати янги классик моделига айланди. Рикардонинг назарияси факат хар бир мамлакат ишлаб чиқариш чикимлари бошка мамлакатлардагига караганда камрок булган махсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашиши кераклигига асосланар эди. Швед иххсодчилари Э.Хекшер билан Б.Олин факат чикимлар даражасинигина эмас, балки уларнинг тузилишини ҳам хисобга олиш зарурлигини асослаб берди. Чунки, ишлаб чиқаришнинг хусусиятига борлик холда капитал, материал, энергия ва меҳнат сарфлари ҳам хар хил булади. Ишлаб чиқаришнинг сермеҳнат турлари арзон ишчи кучи ортикча булган мамлакатларда, энергияни куп талаб киладиган ишлаб чиқаришлар эса энергия ресурсларига бой мамлакатларда жойлаштирилиши керак ва хоказолар. Хекшер-Олининг (бундан кейин ХО назарияси) халқаро савдо модели Рикардонинг "нисбий чикимлар" назариясини инкор этмайди, балки уни янада мукамаллаштиради ва аниқлаштиради.

Ортикча ишлаб чиқариш омиллари ва улардан унумли фойдаланиш деганда нима тушунилишини куриб чиқамиз.

Агар мамлакатдаги ишчи кучи миқдори билан бошка омиллар уртасидаги нисбат бошка мамлакатларидагига караганда юкори булса, бундай мамлакат ортикча ишчи кучига эга деб хисобланади.

Агар махсулотнинг кийматида ишчи кучига килинган харажатлар улуши бошка махсулотларнинг кийматидагига караганда ортик булса бу махсулот сермехнат махсулот деб бахоланади. Халқаро савдонинг тузилишни тушунтириб берадиган ХО назарияси савдо алокалари урнатилгунга қадар нархлардаги халқаро фарқларнинг сабабларига бағишланган махсус булимдан бошланади. Нима сабабдан биз куриб чиккан мисолда савдо алокалари урнатилгунча Украинада куйлақлар киммату (бир дона куйлақка 2 кг шақар), Ўзбекистонда эса бу қадар арзон (битта куйлақка $2/3$ кг шақар) булган?

Нисбий чикимлар фарқланишининг ишлаб чикариш омилларининг узаро нисбатидир. Модомики Украинада куйлақ 2 кг шақарга тушар экан, бу ҳол биринчи навбатда шу билан изоҳланиши керакки, демак Украинада шақар ишлаб чикаришда унумли фойдаланиладиган омиллар Ўзбекистондагига нисбатан куп ва куйлақ ишлаб чикаришда унумли фойдаланиладиганга нисбатан кам. Айтайлик, "ер" шақар ишлаб чикаришда унумлироқ фойдаланиладиган омил, "мехнат" эса куйлақ ишлаб чикариш учун унумлироқ фойдаланиладиган омил. Шунингдек, ҳамма чикимларни ер ва мехнат сарфдан иборат қилиб куриш мумкин деб тахмин қилайлик (масалан, шақар учун зарур угитларни ишлаб чикаришга, худди шунингдек газлама ишлаб чикаришга ҳам маълум микдорда ер ва мехнат сарфлаш керак). Шунда агар Украина шақар экспорт қилиб, куйлақлар импорт қилса, ХО назариясига кура, бу ҳол Украинада ишлов беришга яроқли ер купроқ булиб, мехнат таклифи муайян даражада такчиллиги туфайли юз беради.

Бунда вазиятда (бошка шартлари тенг булганида) Украинада ерни ижарага олиш Ўзбекистондагига караганда арзонроқ тушиши, туқимачилик саноати ходимлари эса Ўзбекистондагига караганда бирмунча юқориоқ иш хақи талаб қилиши керак булади. Ернинг арзонлиги дехқончиликдаги чикимларни куйлақ ишлаб чикаришдагига караганда купроқ қамайтиради. Аксинча, ишчи кучининг такчиллиги Украинада куйлақларни нисбатан кимматлаштиради. ХО назариясига кура худди шу нарса савдо алокалари урнатилгунга қадар мавжуд булган нархлар уртасидаги фарқни тушунтириб беради. Ана шу Назарияга мувофиқ ишлаб чикариш омиллари билан нисбатан таъминланишдаги ҳамда улардан фойдаланиш тавсифидаги фарқлар савдо алокалари урнашганидан кейин Украинадан куйлақ эмас, балки шақар экспорт қилинишига (ва шақар эмас, балки куйлақлар импорт қилинишига) сабаб булади.

Бирок, орадан бир мунча вақт утгач, америкалик иқтисодчи В.Леонтьев мантикка тугри қелмайдиган галати ходисаларни аниқлади.

"Леонтьев парадокси" шундан иборат эдики, ишчи кучи энг киммат турадиган АКШ гоят сермехнат махсулотни экспорт қилишга эҳтисослашган. Бу парадокс Хекшер-Олин модели ишлаб чикаришнинг

куп илм талаб килиши каби омилни хисобга олмаганлиги натижасида келиб чиккан эдики, фан-техника революцияси шароитида бундан куз юмиш мутлако мумкин эмас. Хекшер-Олин модели халқаро савдонинг янги неоклассик назарияси "янги махсулотнинг хаит цикли" билан тулдирилди.

Маълумот учун материал

Олтита етакчи мамлакат ташки савдосининг тузилиши ХО назарияси адолатли эканлигининг яккол тасдигидир. Япония табиий ресурслар жихатидан унумли булган "бирламчи хом аши" (кишлоқ, хужалиги махсулотини, балиқ махсулотини, урмон ва кайта ишлаш саноати махсулотини) импорт килишга анча борлиқ чунки унинг узи буларни мамлакатдаги мавжуд юкори турмуш даражасига мос келадиган катта талабни кондиритиш учун етарли микдорда етиштира олмайди. Ташки савдосиз Япония анча камбагал мамлакатлар каторида колган буларди. Бу импортнинг хакини тулашда Японияга техникага доир жуда куп махсулотни экспорт килишдаги алохида устунлиқ ирдам бермокда, ХО назарияси Япониянинг илмий ходимлар билан ортикча даражада таъминланганлигига асосланиб, ана шундай башорат килган буларди. Бир вақтлар кенг таркалган, хозир эса унутулиб кетган фикрга карама-карши уларок, Япония меҳнатталаб саноат товарларини ишлаб чиқаришда нисбатан устунлиқка эга эмас.

Хозир, турмуш даражаси ва иш хаки ставкалари буйича Япония Шимолий Америкага яқинлашиб борган сари барча меҳнатталаб ишлаб чиқаришлардан нисбий устунлиқлар колдикларини тез суръатлар билан кулдан бермокда.

АҚШ муайян малакадаги ишчи кучи ва айрим табиий ресурслар билан таъминланишга асосланган нисбий устунлиқка эга. Техникавий илгор махсулотни экспорт килишдаги мусбат сальдо мамлакатнинг илмий ва тегишли ишлаб чиқариш ходимлари билан таъминланишда нисбий ортикчалиқка эга эканлигини акс эттиради. Хизматларни экспорт куйишдаги нисбий устунлиқ қисман уша малакали меҳнат билан таъминланганликни ва бундан ташқари, капиталнинг олдиндан жамгаритилишини акс эттиради. АҚШ қарз капитал ва бошқа молиявий хизматларни (1985 йилга қадар), бошқарув хизматлари ва маркетинг, патент лицензиялари соҳасидаги хизматларнинг соф экспортчисидир.

Бу хизматлар қисман техника талаб, қисман капитал талаб хизматлардир. Нихоят, кишлоқ хужалиқ экинзорлари нисбатан ортикча булганлиги туфайли АҚШ муътадил иқлим минтақаси махсулотлари ишлаб чиқаришда нисбий устунлиқни саклаб келмокда, бироқ уларнинг экспортини бошқа хом ашини (айниқса нефтни, куплаб минерал хом ашини, тропик экинларни) жуда куплаб соф импорт килиш коплаб кетмокда.

Бошка мамлакатларда нисбий устунликлар бу кадар яккол кузга ташланмайди. Гарбий Европа мамлакатлари Японияникига ухшаш нисбий устунликларга эга, лекин бу ерда экспорт билан импортнинг нисбати анча мувозанатлашгандир. Канада купрок хом аши товарлари экспорт килиб, унинг урнига хизматлар ва техника талаб саноат товарларини олади. Хатто унинг "стандарт" саноат товарларида куриниб турган нисбий устунлиги хам нефть кимиси, металлургия, игочсозлик ва целлюлоза-коғоз саноатининг энергия талаб ва материал талаб махсулотини экспорт килиш билан изохланади.

Хуллас, умуман олганда, 1979-1980 йиллар ва шундан кейинги йиллар ташки савдосининг тузилиши ХО назариясининг хулосаларига тамомила мос келади.

Ушбу назариянинг муаллифлари М.Познер, Г.Хуфбауэр ва Р.Вернон ишчи кучи нисбатан киммат турадиган мамлакатларда илгор гехнологияга асосланган меҳнатталаб махсулот ишлаб чиқариш барибир даромадли булади, деган хулосага келишди. Масалан, меҳнатталаб синтетик газламаларни дастлаб факат илмий-гехникавий салохияти юкори булган мамлакатлардагина ишлаб чиқариш мумкин эди. Сунгра, бу технологияни узлаштирилиши ва кенг ийилиши туфайли синтетик газламаларни ишлаб чиқариш ишчи кучи арзон булган ривожланаитган мамлакатларга хам куча бошлади. Бунинг натижасида Гарб илмий-гехникавий омил туфайли узи эга булган нисбий устунликни куллай бошлади.

Шундай килиб, "махсулотнинг хаит цикли" назарияси факат фантехника тараккиитинигина хисобга олиб колмасдан, балки халқаро ихтисослашув ва кооперациянинг динамизми туфайли ишлаб чиқариш чикимларидаги таркибий қисмлар нисбатининг доимий узгариб туриш механизмини хам тушунтриб беради. У ики бу мамлакатга мана бундай товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашиш фойдали, деб айтишнинг узи кифоя қилмайди. "Каерда" лигинигина эмас, балки яна "қачон" лигини хам билиш шарт. Телевизорлар ишлаб чиқариш аввалига факат ривожланган мамлакатлардагина мумкин эди, хозир эса уларни ва видеомагнитофонларни чиқариш ривожланаитган мамлакатлар учун фойдали булиб колди. Бошқача килиб айтганда, "махсулотнинг хаит цикли" назариясида Рикардонинг факат макондаги эмас, балки вақт жихатидан хам халқаро ихтисослашув шароитда "нисбий чикимлар" қондаси ривожлантирилди.

Мамлакатларнинг турли товарларни ихтисодий самарадорлик билан ишлаб чиқаришга қодирлиги вақт утиши билан узгариши мумкинлиги ва чиндан хам узгараитганлиги халқаро савдодаги бу жараинларни тушуниш учун жуда катта аҳамиятга эга. Ресурс ва технологиянинг таксимланишидаги силжишлар турли мамлакатларда товарлар ишлаб чиқаришнинг нисбий самарадорлигида силжишларга олиб келиши мумкин.

Масалан, Ўзбекистонда 1991 йилдан бери утган даврда чет эл капитали жалб килинган ҳолда сифат жихатидан жаҳон даражасида маҳсулотни рақобат нархларда ишлаб чиқаришга қодир бўлган бир қанча саноат корхоналари барпо этилди. Мустақилликка эришгунга қадар асосан қишлоқ хўжалик товарлари ва ҳом аши экспорт этиб келган республика ҳозир тобора қупрок миқдорда қайта ишлаш саноати бўйумларини экспорт қилишга утмоқдаки, бу ҳол ишлаб чиқариш омиллари нисбий қийматининг ўзгаришига ҳам олиб келади. Масалан, Асака шаҳрида қуввати йилига 200 минг автомобиль ишлаб чиқаришга етадиган автомобилсозлик мажмуасининг қуриб ишга туширилиши экспорт тузилишида факат уларнинг пайдо бўлишидагина олиб келмайди. Мажмуанинг ишлаб туриши юзлаб янги юқори технологияга асосланган корхоналарнинг ривожланишига шароит яратади, бу ҳол ишлаб чиқариш ресурсларининг тузилишни ҳамма уларни ишлаб чиқариш самарадорлигини тубдан ўзгартириб юборади. Миллий иқтисодиёт эволюция қилиб борган сари ишчи қучининг миқдори ва сифати, капиталнинг ҳажми ва таркиби ҳам ўзгариб боради, янги технологиялар вужудга келди. Ҳатто ер ва табиий ресурсларнинг қулаи ва сифатларида ҳам ўзгаришлар юз бериши мумкин. Бу ўзгаришлар юз бериб борган сари Ўзбекистоннинг турли товарларни ишлаб чиқаришдаги нисбий самарадорлик ҳам ўзгариб боради.

Ҳалқаро савдо фойдали эканлигининг сабабларини тушунтириб берадиган назариялар дунёда битта ҳам мамлакат йўқки, у ўз бойлигидан ва мавжуд нисбий ўстунлиқдан фойдаланиб жаҳон бозоридан ўзига муносиб жой топа олади, деган ҳулоса чиқаришга имкон беради.

Масалан, ҳозир жаҳонда гулчилик гурқираб ривожланиб, жуда сердаромад тармоққа айланди: жаҳон бозорида гул сотишнинг йиллик ҳажми 20 млрд. АКШ доллариға етди. Қудратли саноат тармоқларини ривожлантиришга қучи етмайдиган, аммо иқлими яхши ики қишлоқ хўжалигида юксак маданиятга эришган қичик мамлакатлар ҳам жаҳон гуллар бозорида қатнашиб, жуда қатта даромад олмоқда. Чунончи, Колумбия 70йиллар бошидан гул етиштириш билан шугуллана бошлади, 90йилларнинг урталаридан эса бу ерда ҳар йили сотиш учун 130 минг тонна гул, яъни бу соҳадаги АКШ импортнинг 90 фоизи миқдорида тайирланмоқда. Дунининг етакчи гулчилари голландлар биргина Германияға ҳар йили 200 минг тонна гул сотади, Исроил эса дундаги гул етиштирувчи учинчи мамлакат бўлиб, ҳар йили Европаға гул сотишдан 150 млн. АКШ доллари ишлайди.

Бошқача қилиб айтганда, жаҳон савдосининг ҳар бир қатнашчиси ўз иқтисодиётини ихтисослаштириб, жаҳон бозориға қичишдан олдинги вақтдагиға қараганда яхшироқ яшаш имқонига эға бўлади.

Муҳоқама учун саволлар

1. Мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида иштирок қилишдан оладиган фойдасини тушунтиринг?
2. Сизнинг фикрингизча, Ўзбекистонда ишлаб чиқилган қандай товарлар жаҳон бозорида рақобат қила олади? Жавобингизни Хекшер-Олин назариясидан фойдаланган ҳолда исботланг.
3. Ишлаб чиқарадиган товарларининг ҳеч қайси буйича мутлақ устунликка эга бўлмаган мамлакатда ташқи савдони ривожлантириб бўладими?

Адабиётлар

1. Фомичев И.С. Международная торговля., М. 2001г.
2. Портер М. Международная конкуренция. М.: Международ. отношения, 2000.
3. Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей.-М.: Прогресс, 2001.

2-мавзу. Халқаро савдо ва жаҳон ҳужалиги.

- 2.1. Халқаро меҳнат тақсимоти – халқаро савдонинг иқтисодий асоси сифатида.**
- 2.2. Жаҳон ҳужалиги тизими.**
- 2.3. Халқаро савдонинг жуғрофий тақсимланиши.**

2.1. Халқаро меҳнат тақсимоти.

Турли ҳужаликларнинг байналминаллашувини ўзида акс эттирувчи халқаро меҳнат тақсимоти алоҳида олинадиган мамлакатлар ичидаги умумий меҳнат тақсимотининг доимий равишдаги давомийлик шакли бўлиб ҳисобланади. Халқаро меҳнат тақсимотининг мантиқан ва тарихан шаклланиб келган уч асосий тури мавжуддир: умумий, хусусий ва ягона.

Умумий дейилганда халқаро меҳнат тақсимотининг ишлаб чиқариш қулаи нуқтаи-назаридан тушунилиши назарда тутилади (қазиб олиш ва қайта ишлаш саноати, қишлоқ ҳужалиги, транспорт ва бошқалар), **хусусий** дейилганда эса халқаро меҳнат тақсимотининг йирик тармоқлар ва тармоқ

шаҳобчалари ичидаги ишлаб чиқариш нуктаи назаридан тушунилиши ҳисобга олинади, ягона дейилганда эса, халқаро меҳнат тақсимо­тининг тармоқлар ичидаги фаолиятлар тури бўйича тушунилиши кузда тутилади.

Халқаро меҳнат тақсимо­ти – хусусий бўлиниш (ихтисослашув) ва бирлашув (кооперация) сингари икки жараиннинг биргаликда мавжуд бўлиши ҳисобида содир бўлади.

Ихтисослашув икки йуналиш бўйича ривожланади: ишлаб чиқариш ва ҳудудий нуктаи назардан уни ишлаб чиқариш ихтисослашуви даражасига мувофиқ **тармоқлараро, тармоқлар ичидаги ва алоҳида компанияларнинг ихтисослашувига** ажратилади.

Худудий ихтисослашув алоҳида мамлакатлар, мамлакат гуруҳлари ва минтакалар бўйича амалга оширилади.

Ихтисослашувнинг асосий турлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

Буюм­ли, яъни алоҳида маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Деталли, яъни алоҳида қисмлар ики маҳсулотлар булақларини ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Технологик, ики муҳлатли, яъни алоҳида операцияларни амалга ошириш ики алоҳида технологик жараинларни бажаришдаги ихтисослашув, масалан йигиш, бирлаштириш ва х.к.

Кооперация – бу фаолиятлар бирлашувининг мураккаб жараинидир. У турли қурилишларга ажратилади:

Шакли бўйича (иктисодий кооперация, саноат ҳамкорлиги ва б.);

Муҳлати бўйича (ишлаб чиқаришдан олдинги, ишлаб чиқариш давридаги, тижорат давридаги);

Объектлар ва субъектлар сони бўйича ва х.к.

Юқорида зикр этилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда, халқаро меҳнат тақсимо­тини, малакатлар заро айрибош қиладиган маълум қринишдаги товарларни ишлаб чиқаришга бўлган алоҳида мамлакатларнинг ихтисослашуви асосидаги, ҳудудий меҳнат тақсимо­тининг юқори даражаси сифатида таъкидлаш лозимдир.

Тарихий ривожланишнинг у ики бу давридаги тараққиот ҳолатини узида акс эттирувчи халқаро меҳнат тақсимо­ти тизими, шу пайтга қадар улкан тадрижий ривожланиш йулини босиб ўтди. Натурал хужалги даврида паст даражада ривож топган товар-пул муносабатлари халқаро меҳнат тақсимо­тининг қандайдир элементлари сифатидагина мавжуд бўлган эди, бу эса айрим маҳсулот турлари бўйича ўзаро товар айрибошлаш муносабатлари чекланган дуни мамлакатлари табиий шарт-шароитларининг тубдан фарқ қилиниши билан изоҳланади.

Халқаро меҳнат тақсимо­ти жараини, XIX асрнинг рталаридан эътиборан, нисбатан тараққий этган мамлакатларнинг машиналашган ишлаб чиқариш даврига ўтиши муносабати билан айниқса юқори даражада ривожлана бошлади. Бунинг оқибатида эса, миллий бозорлардан узининг

бир катор хусусиятлари билан фарк килиб турувчи жахон бозори шаклланди. Мазкур хусусиятлар сарасига куйидагиларни мисол килиб келтиришимиз мумкин:

- Жахон бозорининг тараккий этишига ташки савдо ва халқаро савдо сиисати узининг катта таъсирини курсата олади.
- Миллий хужаликлар уртасида товарлар алмашинуви харақати чекланган булади. Дуни мамлакатларида ишлаб чиқариладиган товарларнинг барчаси ҳам жахон бозорида бевосита айрибош килинмайди.
- Жахон бозорида шундай баҳолар тизими амал киладики, у уз маъносига кура жахон баҳолари деб юритилади.

Жахон бозорларининг ривожланиши, охир оқибатда замонавий жахон хужалиги тизимининг шаклланишига олиб келди. Агар мазкур категорияни техник-иктисодий жихатдан талкин этадиган булсак, у холда буни шундай изохлаш мумкинки, жахон хужалигининг бутунлай, шунингдек, қисман ривожланиши, у икки бу миллий хужаликнинг қайси даражада ривожланганлигидан ва замонавий ишлаб чиқаришнинг моддий асосини машиналашган ишлаб чиқариш ташкил этганлигидан қатъи назар, умум қабул килинган маълум бир қонун-қоидалар асосида амалга ошади. Бироқ, бу фикр ҳамма вақт ҳам ишлаб чиқариш жараиинида машина-техникалардан унумли фойдаланилади, деган маънони англатавермайди. Шунингдек, агар ишлаб чиқариш жараиинида машина ва техникалардан унумли фойдаланилмаса икки қулланилмаса, у холда ушбу ҳолатни бемалол иктисодий қолоқлик сифатида баҳолаш мумкин булади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи ҳолларда замонавий ишлаб чиқариш воситалари хужалик фаолиятининг асосий мақсадларига қарама-қарши булган ва салбий оқибатларни келтириб чиқарадиган турли ижтимоий мақсадлар йулида ҳам фойдаланилиши мумкин. Бу жихатдан олиб қаралганда, жахон хужалиги тизими, ички мақсадлари бир-бирига мутлақо тугри келмайдиган, бироқ узаро доимий алоқадорликда мавжуд булган тизимлар мажмуасини узида акс эттиради. Айнан, жахон хужалиги категориясига мурожаат қилинганда, гап қатъан миллий хужаликлар таркибидаги тизимлар йигиндиси ҳақида бораитганлиги эмас, балки халқаро меҳнат тақсимооти билан узвий боғлиқ булган ва бир-бири билан маълум иктисодий муносабатларга қириша оладиган ана шундай хужаликларнинг бутун бир тизими ҳақида бормоқда. Бундай вазиятда янги ҳолат юзага келади: яъни, узаро доимий ҳамкорликда булган миллий тизимларнинг иктисодий фаолият юритишидан қуриладиган самара, узаро доимий ҳамкорлик алоқаларига эга булмаган бироқ миллий хужаликларнинг фаолият юритишидан қириладиган самарага нисбатан анча юқори бўлади.

Шундай қилиб, жахон хужалиги узида шундай бир тизимни акс эттирадики, бунда алоҳида мамлакатлар миллий хужаликлари халқаро иктисодий муносабатларга қиришиш орқали заро яқинлашиб борадилар ва

шу оркали уларнинг бирлашган ягона гурухлари ташкил топади, бу эса уз навбатида мазкур тизимнинг доимий фаолият юритиши ва усиши учун маълум имкониятлар яратиб беради.

XX асрга келиб халқаро меҳнат тақсимоти ва жаҳон ҳужалигининг тараккий этиши, ҳужалик ҳаитининг доимий байналминаллашуви оркали юзага келади. Мазкур жараинга эса турли хилдаги омиллар уз таъсирини курсатади:

Биринчидан, географик омиллар, ер шарида табиий захираларнинг нотекис тақсимланганлиги, шу жумладан, усимлик ва ҳайвонот оламининг, шунингдек, табиий-иклим шароитларининг турли хилдалиги. Маҳсулотлар ишлаб чиқарилиш ҳажмининг ортиши, янги ишлаб чиқариш тармоқларининг пайдо булиши, табиий шарт-шароитлар туфайли эғалик қилиниши қийин бўлган ҳомаши товарларига бўлган ошиқча талабнинг пайдо булишига олиб келади. Бу эса етарли захираларга эга бўлган мамлакатлардаги ҳомаши маҳсулотларини казиб чиқариш имконини беради. Булардан ташқари, маълум бир иқлимий шароитлардагина етиштирилиш имкониятига эга бўлган озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаб ҳам ортиб боради;

Иккинчидан, ишлаб чиқариш қучларининг ривожланиш даражаси. Йирик машиналашган ишлаб чиқариш, одатда, чуқур ихтисослашувга ва кенг камровли маҳсулот бозорларига эга бўлган бир пайтда уз самарасини бера олади ва албатта ташқи бозорга чиқиш заруратини мақсад қилиб қуяди;

Учинчидан, илмий-техника тараккиити. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва технологияларнинг тухтовсиз янгиланиб турилиши оқибатида, битта мамлакат доирасида барча турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини меъриий даражада ривожлантириш имконияти мавжуд эмасдир, шунинг учун ҳам маҳсулотлар, хизматлар ва ишлаб чиқариш омиллари фаол алмашинувини жадаллаштириш лозимдир.

Бундай шароитларда дуни мамлакатларининг қупчилигида ташқи савдо ривожланиши орқали миллий ҳужаликларнинг очикли тенденцияси қузатилади, бунинг тасдиғи эса 80 йилларнинг иккинчи ярмида дунида содир бўлган ялпи узғаришлар орқали изоҳланади.

1. Очик иқтисодиит

Миллий ҳужаликларнинг қупрок очиклик тенденцияси халқаро меҳнат тақсимотини ҳозирғи қундаги ривожланишининг муҳим жихати бўлиб ҳисобланади. Халқаро меҳнат тақсимотига тортилиш даражаси бўйича (очиклик даражаси) миллий ҳужаликларни бир-бирига қарама-қарши бўлган икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- Тула иппик бўлган миллий ҳужаликлар (автаркик);
- Тула очик бўлган миллий ҳужаликлар.

Ипиклик дейилганда, шундай иктисодиит тушуниладики, унинг ривожланиши факатгина ички тенеденциялар оркали белгиланади ва жахон хужалиги тизимида амал килувчи тенденцияларга боглик булмайди. Шунинг учун ҳам дуни мамлакатларининг бошка миллий хужаликлар билан буладиган иктисодий алокалари минимал даражада булади.

Тулаконли очик иктисодиит дейилганда, шундай иктисодиит тушуниладики, унинг ривожланиши жахон хужалиги тизимида амал киладиган тенденциялар оркали белгиланади. Бунда мамлакатларнинг ташки алокалари кучайиб боради, шунингдек тараккиитнинг анча юкори даражасига эришиш оркали уларнинг абсолют ва нисбий кенгайиши содир булади.

Ушбу мамлакатлар ва дунининг бошка мамлакатлари уртасидаги иктисодий алокаларнинг мавжуд эканлиги хали бу мамлакатлар очик иктисодий сиисат олиб бормокда деган фикрни англатмайди. Хозирги кунда алохида мамлакатлар иктисодиити жахон хужалигидан ажралган холда ва шунингдек, дунининг бошка мамлакатлар билан кандайдир алокаларга эга булмасдан туриб, тараккиитнинг юкори даражаларига эриша олмайди. Хаттоки, дуни мамлакатлари иктисодий сиисатида автаркик тенденциялар хукмронлик килаитган пайтда ҳам, ташки алокалар мазкур мамлакатлар учун мухим ахамият касб этади.

Баъзи бир мамлакатлар иктисодиити юкори даражадаги очикликни касб этса, бошка бирларида эса ушбу холат анча паст даражада эканлигини куришимиз мумкин. Мухим томони шундаки, купчилик холларда йирик мамлакатлар иктисодиитининг очиклик жихатидан паст даражада эканлигини кузатишимиз мумкин. Шунини алохида таъкидлаш жоизки, иктисодиитнинг очиклик даражаси мамлакатнинг табиий ресурслар, ҳамда ахоли сони билан купрок таъминланганлигига, тугрироги унинг ишлаб чикарувчи кучлар ривожланиш даражаси билан аникланадиган талаб-тулов кобилиятига бевосита богликдир. Агар ишлаб чикарувчи кучлар замонавий ва етарли даражада булса, у холда иктисодий салохияти паст булса ҳам иктисодиит анча очиклик касб этади, иктисодий салохият дейилганда, мавжуд ресурслардан самарали фойдаланган холда ишлаб чикариш ва ноишлаб чикариш учун мулжалланган махсулотлар ва хизматларнинг максимал даражада ишлаб чикарилишини таъминлаб турувчи меҳнат ва моддий захираларнинг кобилиятлийлик даражаси тушунилади. Булардан ташкари, иктисодиитнинг очиклик даражаси миллий ишлаб чикаришнинг тармок тизимига ҳам бевосита боглик булади. Мамлакатда кучли тармокларнинг (металлургия. Энергетика ва б.) мавкеи канчалик юкори булса, мамлакатларнинг халкаро меҳнат таксимотиға тортилиши даражаси, яъни иктисодиитининг очиклик даражаси шунчалик паст булади. Бунга карама-карши уларок, кайта ишлаш саноатининг машинасозлик, электроника, химия ва бошкалар сингари бир катор тармоклари ихтисослашувнинг анча чукурлашувини талаб этади, бунинг хисобига эса

мамлакатларнинг техналогик жихатдан бир-бирига булган узаро боғликлигининг ортиши ва шунга мос ҳолда, иктисодиётдаги очиклик муҳитининг кучайишига олиб келади. Шу жихатдан, миллий иктисодиётнинг очиклик даражаси канчалик юқори бўлса, ундаги мавжуд ишлаб чиқарувчи кучлар шунчалик ривожланган бўлади, ундаги тармоқлар таркибида чуқур техналогик меҳнат тақсимотига эга булган тармоқчалар сони канчалик кўп бўлса, унинг умум иктисодий салоҳияти ва ўз табиий захиралари билан таъминланганлик даражаси шунчалик паст бўлади.

Мамлакат иктисодиётининг очиклик даражасини улғаш учун кулланиладиган курсаткичлар сифатида, бошқаларига нисбатан экспорт-импорт квоталари кўпроқ кулланилади.

Экспорт квотаси, у икки бу маҳсулот турлари бўйича ихтисослашган алоҳида тармоқлар ва бутун бир иктисодиёт учун экспортнинг аҳамиятини ифода этувчи микдорий курсаткичларни ўзида акс эттиради. Бу курсаткич, маълум бир давр учун, барча миллий ҳужаликлар доирасида экспорт қиймати (Э) нинг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)* қийматига нисбатан олинган муносабати орқали фойзларда ҳисобланади:

$$K_{\text{к Э}}/\text{ВВП} \times 100\%$$

Импорт квотаси, халқ ҳужалиги ва ҳар хил маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган алоҳида тармоқларга булган импорт аҳамиятини ифода этувчи микдорий курсаткичларни ўзида акс эттиради. Импорт квотаси барча миллий ҳужаликлар доирасида импорт қийматининг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) қийматига нисбатан олинган муносабати орқали ҳисобланади:

$$K_{\text{к И}}/\text{ВВП} \times 100\%$$

Ташқи савдо квотаси, экспорт ва импорт жами қиймати ярмисининг ЯИМ қийматига нисбатан олинган муносабати орқали фойзларда аниқланади:

$$K_{\text{к (Э+И)}}/\text{ВВП} \times 100\%$$

1. Иктисодий хавфсизлик

Иктисодиётнинг очиклигини таъминлашга булган ҳаракат кўплаб мураккаб муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келади, уларнинг бири иктисодий хавфсизлик муаммоси бўлиб ҳисобланади, яъни бу жаҳон ҳужалиги билан узаро ҳамкорлик қилишнинг муқобил шарт-шароитларини аниқлаб олишдир. Асосан, ўзининг етарли энергия ва хомаша захираларига эга булмаган саноати ривожланган мамлакатлар учун иктисодиётнинг очиклиги, уларнинг янада тараққий этишда бевосита таъсир қўриладиган муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Дундаги қолган мамлакатларнинг барчаси ҳам узаро савдо муносабатларини ўрнатиш ва ривожлантириш мақсадида халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этмоқдалар, бу эса халқаро меҳнат тақсимоти субъектларининг узаро

алокадорликлари ва узаро боғлиқликларининг кучайишига ва ташки салбий таъсирлардан химояланиш мақсадида ихтисослашув ва кооперациядан олинган фойдаларни ҳисоб-китоб қилиш заруратининг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Бунинг натижасида миллий иктисодиётнинг бекарор таваккалчилиги пайдо бўладики, бунда дундаги барча мамлакатлар узининг “очиклик” даражасидан келиб чиқиб абсолют хавфсиз бўлган савдо (тижорат) муносабатларига кириша олмайдилар. Шунинг учун ҳам ташки савдо ривожланмаётган бир пайтда, дунининг қайсидир мамлакатлардагина, узаро алокадорликдан келиб чиқиб, нисбий иктисодий хавфсизлик ҳукм суриши мумкиндир.

Узаро алокадорлик моҳиятан ўзида маълум бир алокаларни намойиш этадиган иктисодий боғлиқликларга олиб келиши мумкин, бундай шароитда ташки омиллар у икки бу ҳолатларнинг ривожланишида салмоқли таъсир курсатади. Алокадорлик шундай вазиятда пайдо бўладики, бунда исталган муаммоларни ечиш учун қулай мослашувчанликка эришиш мақсадида зарурий ўзгаришларни амалга ошириш талаб этилади.

Мослашувчанлик дейилганда, давлатларнинг ташки омиллар келтириб чиқарадиган зарарли ҳолатларга нисбатан таъсир тўқна олиш қобилияти тушунилади, шу оқолигина, ташки сабабларга икки умуман барҳам бериш, икки оқибатларини умуман тугатиш, икки мавжуд имкониятларнинг ортиқча қисмини бошқа бир мамлакатларга қаратиш лозим бўлади. Мослашувчанликнинг мавжуд бўлиши, маълум бир чегаравий чекланишларга эга бўлади. Мослашувчанлик билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар орасида қуйидагиларни ажратиш курсатиш мумкин:

- Савдо муносабатларининг диверсификацияси;
- қўп томонлама ҳамкорлик алоқаларининг мустахкамланиши ва жадаллаштирилиши;
- сиқув (шу жумладан ҳарбий ва иктисодий);
- тежаш ва зарурий заҳираларнинг яратилиши;
- экспортга мулжалланган ишлаб чиқаришнинг шаклланиши.

Алокадорлик энг аввало иктисодий мослашувчанликда ўз аксини топади. Иктисодий мослашувчанлик дейилганда, миллий иктисодиётнинг ташки омиллар салбий таъсирига, яъни ўшбу ҳолатларнинг имон оқибатларини бартараф этиш мақсадида, уларга нисбатан маълум бир имкониятлар қўлланилгунга қадар бўлган таъсирчанлиги тушунилади. Иктисодий заифлик алокадорликнинг анча юқори даражаси бўлиб ҳисобланади. Иктисодий заифлик дейилганда, ҳаттоки ички ҳолатлар тугирланиб икки иппасига ўзгартирилгандан кейин, мослашувчанлик ҳаддан ошқича бўлган шароитда ҳам, ташки омиллар таъсирининг муқаррарлиги тушунилади. Иктисодий заифлик шундай вазиятда юзага келадики, бунда мослашувчанлик ортиқчалигининг бир қатор танқидий нуқсонларига йўл қўйилган бўлади. Айнан иктисодий заифлик тулик

булмасада, иктисодий хавфсизлик муаммосини вужудга келтиради. Тахдид иктисодий хавфсизликни издан чиқаришнинг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади.

Тахдид – бу моддий, меҳнат, илмий-техникавий захираларга ва маркетинг тизимида бўлган имкониятларнинг чекланишидир. Тахдид икки турга бўлинади:

- Мақсадли тахдид;
- Иктисодий турмуш-шароитига бўлган тахдид.

Тахдиднинг иккала тури ҳам давлатнинг олдиндан мулжалланган фаолиятларидан икки жаҳон иктисодиётининг ривожланиш тенденцияларидан келиб чиққан ҳолда юзага келади. Тахдиднинг зарурий рицаглари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Иктисодий блокада қилиш;
- Тусиклар урнатиш;
- Заифликлар тизимини яратиш;
- Дискриминация қилишнинг ҳар хил усуллари қўллаш.

Ана шу тартибда, миллий иктисодиёт хавфсизлигини қандайдир ҳолат сифатида боҳолаш мумкин бўлади, бунда товарлар ва хизматлар билан таъминланганлик даражаси, миллий иктисодиётнинг самарали фаолият юритишига тахдид соладиган ташки омилларнинг таъсиридан ҳимояланган бўлади. Агар ЯММ даражаси олдиндан қўзда тутилган икки тусатдан содир бўлган ташки янгиликларга бевосита боғлиқ бўлмаса, у ҳолда миллий иктисодиёт барқарор бўлади. Агар ЯММ даражаси ташки омилларга таъсирчан бўлса ва мазкур ташки омиллар оқибатларини зарарсизлантириш мумкин бўлмаса, у ҳолда иктисодий хавфсизлик даражаси беқарор бўлади. Миллий иктисодий хавфсизлик тушунчаси билан бир қаторда халқаро иктисодий хавфсизлик тушунчаси ҳам амал қилади. Халқаро иктисодий хавфсизлик дейилганда, узаро ишонч ва тенгликка асосланиб, барқарор муҳитдаги иктисодий ва институционал шарт-шароитларни вужудга келтирувчи қоидалар тизими тушунилади. Умумий хавфсизлик қафилликлар берилишини шунинг учун ҳам узида ифода этадики, шу пайтга қадар жаҳон ҳужалиги доирасида ҳар хил иктисодий боғлиқликларнинг мавжудлигидан, ҳеч бир мамлакат на иктисодий, на бир сиёсий бўлган бир иқламали ютуқларни қўлга кирита олмайди.

2. Рақобатбардошлик

Агар экспорт ва импорт квоталари миллий иктисодиётнинг очиклик даражасини, яъни унинг халқаро меҳнат тақсимотига тортилиш даражасини аниқлаш учун хизмат қилаётган бўлса, у ҳолда, мамлакатларнинг жаҳон иктисодиётида тутган урни ва ролини атрофлича талқин этиш учун қўпроқ, Жаҳон иктисодий форуми томонидан ишлаб чиқилган рақобатбардошлик қўрсаткичи қўлланилади.

Мамлакатларнинг ракобатбардошлик рейтинги куп омилли моделлар асосида аникланади, уларда эса 381 курсаткич жамланган 8 омилларда гурухланган булади:

- Ички иктисодий салохият;
- Ташки иктисодий алокалар;
- Давлат томонидан тартибга солиб туриш;
- Молия кредит тизими;
- Инфратузилма;
- Бошкарув тизими;
- Илмий-техникавий салохият;
- Мехнат захиралари.

Курсаткичлар хар бир мамлакат буйича аналитиклар, хамда экспертлар бахолари ва шунингдек, йирик корпорациялар рахбарлари томонидан утказилган суровномалар ирдамида тулдириб борилади.

Бериладиган бахолар хамма мамлакатларга эмас, балки факатгина саноати ривожланган ва баъзи бир ривожланаитган мамлакатлар (энг аввало янги индустриал мамлакатлар), шунингдек бозор иктисодиитига утаитган мамлакатларга тегишлидир. Бу мамлакатлар махсулаштирилган методикага асосан тупланган балларнинг сонига караб фаркланади. Баллар йиғиндисини нафакат ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасини хақида, балки мамлакатнинг жахон иктисодиитида содир буладиган узгаришларга булган силлик мослашувчанлик қобилияти туғрисида хам гувоҳлик беради.

Ракобатбардош булган тармоқлар жумласига аэрокосметика, ускунаСОЗЛИК, кемаСОЗЛИК, ва шунингдек харбий саноат мажмуасининг баъзи бир тармоқлари сингари бир қатор тармоқлар қиради.

2.2. Жахон хужалиги таркиби

Халқаро меҳнат таКСИМОТИНИНГ ривожланиши билан дундаги мамлакатлар тараққият даражасини белгилувчи жахон хужалигининг узига хос таркиби шаклланди. Уларни шартли равишда турт гуруҳга ажратиш мумкин:

- Саноати тараққий этган мамлакатлар;
- Ривожланаитган мамлакатлар;
- Шарқий Европа мамлакатлари;
- Осидаги социалистик мамлакатлари.

Шарқий Европа ва МХДХ даги собик социалистик мамлакатлар хусусида тухталиб утилганда, маЗКУР мамлакатларнинг узига хос иктисодий ва ижтимоий белгилари, хозирги кунга қадар уларни халқаро ташкилотлар томонидан ривожланган ики ривожланаитган мамлакатлар қаторига қушиш имконини бермаяпти. уз-зидан маълумки, Чехословакия давлати ривожланган мамлакатлар билан бемалол беллаша олади,

Тоҷикистон давлати эса ривожланаитган мамлакатлар каторидан урин эгаллайди. Бир пайтнинг узида уларни бозор иктисодиитига утаитган мамлакатлар сифатида классификация килиниши мақсадга мувофиқ булади. Айнан статистик мақсадларда БМТ томонидан ишлаб чиқилган классификацияга мос равишда маъмур гуруҳ таркибига Албания, Белгия, Венгрия, Руминия, Словакия, собик СССР ва Чехословакия сингари бир катор мамлакатлар киритилади. Маъмур классификацияга мос равишда Осидаги социалистик мамлакатлар каторига Ветнам, ХХДР ва Монғолия сингари бир катор мамлакатлар киради.

Дунидаги қолган мамлакатлар барчаси уз-уздан ривожланган ики ривожланаитган мамлакатлар сарасига киритилади.

1. Саноати ривожланган мамлакатлар

Саноати ривожланган мамлакатлар гуруҳига мамлакат иктисодиитида асосий маъқеъни йирик хусусий-монополистик секторлар эгаллайдиган мамлакатлар киритилади. Бу давлатларнинг бир-биридан фарқ килиниши, улардаги маъжуд ишлаб чиқарувчи қучларнинг юкори савияда булишлиги, бозор иктисодиити ривожланиш моделларининг фарқланиши ва миллий хуҷалик доирасида руи берадиган жараинлар орқали характерланади.

Маъмур мамлакатларда халқ хуҷалиги иктисодий ва илмий техникавий салоҳиятининг асосий қисми тупланган ва шунингдек, уларда йирик молиявий марказлар ва коммуникациянинг марказий тармоқлари жойлашгандир.

БМТ томонидан ишлаб чиқилган классификацияга мос ҳолда бозор иктисодиити юкори даражада тараккий этган мамлакатлар каторига қуйидагилар киритилади:

Австралия	Дания	Люксембург	Финландия
Австрия	Исроил	Янги Зеландия	Франция
Белгия	Ирландия	Нидерландия	Швейцария
Буюк Британия	Испания	Норвегия	Швеция
Германия	Италия	Португалия	ЖАР
Гибралтар	Исландия	АҚШ	Япония
Греция	Канада	Фарер ороллари	

Амалда саноати тараккий этган мамлакатларнинг барчаси Иктисодий ҳамкорлик ва тараккиит ташкилотининг таркибига киради (ИХТТ).

Глобал иктисодий ва валюта масалаларини муҳокама қилиш ва бартараф этиш учун саноати ривожланган йирик мамлакатларнинг 7 таси (Буюк Британия, Германия, Италия, Канада, АҚШ, Франция ва Япония) Катта еттилик деб номланган гуруҳга бирлашдилар. Ундаги учрашувлар ҳар хил даражаларда утқазиб турилади. Уларнинг энг асосийси, Ҳукумат раҳбарларининг йиллик учрашувлари ҳисобланади, бунда аниқ белгилаб

олинган масалаларга асосий эътибор каратилади (энергия саноати, ташки карздорлик, атроф мухитни мухофаза килиш ва б.).

1996 йилдаги учрашувда бир катор масалаларни муҳокама килиш мақсадида Россия давлати ҳам иштирок этган эди, 1997 йилдаги учрашувда эса, “Катта еттилик” Россиянинг иштирок этиши муносабати билан “Катта саккизликка” айлантирилди, бу иктисодий масалаларга тегишли бўлмасда, купрок сиисий масалаларга тегишлидир.

Иктисодий ҳамкорлик ва тараккият ташкилоти (ИХТТ)

Иктисодий ҳамкорлик ва тараккият ташкилоти 1961 йилда 20 давлат иштирокида 1960 йилнинг 20 декабрда ИХТТни ташкил этиш тугрисида имзоланган Конвенция ратификация килингандан сунг, ташкил этилди. Дунидаги колган мамлакатлар эса бу ташкилотга кейинрок аъзо бўлиб кушила бошлади.

Жойлашган урни – Париж.

Аъзо мамлакатлар:

Австралия (07.06.71 й.

Австрия

Бельгия

Буюк Британия

Германия

Греция

Дания

Ирландия

Исландия

Испания

Италия

Канада

Люксембург

Мексика (18.05.94 й.)

Нидерландия

Янги Зеландия (29.05.73 й.)

Норвегия

Португалия

АҚШ

Турция

Финландия (28.01.69 й.)

Франция Швейцария

Швеция

Япония (28.04.64 й.)

Европа комиссияси (Европа ҳамжамияти) ИХТТ ни ташкил этиш тугрисидаги Конвенциянинг 13 13 моддасига асосан ИХТТ нинг иш фаолиятида фаол иштирок этади. Якин келажакда эса ИХТТ нинг таркибига Венгрия, Корея Республикаси, Польша, Чехословакия ва Словакия сингари давлатларнинг аъзо бўлиш эҳтимоли кутилмоқда. Россия 1994 йилдан буин манфаатлар иммунитетини тугрисидаги битим имзолангандан сунг, ИХТТ билан доимий ҳамкорлик килиб келмоқда.

ИХТТнинг асосий мақсадлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

Юкори иктисодий ривожланишни таъминлаш, бандлилик даражасини ошириш ва аъзо мамлакатларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш орқали жахон иктисодиити ривожланишига ҳисса қушиш;

Аъзо мамлакатлар сиисатини мувофиқлаштириш орқали ИХТТ доирасида иктисодий ва ижтимоий ютуқларни қулга киритишда ҳамкорлик килиш;

Ривожланаитган давлатларга ИХТТ мамлакатлари томонидан курсатиладиган ирдамларни келишиб олиш.

ИХТТ куйидаги таркибдан иборат:

Кенгаш;

Ижро кумитаси. Ижро кумитаси куйидаги асосий таркибдан иборатдир: кумиталар, ишчи гурухлари, эксперт хайъатлари, ривожланишни куллаб-қувватлаш кумитаси, халқаро котибият, департаментлар, мухтор ва ярим мухтор булган органлар.

2.3. Халқаро савдонинг жуғрофий таркиби

Дуни мамлакатларининг бошқа бир йирикрок гуруҳини ривожланаитган мамлакатлар ташкил этади, мазкур гурух мамлакатлари, ривожланган мамлакатларга караганда чегаравий жихатдан катталиги ва 130 дан ортик мамлакатларни камраб олганлиги билан фаркланади. Уларнинг муҳим жихати мамлакат иктисодий, ижтимоий ва сиисий ҳаётида давлат мавқеъининг юқорилиги, ижтимоий укладнинг турлитуманлилиги ва шунингдек, иктисодий муносабатларнинг утиш даврига мос равишда шаклланган шаклига бевосита боғлиқдир. Қўпчилиқ ривожланаитган мамлакатларда миллий ҳужалиқларнинг тулақонли шаклланиш жараини ҳали ўз ниясига етмаган бўлиб, ҳужалиқ ривожланишининг экстенсив тури устунлиқ қилади. Бу мамлакатлар иктисодий ривожланиш даражаси бўйича ривожланган мамлакатлардан анча орқада қолади. Ривожланаитган мамлакатларни куйидаги белгилар бўйича классификация қилиш мумкин бўлади:

- бозор муносабатларининг ривожланиш даражаси;
- жаҳон иктисодий алоқаларига қўқуррок тортилиш шакллари;
- аҳоли жон бошига туғри қеладиган ЯИМ даражаси.

Мазкур гуруҳнинг юқори даражасини шундай мамлакатлар ташкил этадики, бунда хорижий, маҳаллий-хусусий ва давлат маблағлари қўшилиб, байналмилал характер қасб этади. Бу мамлакатлар жаҳон ҳужалиғи тизимига мустаҳкам тортилган бўлади. Уларнинг ўзига ҳос жихатларга эга булганлари куйидагилар ҳисобланади:

Ўзоқ вақтлардан бўин ҳужалиқ юритишнинг бозор шакллари амал қиладиган мамлакатлар мавжуд. Бирок, мазкур мамлакатлар қатор ижтимоий-тарихий сабабларга қўра, халқ ҳужалиғи микисидаги иктисодий ташкилотларнинг олий шаклларини тасдиқлай олмадилар ва жаҳон ҳужалиғида эса устивор мавқеъни эғаллай олмадилар. Бу мамлакатлар қаторига Аргентина, Уругвай ва Чилини мисол қилиб қелтириш мумкин;

Ўқори даражадаги технолоғик, иктисодий ва ташкилий имқониятларга эриша олган йирик иктисодий ва демографик салоҳиятларга эга булган мамлакатлар (янғи индустриал мамлакатлар). Халқаро меҳнат тақсимоғида актив иштирок этувчи мазкур гуруҳга қирадиган мамлакатлар иктисодиити, жаҳон ҳужалиғи ривожланиш

динамикасига бевосита боғлиқдир. Бу мамлакатлар жумласига Бразилия ва Мексика тегишлидир. Мексиканинг жаҳон ҳужалигида тутган урни шундай далилнинг мавжудлиги хусусида гувоҳлик берадики, у ИХТТнинг аъзоси бўлиб ҳисобланади ва шунингдек, (АҚШ ва Канада билан биргаликда) эркин савдо тугҳрисидаги Шимолий Америка битимининг ҳам тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб ҳисобланади (НАФТА);

Жанубий-Шарқий Осидаги янги индустриал мамлакатлар. Уларнинг динамик ривожланиши ва халқаро меҳнат тақсимоотида фаол иштирок этиши, иқтисодиётнинг барча жабҳаларида бозор муносабатларининг устуворлиги шароитида замонавий юқори-технологик ишлаб чиқаришни узлаштиришга асосланади. (Гонконг, Корея Республикаси, Сингапур, Тайван);

Иқтисодий ривожланишнинг нисбатан анча юқори даражасига эриша олган бошқа мамлакатлар (Багама ороллари, Кипр, Аомин (Макао)).

Гуруҳнинг урта даражасидан эса икки иқламали иқтисодиётга эга бўлган мамлакатлар эгаллайди:

Йирик ва урта йирикликда мамлакатлар, улардаги замонавий ривожланиш традициялашган тизимларни иппасига текширишдан бошланди (Туркия, Таиланд, Египт ва б.). Туркия НАТО ва ИХТТ нинг аъзоси ҳисобланади;

Замонавий ривожланиш босқичи яқинда бошланган мамлакатлар, уларнинг ютуқли томони шундаки, мазкур мамлакатлар жаҳон бозорида катта талаб асосида фойдаланиладиган хонашоналарни жунатиш линиялари орқали жаҳон ҳужалигига бевосита тортилган. Мазкур мамлакатларда капитални экспорт қилиш йуналишлари шаклланиб бормокда. Капиталнинг чиқарилиши мамлакатлар ривожланиш даражасига қараб йуналтирилади;

Йирик демографик ва иқтисодий салоҳиятга эга бўлган, бироқ, аҳоли жон бошига тугри келадиган даромадлар даражаси нисбатан паст бўлган мамлакатлар: Хиндистон, Покистон, Индонезия.

Гуруҳнинг паст даражасида эса камроқ ривожланган мамлакатлар жойлашади. БМТнинг юқорида қайд этилган классификациясига мос ҳолда, олдинги гуруҳларга қушилмаган барча мамлакатлар ва ҳудудлар ривожланаётганлар қаторига қушилади.

Мамлакатлар ривожланишининг узига хос хусусиятлари, уларнинг халқаро савдодаги тутган урнини белгилайди. Саноати ривожланган мамлакатларнинг сунгги 30 йил давомида жаҳон бозоридаги улуши 70-75% ни ташкил этади. Ушбу мамлакатларнинг жаҳон импортидаги улуши ҳам худди шунчани ташкил этади. Жаҳон савдосининг 20% га яқини ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига тугри келади, бироқ мазкур гуруҳларнинг ҳар бирида салмоқли узғаришлар содир бўлиб туради. Жаҳондаги йирик экспортёрлар жумласига Германия, Япония, АҚШ, Франция, Буюк Британия, Италия киритилади. Ривожланаётган

мамлакатлар орасида эса Гонконг, Тайван, Корея Республикаси ва Сингапурни ажратиб курсатиш мумкин. Якин Шаркда Саудия Арабистонини, Лотин Америкасида эса, Бразилия ва Мексикани ажратиб курсатиш мумкин. Бу мамлакатлар тахминан жахон импортида ҳам худди шундай уринни кулга киритади, жахон импортида энг салмокли уринда АКШ туради.

Мухокама учун саволлар

1. Халкаро савдо узида нимани акс эттиради ва унинг ХИМ тизимида тутган урни кандай?
2. Хозирги замонавий боскичда халкаро савдо динамикаси кандай?
3. Жахон савдосининг жугрофий таркиби кандай?
4. Жахон иктисодиитида мамлакатлар кандай белгиларга кура гурухланади?
5. ИХТТ нинг максад ва вазифалари хакида гапириб беринг?

Адабиитлар

- 1.Фомичев И.С. Международная торговля.,М.2001г.
- 2.Портер М. Международная конкуренция.- М.:Международ.отношения,2000.
- 3..Линдерт П. Экономика мирохозяйственнѳх связей.-М.: Прогресс, 2001.

3-мавзу. Халқаро савдонинг халқаро интеграциядаги роли.

3.1. Иқтисодий интеграциянинг узига хос томонлари ва қуринишлари.

3.2. Интеграцион жараёнлар ва ташқи иқтисодий муносабатлар.

3.3. Европадаги интеграцион жараёнлар.

3.1. Иқтисодий интеграциянинг узига хос томонлари ва қуринишлари.

XX асрнинг иккинчи ярмида ҳужалик ҳаитининг байналминаллашуви замонавий жаҳон ҳужалиги ривожланишининг илғор анъанасига айланди. Жаҳон ҳужалиги глобал байналминаллашувининг асосий анъаналаридан бири у и бу давлат ики энг ривожланган давлатлар гуруҳининг кенг таъсир зонаси вужудга келишида намоён бўлмоқда. Бу давлатлар ва давлатлар гуруҳи жаҳон ҳужалиги алоқалари океанида узига хос китъалар ҳосил қилиб бошқа давлатларни ўз атрофида бирлаштирувчи узига хос интеграция марказларга айланмоқдалар.

Иқтисодий интеграция ўз навбатида, бу жараён катнашчилари давлатлар ўртасида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувига имкон яратмоқда. Иқтисодий интеграцияга бошловчи жараёнларни схемали тарзда қуйидаги ўзаро боғлиқ (қайта боғлиқ) занжирда тасвирлаш мумкин: ишлаб чиқариш қулақарининг ривожланиши - халқаро меҳрат тақсимоти - ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви - иқтисодий интеграция. Иқтисодий интеграцияга иккита омил катта таъсир қурсатади: илмий-техник инқилоб ва транс-миллий корпорациялар.

Жаҳон ҳужалигида интеграцион жараёнлар ривожланишининг тупланган тажрибаси иқтисодий интеграция ҳосил бўлиши ва ривожланишининг қуйидаги тўрт босқичидан ўтишга гувоҳлик беради:

1. Тариф ва бошқа чекланишларни бекор қилиш билан эркин савдо зонасини таъсис қилиш;

2. Савдода меҳнат ва капитал ҳаракатида ягона тарифлар ўрнатиш билан божхона иттифок ташкил қилиш;

3. Катнашувчи давлатлар иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштириш билан ҳеч қандай дискриминациясиз иқтисодий иттифок;

4. Ягона иқтисодий сиёсат, умумий валюта ва давлатдан юқори турувчи тартибга солувчи органларга эга тулик интеграция.

Охириги икки босқич ўзида у ики бу интеграцион гуруҳга хос бўлган томонлар билан боғлиқ маълум кичик босқичларни жамлаши мумкин.

Минтақавий интеграция иккита даражада рўй беради. Ўз ҳужалик фаолиятида интеграцион жараёнларга қиришувчи алоҳида компаниялар даражасида. Давлатнинг жамоа ики бир томонлама) бир мақсадга

йуналтирилган фаолияти у ики бу давлатлар гурухд доирасида меҳнат ва капитални бир-бирига боғлаш интеграцион жараинларига шароит яратганда, узига хос интеграцион воситалар ишлашини таъминлаганлигини давлатлараро даражада.

Иктисодий интеграция Гарбий Европада энг тулик ривожланди. Объектив иктисодий жараинлар билан бир каторда Гарбий Европа интеграцияси В. Гюго, И. Кант каби Европа сиесий, жамоат арбоблари ва файласуфлари томонидан олга сурилган ягона Европа гоёси билан ҳам суғорилган.

Европа иттифоки (ЕИ) ташкил топиши ва ривожланишининг янги тарихи 1951 йилдан бошланди. Шу йилнинг апрелида 6 давлат - Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург аъзо булиб кирган. Европа кумир ва пулат бирлашмаси (ЕКПБ) хакидаги битим имзоланди. Бу Гарбий Европа интеграциясининг узига хос кириш кисми эди. Унинг хосил булиши ва ривожланишининг реал бошланиш вакти юкоридаги давлатларда 1957 йилдан Европа Иктисодий Хамжамияти (ЕИЖ) ва атом энергияси буйича Европа Хамжамияти (Евроатом) хакидаги битимлар имзоланган. Хамжамият таркибига ривожланиш даражаси юкори булган давлатлар кирди. Бу эса, кейинги 15 йил мобайнида иктисодий ушшининг юкори суръатида булишини куп жихатдан таъминлади.

Гарбий Европа интеграциясининг ривожланиши 50-йиллар охиридан хозирги вақтгача нотекис ва карама-каршиликлар билан кечди. Шу билан бирга Европа Иктисодий Хамжамияти ташкил килишда унинг олдида куйилган мақсад ва вазифалар, унинг бутун фаолияти давомида етарли даражада тулик ва муваффақиятли амалга оширилди.

Гарбий Европа интеграцияси ривожланишини рамзий равиҳда турт боскичга булиш мумкин.

Биринчи боскич (50-йиллар охири - 70-йиллар урталари) Хамжамият хаитида “олтин аср” хисобланади. Унда божхона иттифоки мулдатдан олдин тузилди, ягона аграр бозори нисбатан муваффақиятли яратилди, ЕИХга учта янги давлат: Буюк Британия, Дания ва Ирландия кирди.

ЕИХ ики уни купинча айтганларидек, “Умумий бозор”ни ташкил килишнинг аник, мақсадлари куйидагилар:

- катнашувчи давлатлар уртасида савдода аста-секин барча чекланишларни олиб ташлаш;

- учинчи давлатлар билан савдода умумий бож тарифларини урнатиш;

- “одамлар /ишчи кучи/, капитал, хизматлар” нинг эркин харакатига тусикларни олиб ташлаш;

- транспорт ва кишлок, хужалиги соҳасида умумий сиисат ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- валюта иттифоки тузиш;

- солик, тизимини унификация килиш;

-конунчиликни якинлаштириш;
-иктисодий сиисатни мувафакиятлаштириш тамойилларини ишлаб чиқдш.

Буларни амалга ошириш мақсадида бошқарув структураси мажмуи - ЕИХ Вазирлар Кенгаши, Европа Хамжамиятлар комиссияси, Европа кенгаши, Европа Суди, Европа парламенти ташкил килинди.

Узининг биринчи вазифаси килиб ЕИХ, аъзо давлатлар товарлар, капитал, хизматлар ва ишчи кучининг умумий бозорини ташкил қилиш вазифасини қуйди. Бунинг учун Божхона иттифоқи тузилди. Айнан Божхона иттифоқи ЕИХ, асосида итади. Божхона иттифоқи доирасида:

- катнашчи давлатлар узаро савдосида савдо чекланишлари йукотилди;

- учинчи давлатларга нисбатан ягона божхона тарифи урнатилди;

- капитал, кредитлар, пул кучирмаларининг эркин ҳаракатига эришилди;

- ишчи кчи миграцияси эркинлиги ва турар жой танлаш эркинлиги таъминланди.

Бу чоралар саноат интеграциясининг тезлашишига имкон берди. Бир вақтда компенсацион йигимлар ва кишлок хужалиги фонди оркали молиялаштириш ирдамида жамоа протекционизмини урнатиш шакли оркали аграр интеграцияни амалга оширишга ҳаракат килинди. ЕИ аграр сиисати ЕИ аъзо-давлатларининг купгина кишлок, хужалик маҳсулотлари учун умумий минимал нарх урнатишни қафолатлайдиган ягона нархлар тизимига асосланади. Умумий бозорнинг шаклланиши ЕИХ, давлатлари миллий монополияларининг трансмиллийга айланиш жараинини тезлаштирди, шерик давлатлар иктисодиитига киришга имкон яратди. ЕИХ ривожланиши Хамжамият аъзо-давлатларининг ипик, миллий хужаликдан ташки бозорга юзланган очик типдаги иктисодиитига интенсив утишини билдирарди.

Иккинчи боскич (70-йиллар урталари - 80-йиллар урталари) ЕИ тарихига асосан тургунлик даври сифатда кирди. Бу даврда ЕИ аъзо-давлатлари Европа валюта ҳамкорлиги дастури, ташки сиисий консультациялар механизмини қабул қилишга муваффақ булсаларда, намоин булган негатив анъаналар Гарбий Европа иктисодий интеграциясининг жилдий инкирозига олиб келди. Бу инкироз евросклероз номини олди. 70-80- йилларнинг бошида ЕИ давлатлари уртасидаги ривожланишдаги фарк усди. 1981 йилга ЕИга Грециянинг кириши билан бу анъана янада иркднрок булди, чунки бу давлат иктисодиити хамжамиятнинг бошқа катнашчилариникига нисбатан жуда паст даражада эди.

Учинчи боскич (80-йилларни 2-чи ярми 90-йилларнинг боши) - хамжамият таркибининг янада кенгайиш боскичи. 1986 йилда Испания ва Португалиянинг қушилиши давлатлар уртасидаги диспропорциянинг

кучайишига олиб келди. *ЕИХ*га аъзо булган вақтида Португалияда киши бошига тугри келадиган даромад *ЕИХ* даги уртача даромаднинг тахминан ярмига, Испанияда эса $\frac{3}{4}$ қисмига тугри келарди. Янги катнашчи-давлатларда тахминан бешдан бир киши кишлоқ хужалигида ишларди, *ЕИХ* да эса ун учдан бир киши. Шу билан бирга, айнан шу давр Гарбий Европа интеграцияси ривожланишидаги авваламбор Ягона Европа акти (*ЯЕА*)нинг қабул қилиниши билан боғлиқ булган янги туртки билан характерланади.

ЯЕА да Хамжамият катнашчи-давлатларининг умумий мақсади - Европа Иттифоқи - Хамжамият катнашчиларининг сиёсий альянсини намоин қилувчи ва нафакат уларнинг юқори даражадаги иқтисодий, валюта-молия, гуманитар ҳамкорлигини балки ташқи сиёсатини, шу жумладан, ҳавфсизликни таъминлашни кузда тутувчи бирлашма тузишни тасдиқади. *ЯЕА*нинг Марказий ҳолати шундаки, унда *ЕИХ*, аъзолари ягона хужалиқ организмни ташкил қиладиган ягона иқтисодий ҳудудни қайд қилинди. *ЯЕА*нинг қабул қилиниши билан Хамжамият аъзо-давлатларининг микро- ва макроиқтисодиёт, сиёсат ва ҳуқуқ, фан ва экология, минтақавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасидаги интеграцион жараёнлар кучайди. 90-йиллар бошида ЕИ - аъзо-давлатлари ягона бозор асосларини яратишни амалда тугатдилар ва валюта-иқтисодий ва сиёсий иттифокларни шакллантиришга бевосита яқинлашдилар.

Туртинчи босқич (90-йилларнинг урталари - ХХІ аср боши). Ягона Европа актига мувофиқ, 1993 йил 1 январдан бошлаб Хамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш воситаларининг эркин ҳаракати қиритилди. Амалда хамжамият доирасида ягона иқтисодий ҳудуд вужудга келди. Бу ЕИ нинг иқтисодий интеграциясининг сифат жиҳатдан янги босқичга қирганини англатади.

Маастрихт Битими (1992 йил февраль) га мувофиқ, 1994 йил 1 январдан *ЕИХ* Европа Иттифоқига айланди ва унинг аъзолари 15 тага етди. ЕИ доирасида тулик ягона ички бозорнинг тузилиши амалга оширилмоқда. Кейинги интеграцион ҳамкорликнинг мақсадлари эълон қилинган. Улар уз ичига ягона валюта ЕВРОни эмиссия қилиш ҳуқуқига эга ягона Европа банкини тузиш, ички чегараларсиз ягона Гарбий Европа ҳудудини ташкил қилишни олади.

ЕИ ҳужумкор ривожланиши бу жараинда қарама-қаршиликлар ва қийинчиликлар мавжуд эмаслигини билдирмайди. Юқорида ЕИ га янги аъзолар қириши муносабати билан юзага келган давлатлараро ва давлат ичидаги диспропорциялар қайд қилинган эди. ЕИ нинг мумкин булган янги кенгайиши билан ҳам сезиларли муаммолар пайдо бўлади: ЕИга қиришни Туркия, Мальта ва Кипр қутмоқда. 1996 йил январдан Туркиянинг ЕИ билан Божхона иттифоқи ҳақидаги келишуви кучга қирди.

ЕИ ичида ҳам ҳаммаси “бир текисда” эмас. Энг катта қийинчиликлар Европа валюта тизимини шакллантириш давомида намоин

булмокда. 1992 йилдаги 7% га Британия фунт стерлинги ва Италия лираси девальвацияси оқибатида руй берган ЕВТ инкирози Буюк Британия ва Италияни автоматик тарзда ЕВТ дан чиқариб ташлади. Валюта иттифокднн шакллантириш унга кириш мезонларига эришиш кийинчиликлари билан бирга боради. Талаб кдлинадиган алмашув курси инфляциясининг даражаси, фойиз ставкалари даражаси, бюджет дефицити ва давлат қарзига факат Люксембург жавоб беради. ЕИ аъзолари орасида Иттифокни кенгайтириш, интеграцияни чуқурлаштириш йули ҳақидги қарама-қаршиликлар мавжуд.

Гарбий Европа иқтисодий интеграцияси факат ЕИ чегаралари билан чекланмайди: 60-йиллар бошидан бошлаб Европа эркин савдо ассоциацияси мавжуд (ЕЭСА). ЕЭСА ЕИ дан фарқи равишда давлат усти функцияларига ва давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. ЕЭСА аъзо-давлатлари (80-йилларда улар 7 та эди; 90-йиллар уртасида - 4 та: Буюк Британия, Исландия, Лихтенштейн, Швейцария) учинчи давлатлар билан у икки бу савдо-иқтисодий келишувларга эркин қушилишлари ва бу давлатларга нисбатан ҳоҳлаган божхона тарифи урнатишлари мумкин. ЕЭСА аъзо-давлатлари уртасидаги савдода эркин божсиз савдо обороти режими факат саноат товарларига нисбатан ишлайди, чунки ЕЭСА конвенциясининг фаолияти қишлоқ ҳужалиқ маҳсулотларига таъсир утқазмайди.

1972 йилда ЕЭСА га аъзо бўлган ҳар бир давлат ЕИХ/ЕИ билан келишув имзолади. Унга мувофиқ, саноат товарларига бож ва сон жихатдан чеклашлар аста-секин қамайтирилди. Бу давлатлар уртасидаги божсиз савдо товар чиқарилган жойга қараб ишлаб чиқилган мураккаб қоидалар тизимига асосланади. Ягона божхона тарифи йуклиги сабабли ЕЭСА ичида божсиз савдо эркинлиги факат аъзо-давлатларда ишлаб чиқарилган товарлар учун мавжуд.

ЕЭСА га қирувчи давлатларнинг ва улар уртасидаги иқтисодий алоқаларнинг юқори даражада ривожланганлигига қарамасдан, ЕЭСА тулақонли интеграцион гуруҳга айланмади. Амалда у ЕИХ/ЕИ учун “фармклуб”, яъни, янги аъзолар етқазиб берувчи бўлиб қолди. Ҳозирги вақтда ЕЭСА нинг қўпгина аъзолари уни Шарқий ва Гарбий Еуропа уртасида истикболли эркин савдо зонаси сифатида қарамонқдалар. ЕИ иқтисодий қуввати, унинг кенгайиши динамикаси ва алоҳида Гарбий Европа давлатларининг у билан савдодан қўчли қарамлиги бизда машҳур “Европада қандай қилиб бизнес қилиш қерак” номли қитоб муаллифи Вольфганг Хайернинг айтишича, яқин қелажакда қолган Европа давлатларини альтернатива олдиға қўяди: и ЕИ га қириш ва қисман мустақилликдан воз қечиш, аммо шу билан бирға дунининг энг йирик бозорларининг барча имқониятларидан фойдаланиш, икки четда қолган қолда уз иқтисодиити учун имон оқибатлар билан Гарбий Европа бирлашиш қарайинини узи учун йўлни қирқиб ташлаш.

Буни тушунган собик Узаро Иктисодий Ирдам Кенгаши (УИИК) аъзо-двлатлари уз йуллари билан боришга интилмокдалар. 1990 йилда улар Венгрия, Польша, Чехославакия аъзо булган “Вишеград учлиги” интеграцион гурухини ташкил этдилар. Чехославакия булиниб кетгач, бу гурух “Вишеград туртлиги”га айланди. 1993 йил 1 мартдан бошлаб бу гурух доирасида аста-секин узаро божларни камайтиришни кузда тутувчи Марказий Европа эркин савдо хакидаги келишуви кучга кирди. Бу кадамга шу сабаб булдики, ЕИ билан “Вишеград туртлиги”нинг хар бир аъзоси махсус “Европа келишувлари” имзоланганлигига карамасдан, уларнинг савдо-иктисодий муносабатлари умуман олганда коникарсиз ривожланмокда. Шунинг учун охирги ун йилликлар мобайнида ишлаб чикдлган Марказий Европа савдо иктисодий алокаларини саклаб колиш ва купайтириш учун хам бу интеграцион гурух тузилди.

Гарбий Европа иктисодий интеграцияси ривожланишининг муваффакияти жахоннинг ривожланаитган минтакаларида эътиборни жалб килади. Лотин Америкасида, Африкада ва Осида утгиздан ортик эркин савдо зоналари, божхона ики иктисодий иттифоклар юзага келди. Аммо энг сезиларли, ривожланаитган интеграцион жараин Шимолий Америка эркин савдо зонаси - НАФТАни ташкил килиш ва фаолият курсатиш жараини булди. Мавжуд булган АКШ билан Канада уртасидаги иктисодий интеграция ва уларнинг Гарбий Европадаги шериклар билан хамкорлиги АКШни кониктирмай куйди. Натижада, Шимолий Америкадаги интеграцион жараинлар икки давлат доирасидан чикиб кетди, 1994 йил 1 январда кучга кирган Шимолий Америка эркин савдо зонаси хакидаги шартнома имзоланди. НАФТАга АКШ ва Канададан ташкари Мексика хам кушилди. Блок худуди 370 млн. ахоли ва кучли иктисодий салохиятга эга худудни камраб олади. Бу давлатлар томонидан ишлаб чикариладиган товар ва хизматлар 7 трлн. долл.ни ташкил килади. Улар улушига жахон савдоси умумий хажмининг 20% ига якини тугри келади.

Шартноманинг асосий холатлари куйидагиларни уз ичига олади:

- АКШ, Канада ва Мексика узаро савдо киладиган товарларга нисбатан божларни бекор килиш;

- Шимолий Америка бозорини уз товарларини Мексика оркали АКШга реэксспорт килиш йули билан америка божларини туламасликка харакат килувчи Осии ва Европа компаниялари экспансиясидан химоя килиш;

- Мексикада банк ва сугурта ишида Америка ва Канада компаниядари капитал куйилмалари ва ракобатларига булган такикларни олиб ташлаш;

- атроф-мухитни химоялаш билан боглик муаммоларни хал килиш учун уч томонлама гурухлар ташкил килиш.

Беш йил мобайнида АКШ Мексикадан импорт килинадиган махсулотлар турининг учдан икки қисми учун импорт тарифларини бекор қилади.

Имзоланган келишувлардан энг куп фойдани савдо блоки истеъмолчилари олади, чунки ракобатнинг кучайиши ва тарифларнинг пасайтирилиши натижасида кенг товарлар доирасига нархлар пасаяди. Америка саноатчилари фойда олишади, чунки арзон ишчи кучи оқими кучаяди. Кафолатланган даромаднинг усиши америка иктисодиитининг, электроника компьютер таъминоти, қурилиш материаллари, автомобиль эҳтиёт қисмларини ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларида қутилмоқда. Айни пайтда, шакар, цитрус мевалари, кишки сабзавотлар етиштирувчи Америка фермерлари зарар қурадилар. Мексикага келганда, у НАФТА ирдамида уз иктисодий усиши суръатларини оширмоқчи - тахминан ЯИМнинг 1,6%-2,6% йиллик усиши. Натижада, Мексика иктисодиитини ислох қилиш ва саноати ривожланган давлатлар клубига қушилиш муддатини ярим асрдан 10-15 йилга қисқартириши мумкин.

НАФТАдан энг кам фойдани олдинга Канада олади. Унинг иктисодиити АКШники билан чамбарчас боглик, Мексиканики билан жуда кам. Аммо, НАФТА ривожланиб бориши билан Канада интеграцион жараинга янада купрок тортилади ва кенгайтган бозордан диведентлар олади.

НАФТА фаолиятининг биринчи икки йилида экспорт ҳажмининг ошириш ҳисобига қушимча иш уринлари ҳосил бўлишига булган умид оқланмади. Бундан ташқари, АКШнинг Мексика билан савдодаги ижобий сальдоси йуқолиб, 1995 йилда дефицит пайдо бўлди. Умуман олганда, НАФТА ташкил қилувчиларнинг режасига қура, тулақонли Шимолий Америка бозори 2010 йилда ташкил қилиниши мумкин. Ҳозирдаик, Америка иктисодчилари Аляскадан Оловли Ергача қузилган узига панамерика савдо блоки тузишни моделлаштирмоқдалар.

Интеграцион жараинлар Жанубий Америкада ҳам фаоллашмоқда. Уз даврида (60-йиллар бошида) бу ерда “эркин савдо зонаси”ни яратиш, сунгра Марказий Америка умумий бозори - МАУБни ташкил қилиш режалаштирилган эди. Бирок, сиисий ва иктисодий инкироз бу режаларни амалга оширишга имкон бермади.

90-йиллар урталарида интеграцион жараинлар 1991 йилда Аргентина, Бразилия, Уругвай ва Парагвай (кейинрок қушилган) уртасида тузилган ва 1995 йил 1 январда қучга қирган “МЕРКОСУР” савдо пакти тузиш орқали фаоллашди. Бу пакт умумий ақолиси 200 млн. кишидан куп булган ва умумий ЯИМси 550 млрд. долл. булган давлатлар бирлаштирувчи янги йирик минтақавий савдо-иктисодий блок тузилишига олиб қелиши қерак.

МЕРКОСУР гурухи тузилиши натижасида турт давлат узаро савдосининг 90% хар бир тарифли тусиклардан озод килинади, учинчи давлатлардан импортга эса, умумий тариф структураси ва божхона коидалари киритилади.

Уз минтакаларида интеграцион жараинларни ривожлантиришга Африка давлатлари хам интиломқдалар. 1989 йилда, Африка китъасининг шимолий қисмида Жазоир, Ливия, Мавритания, Марокко ва Тунис иштирокида Араб Магриби Иттифоқи ташкил килинган. Бу иттифок, ҳақидаги шартнома минтакавий интеграция даражасида кенг миқёсда иқтисодий ҳамкорликни назарда тутди. Аммо, Шимолий Африка ҳудуди бешта миллий чегаралардан ипик, бир-биридан ажралган бозорлардан иборат.

Бошқа Африка давлатларининг иқтисодий интеграцияга интилиши ривожланган, амалда бир-бири билан иқтисодий алоқалари булмаган давлатларнинг Африканинг айрим субминтакаларида ички бозорнинг эҳтиёжларини қондиришга йуналтирилган саноатни ривожлантириш учун шароит яратишга ҳаракатни англатади. Иқтисодий ва божхона иттифокларни ташкил этиб Африка давлатлари мувофиқлаштирилган сиёсат асосида узаро иқтисодий алоқаларни ривожлантиришни режалаштирилган эди. Натижада, алоҳида минтакаларда иқтисодиётни модернизациялаш базаси сифатида нисбатан катта сигимли ички бозорлар ташкил қилиш мулжалланганди. Интеграция ривожланишининг муқобил йули, қуп ҳолда “уз қучлари билан” ривожланишга эришиш йули сифатида қараларди. “Уз қучлари билан” қонценцияси иқтисодиёт структурасини қайта қуриш аввало маҳаллий ресурслар, ички ривожланиш омилларини сафарбар қилиш ҳдсобига эришиш мумкинлигини қузда тутди. Бу гоё Африка бирлиги ташкилотининг 2025 йилга қелиб Африка иқтисодий ҳамжамиятини тузиш режасида ҳам бор.

Африка интеграцион жараинларининг амалиоти, Африка давлатлари раҳбарлари томонидан эълон қилинган қуқурлашган ҳамкорлик мақсадларининг амалга ошириш имқониятлари асосан бу мақсад ва вазиқалар қакат яхши ниёт бўлиб қолаётганлигини қурсатади. Қамбағал ва ривожланмаган давлатларнинг анъанавий шаклдаги иқтисодий ҳамқорлиги “қамбағаллик доирасидан” қикишга олиб қелмайди, сезиларли бир ривожланишни таъминлаайди. Шу билан бирга, Африка умумий бозори гоёси, уни ташкил қилишдаги мувафқиятсизликларга қарамасдан ҳамон қитъада машқурдир.

XX аср охирида Шарқий Осида интеграцией жараинлар қучаймоқда. Турт Оси “аждарқолари” дан бири - Сингапур, шунингдек янги оқим ЯИД - Малайзия, Индонезия, Таиланд, Бруней ва Филиппин қирган Жанубий-Шарқий Оси давлатлари Ассоциацияси (АСЕАН) қарийб 30 йил мобайнида энг мувафқиятли фаолият қурсатмоқда. Бу

гурух доирасида узаро ҳамкорликнинг муваффақиятли АСЕАН катнашчи-давлатлари кучлилигининг иктисодиити гуркираб усиши, улар ривожланишининг бир-бирига мослиги, яхши йулга куйилган ва узок, тарих анъаналарига эга булган узаро савдо алокалари, шунингдек тартибга солиб булинган ҳамкорлик шакли билан чамбарчас боглик.

АСЕАН режаларида 2000-йилгача катнашувчи давлатлар божларини 38 минг турдаги товарлар буйича уртача 5% гача кискартириш мулжалланган. 1995 йил охирида 2003-йилда тулаконли эркин савдо зонаси ташкил килиш хакида карор кабул килинган.

Шаркий Осида иктисодий интеграция ривожланиши истикболларини куп жихатдан Оси Тинч океани иктисодий ҳамкорлик ташкилоти (ОТИХ)нинг тузилиши билан боглашади. Унга Оси; шунингдек Шимолий ва Жанубий Американинг 18 давлати аъзо. Халқаро экспертлар башоратига кура, Шаркий Оси ЯММ хажми буйича 2000 йилгача келиб Гарбий Европани, 2002 йилга келиб эса, Шимолий Американи ортда колдириши мумкин.

ОТИХ, режаларига мувофик, 2020 йилга келиб, жахонда энг йирик божхона ва ички тусиккарсиз эркин савдо зонасини ташкил килиш назарда тутилган. Оси-Тинч океани минтакасидаги иктисодий интеграция жараинларини бахолаган куплаб мутахассислар унинг ривожланиши стихияли ва узига хослигини таъкидлайдилар. Бунинг устига интеграцион муносабатлар етуклик даражаси хозирча унчалик юкори эмас. Масалан, АСЕАН тузимидаги савдо зонасини иктисодий интеграциянинг биринчи боскичи, яъни, тариф ва тарифли тусикларсиз эркин савдо зоналарига киритиш мумкин. ОТИХга нисбатан эса хозирча эркин савдо зонаси деб эмас, "эркин иктисодий асоциация" деб айтиш мумкин. Айни пайтда, иктисодий сиисатни узаро мувофиклаштириш натижасида минтаканинг ички савдоси ва капитал бозорларининг тез ривожланиши бутун Оси-Тинч океани минтакасининг интеграциянинг биринчи боскичи, яъни, эркин савдо зонасига утишига имкон беради. Бунинг устига Оси-Тинч океани минтакасидаги субминтака ва гурухлардаги айрим давлатлар интеграциялашув даражаси етарли даражада юкори ва улар бутун минтакада интеграцион жараинлар тезлаштирилган ривожланишининг узига хос полюси, ячейкаси булишлари мумкин. Масалан, "Усиш учлиги"- Жанубий Хитой иктисодий зонаси (ХХР, Гонконг, Тайван). Усишнинг "олтин учлиги" (Индонезия, Маллазия, Сингапур), Япон денгизи хавзаси давлатлари иктисодий зонаси, Хиндикуш иктисодий зонаси мавжуд.

Интеграцияга, яъни, узаро ҳамкорликка интилиш Форс курфази араб давлатлари орасида хам кузатилмокда. 1981 йилдан Саудия Арабистони, Кувайт, Катар, Бахрайн, Бирлашган Араб Амирликлари ва Уммон ("нефть олтилиги")ни уз ичига олган Хамкорлик Кенгаши фаолият курсатмокда. 1992 йилда Марказий Оси давлатлари иктисодий ҳамкорлик ташкилоти

(ИХТ-ЭКЮ) ташкил килиниши хакида эълон килинди. Уни ташкил қилиш таклифини Эрон, Покистон ва Туркия киритди. Таъсисчилар фикрича, ИХТ-ЭКЮ узида МДХ мусулмон республикалари - Урта Осиё, Қозоғистон, Ўзбекистон ҳам бирлаштириладиган булажак Марказий Осиё умумий бозорининг тимсоли бўлмоғи лозим.

Ривожланган давлатлар ҳамкорлиги, уларнинг интеграцияга бўлган интилишлари хакида гапирганда шуни назарда тутиш керакки, реал интеграцион жараёнлар ҳали жуда кучсиз ва бир-биридан характери, ҳаракатлантирувчи омили, ривожланиш суръатлари билан фарқ, қилади. Ривожланган давлатларда амалда интеграция ҳақиқий, ривожланган қурилишда, яъни, доимо ривожланган ва чуқурлашган ҳам алоҳида фирма ва корхоналар даражасида, ҳам умуман миллий ҳужалиқлар даражасидаги бевосита давлатларaro алоқалар шаклланиш жараёни мавжуд эмас. Ривожланган давлатларнинг иқтисодий ҳамкорлиги, улар эълон қилган интеграцион мақсадлар интеграцион жараёнинг тайиргарлик босқичи, ҳолос. Эълон қилинган интеграцион гуруҳларнинг қучилиги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг етук эмаслиги, миллий ҳужалиқларнинг оддий ва структуравий дифференциясизлигини, бозор ва молия инфраструктураларининг ривожланмаганлиги бу тузилмаларни и ҳаракатсиз қолдирди ики бутунлай муваффақиятсизликка учратди.

Муҳокама учун саволлар

1. Саноати ривожланган давлатларнинг интеграцияга интилишлари асосида нима итади?
2. Нима учун ҳақиқий тенг ҳуқуқлилиқ асосида фақат иқтисодиёт ривожланганлик даражаси ривожланган давлатлар интеграциялашуви мумкин?
3. Ўзбекистоннинг халқaro интеграцион жараёнлардаги иштироки хакида сузлаб беринг.

Адабиётлар

1. Фомичев И.С. Международная торговля., М. 2001 г.
2. Портер М. Международная конкуренция. М.: Международ. отношения, 2000.
3. Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей.- М.: Прогресс, 2001.

4-мавзу. Ташки ва халқаро савдо сиёсати.

4.1. Мақсади ва йўналишлари.

4.2. Ташки савдонинг нарх билан боғлиқлиги.

4.3. Эркин савдо ҳудудлари ва божхона иттифоклари.

4.4. БСТ (Тарифлар ва савдо бош битими (БСТ/ГАТТ)).

4.5. Божхона ҳамкорлиги кенгаши.

4.1. Мақсади ва йўналишлари.

Турли мамлакатлар жаҳон иқтисодиётида ва алоҳида товар бозорларида турли мавқега эгадирлар. Ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун халқаро савдонинг ҳар бир иштирокчиси маълум ҳаракатларни амалга оширишга интилади, яъни бу соҳада маълум сиёсат юргизади. Халқаро савдо соҳасида икки асосий сиёсат тури мавжуд: ташки савдо сиёсати; халқаро савдо сиёсати. политика.

Ташки иқтисодий сиёсат ҳар қандай миллий иқтисодиёт таракқиётини таъминлашнинг муҳим воситасидир. Бир-биридан фарқ қиладиган иккита модель мавжуд. Биринчи модель жаҳон бозори билан мустаҳкам боғлиқ, экспортта ишлайдиган тармоқлар устунлик қиладиган очик иқтисодиётни вужудга келтиришга қаратилган. Иккинчи модель божхона тусидаги баланд ва импорт урнини босадиган ишлаб чиқаришлар устунлик қиладиган маҳдуд ҳужалиқни афзал қуради.

Бизда вужудга келадиган конкрет шароитлар ҳисобга олинадиган очик иқтисодиёт модели асос қилиб олинган. Бошқаришни тубдан ислоҳ қилиш, бозор муносабатларига ўтиш, чинакам мустақилликка эришиш Ўзбекистон иқтисодиётининг очиклигига ва унинг жаҳон ҳужалиқ алоқаларига фаол қўшилишига қаратилган йўлни амалга ошириш билан ҳамма вақт боғлиқ. Бу эса жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш ва унда республика учун тула ҳуқуқли аъзо урнини таъминлаш асосида халқаро меҳнат тақсимотини афзалликларидан мумкин қадар қўпроқ фойдаланиш имконини бермоқда.

Жаҳон бозорлари учун очик бўлган иқтисодиётни шакллантириш, ушбу вазифани ҳал этишга қаратилган ташки иқтисодий фаолиятни ривожлантириш Ўзбекистон давлати мустақиллигининг қўлқўлларидан бири ва унинг халқ ҳужалигини барқарорлаштириш омилидир. Иқтисодий мустақилликни таъминлашнинг "фақат ўз қўлларига таяниш" қаби автаркияга ҳос назарияларга ҳеч бир алоқаси йўқ. Ҳозирги шароитда халқаро меҳнат тақсимотидан мустақил яшаш мумкин эмас.

Ҳозир ҳатто қатта ҳудудга, қўпроқ миллионли аҳолига, ҳилмаҳил ресурсларга эга бўлган мамлакатнинг ҳам бошқа давлатлар билан доимий ва кенг қўламадаги иқтисодий алоқаларсиз ривожланишини тасаввур қилиш қийин. Миллий иқтисодиётнинг ҳилмаҳил эҳтиёжлари қўпроқ ва

тобора ортиб бораитган даражада чет элдан махсулот олиб кириш хисобига кондирилмокда.

Уз кучларига ишониб иш тутиш даври утиб кетди. Узиниузи таъминлаш йули хозирги шароитда иктисодий ва ижтимоий тараккиит йулидаги говга айланмокда, у ресурслардан нотугри фойдаланиш билан боглик хамда бозор иктисодиитига утишни кийинлаштиради.

Жахон тажрибасидан маълумки, ички бозорни тулдириш муаммоларини факат уз ишлаб чикариши хисобига самарали хал килишга уриниш маглубиятта махкумдир. Хозирги инсон эхгиижлари шу кадар хилмахилки, уни "натурал хужалик" доирасида, мамлакатнинг жахон бозорларидан ажралган холда кондириб булмайди. Ипик иктисодиитни шакллантириш мукаррар суратда купгина тармоklar ва миллий якка хоким корхоналарга сочилиб кетган юз минглаб товарларни ишлаб чикаришга олиб келади.

Бундай шароитда бозор ракобати ва у келтириб чикарадиган сифатли ва арзон товарлар хамда хизматларнинг мулкуллиги хакида гап хам булиши мумкин эмас. Автаркия умуман хеч качон айникса уртача катталиктаги мамлакатда, миллий иктисодиитда ижобий натижалар ва фаровонликка келтирган эмас.

Жахон иктисодиитига киришнинг афзаллиги шундаки, ташкаридан буладиган ракобат таъсирида мамлакатнинг уз компанияларининг унумдорлиги ошади. Истеъмолчилар югадилар, чунки товарлар ва хизматларнинг тури купаяди, ихтисослашувнинг чукурлашиши ва халкаро ракобатнинг кучайиши туфайли нархлар пасаяди. Амалиит яна шуни хам курсатдики, очиктурдаги иктисодиит ташкаридан буладиган нокулай ларзаларга (иктисодий танглиklar ва бошкаларга) мослашишда катта имкониятларга эга ва у табиий ресурслардан самарасиз ва унумсиз фойдаланилишига камрок йул куяди. Бундан ташкари, иктисодий маконнинг кенгайиши ички бозорнинг нисбатан торлиги муаммосини баргараф этади ва оршкча, мамлакатда урнини топмаган инвестициялар окимини бошка мамлакатлар ва минтакаларга йуналтириш имконини берадики, булар хам жадал ривожланаитган иктисодиитлар учун жуда мухимдир.

XX асрнинг охирги ун йиллигида фан-техника революциясининг янги боскичи ва хужалик хаити байналминаллашувининг чукурлашишида ташки иктисодий омилнинг роли тухтовсиз ошиб бормокда. Иктисодий ривожланишнинг асосий мазмуни эркинлаштиришнинг жахон микисида кейинги ун йилликда кенг куламда юз бериши бунинг исботидир.

Шу билан бирга бу тамойил социализмдан кейинги мамлакатлар учунгина эмас (бу мутлако аин ва табиийдир), балки жахоннинг ривожланаитган ва ривожланган мамлакатлари учун хам хосдир. Эркинлашгириш айрим олинган мамлакатнинг ичидаги иктисодий сиисат даражасида хам, шунишдек халкаро икгисодий муносабатлар даражасида

хам намоин булмокда. Халкаро савдони, инвестициялар тартиботини капиталлар харакатини эркинлаштириш миллий иктисодиитининг самарадорлиги ва жадаллиги даражасини оширишга ва, бинобарин, иктисодий усишнинг мухим омили булишга кодир. Хозирга вақтда дуни иктисодий макони узаро савдо ва инвестиция оқимлари билан боглик миллий иктисодиитлар тармок эмас, балки борган сари купрок минтакавий ва миллий шуъбаларга эа ягона инвестиция, ишлаб чикариш, савдо майдонига айланиб бормокда.

Гарчи хар бир мамлакат, минтакалар иктисодий тараккиитда турли даражаларга эринган ва шунта мувофик хал хил иктисодий манфаатларга эа булишга карамай, эркинлаштириш ва интеграция бош тенденция булиб, у хали узок вақт амалга ошиб боради.

Миллий хужаликда ташки иктисодий алоқаларнинг роли кандай? Гапни мамлакатда булмаган ики етишмаиттан ишлаб чикариш воситалари машиналар, ускуналар, курол асбоблар, бутловчи материаллар, агрегатлар, кисм ва деталлар, шунингдек кайта ишлаш учун хом аши ва ишлаб чикаришда фойдалани учун конструктив материалларнинг келиши айнан ана шу ташки иктисодий алоқалар оркали таъминланишувдан бошлайлик.

Агар хакикатан хам энг мукаммал, илгор нарсалар сотиб олинса ва келтирилган машина хамда ускуналар минглаб яшчикларда базалар ва омборхоналарни банд килиб, маънавий эскириб ва жисмонан яроксиз холга келиб итмасдан, тез ва унумли ишлатилсагина, импорт килинган техника ва технологиянинг ишлаб чикаришга ижобий таъсири таъминланади.

Импорт Узбекистон халк хужалиги ишлаб чикаришида ишлатиладиган хом аши ва материаллар, чунончи, кора металллар прокати, кувурлар, юкори босимга чидайдиган полиэтилен ва бошкаларга булган талабни ковдиришда мухим роль уйнайди. Шу билан бирга ишлаб чикариш учун керакли бир катор хом ашг товарлари борки, уларга булган эхтииж батамом ики асосан ташки бозордан харид килиш хисобига кондирилади. Хом аши импортсиз, купгина товарларни узимизда ишлаб чикаришни камайтиришга, балки бугунлай тухтатишга тугри келган буларди.

Экспорт хам ишлаб чикаришга катта таъсир курсатади. У сотиш имкониятларини кенгайтиради, махсулотни сериялаб чикаришни купайтириш имконини беради ва хунга мувофик равишда унинг таннархини арзонлаштиради, самарадорликни оширади. Ташки бозорга махсулот етказиб бериш ишлаб чикариш тузилишини кайта куришга, халкаро меҳнат таксимотини хисобга олган холда уни янада унумли килишда ундайди.

Бошка давлатларга караганда анча кулайрок ишлаб чикариш шароиттаридан фойдаланиш ташки бозорда товар сотганда кушимча фойда олиш ва миллий даромадга капа хисса кушиш имконини беради.

Экспортга товар чиқаришга бий ресурсларни улашгириш ва хужалик оборотига жалб эташучун кучли туртки беради ва иктисодий хаитни фаоллаштиради. Жахон бозорининг товарлар сифатига юкори галаблар куйиши мамлакатнинг узида сотиладиган махсулотга хам анча юкори техникавий шарглар жорий этилишига ирдам беради. Жахон бозорида эътироф этилган, у ерда бошка мамлакатларнинг махсулотлари билан каттик ракобатга дош бера олган товар ички бозорда хам юкори сифат меъири булиб колади.

Жахон бозори нархлари хам ишлаб чиқаришнинг тузилишига ва махсулот сифатига уз таъсиршш курсатади, чунки улар муайян товарни чиқариш учун килинадиган харажатларнинг жахондаги уртача даражасини курсатади. Улар харакатининг асосий тамойиллари кайси тармокпарни ривожлантириш, кандай товарларни ишлаб чиқариш дуни буйича талаб билан таклифнинг узаро нисбатини хисобга олган ходда иктисодий жихатдан фойдалирок, нимани эса мамлакатдаги ишлаб чиқариш шароитлари бошкалардаги шундай шароитларга караганда нокулайрок булгани учун импорт билан алмаштириш максада мувофикрок эканлигини уйлаб куришга имконят тугдиради.

Ташки иктисодий алокалар фантехника тараккиитини жадаллаштиришга хам куп жихатдан ижобий таъсир курсатади. Бу жадаллаштириш факат энг янги техника ва технологияни олиб кириш оркалигина залас, балки борган сари купрок биргаликда илмий ишланмаларни амалга ошириш, тадкикотларни, лойихаларни бажариш, ускуналар, машиналар ва материаллар намуналарини тайирлаш йули билан хам юз беради. Бу иш миллий ва халкаро илмий хамда ишлаб чиқариш жамоалари томонидан хам халкаро, хам икки томонлама дастурлар доирасида амалга оширилади. Хамма даражадаги ходимларнинг ишлаб чиқариш ва бошкариш сохасидаги илгор тажрибани эгаллаб ошиши мухим омилдир. Бунга ташки иктисодий алокалар хам катта имкониятлар очиб беради. Бу алокалар бошка мамлакатларнинг маркетинг ю менежментни, илмий тадкикотларни, курилишдаги ишланмаларни ташкил этишдаги хамда энг самарали усулларни ишлаб чиқаришга жорий этишдаш синовдан утган тажрибасидан фойдаланиш имконини беради.

Ташки иктисодий алокаларнинг мамлакат ахолисини халк истеъмоли саноат ва озиковкат товарлари билан таъминлашдаги иштироки хам анча мухимдир. Бундай таъминлаш мазкур товарларни ишлаб чиқарадиган янги корхоналарни куриш ва мавжудларини техника билан кайта куроллантириш учун чет элдан машиналар, ускуналар ва технологиялар хамда етишмаитган хом ахини харид килиш ва келшриш йули билан хам, шунингдек тайир буюмлар ва озиковкат махсулотларини бевосита юшорт килиш йули билан хам амалга оширилади.

Ташки иктисодий алокалар ишлаб чиқариш корхоналарини янада мукамалрок техника билан куроллантиришга, илгор технология ва

тажрибани ҳамда ишлаб чиқаришнинг янада унумлироқ тузилишини жорий этишга, табиий ресурсларни узлаштиришга чиқарилаётган маҳсулот сифатини оширишга ирдам бериб, янги буюмлар чиқаришни ташкил этишга кетадиган вақтни қисқартириб, ишлаб чиқариш ва бутун хужалик фаолиятининг самарадорлигини оширишга, ҳосил килинган миллий даромадни купайтиришга қапа хисса қўшмоқда. Улардан келадиган асосий самара ижтимоий сарфларни (меҳнат, маблағ ва вақт сарфини) тежаш, мамлакатда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ҳаёт учун янада қулайроқ шароитлар яратиш ҳисобига юз беради.

Бирок ташки иқтисодий алоқаларнинг фойдалилиги, самаралилиги ва мақсадга мувофиқлиги бу билан чекланмайди. Улар турли мамлакатларда худди шундай товарларни (ики улар урнини босувчи товарларни) ишлаб чиқариш шароитларидаги ва шунга мувофиқ миллий харажатлардаги фарқлар туфайли жаҳон боторида унумли айирбошлаш натижасида миллий даромадни сезиларли даражада оширади. Мамлакат чет эддан келадиган товарларни узида ишлаб чиқариш учун келадиган харгясатлар (бундай ишлаб чиқаришнинг купинча импортга қарши ишлаб чиқаришдеб ҳам атайдилар) уларни ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги чикимлар импорт учун ҳақ тулашга керакли шварларни экспорт қилиш чикимларидан (экспорт эквивалентидан) қўп ики ортиқ бўлган ҳолларда фойда қўради.

Шундай қилиб, миллий хужаликларнинг умум жаҳон меҳнат тақсимоотида фаол иштирок этиши уларнинг муваффақиятли фаолият курсатишини муҳим шартга айланиб бормоқда. Шу сабабли Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон хужалигига қўшилиши масаласи жуда долзарб бўлиб қолди. Фақат шу йўл билангина жаҳон фантехника ва иқтисодий тараққиётга етишиб юриш мумкин; фақат дунига очик иқтисодиётгина жаҳон хужалигидан, халқаро меҳнат тақсимоотидан келадиган ижобий импульсларни ўз вақтида қабул қилиб олишга қодир. Аксинча, бугун дунидан "темир" ики "бамбук нарда" билан тусилган иқтисодиёт муқаррар суратда қолоқликка, тургунликка ва таназзулга маҳкумдир.

Миллий иқтисодиётнинг жаҳон хужалигига муносиб равишда қириб боришига йўналтирилган стратегия республиканинг иқтисодий салоҳиятига асосланиш реал вазиятдан қелиб чиққан ҳолда турилади ва у давлатимизни сиёсий иқтисодий ривожлантиришнинг асосий мақсадларига эришишга қаратилган. Бунда иқтисодий ислохотнинг рақобат мавжуд ички бозорларини вужудга келтириш ва ташки иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш чораларини ўйгунлаштириш амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро бозорга мустакил суратда чиқиши олдидаги бошланғич иқтисодий салоҳияти жаҳон хужалигига самарали қўшилишга умид қилиш имконини бери. Бу салоҳиятга қўйидагилар ҳос:

ер, минерал хом аши ва усимлик ресурсларининг катта захиралари, шунингдек кайта ишлаш саноатининг хом аши базаси сифатида кишлок хужалигини ривожлантириш учун кулай ноиб тупрок.иклим шароитларининг мавжудлиги;

республикани жахон хужалиги алокаларига тортишга имкон берадиган нисбатан ривожланган ишлаб чиқариш инфратузилмаси, тупланган илмий техникавий салохият, барча боскич мутахассисларининг етарли даражада юксак тайиргарликка эгалиги;

аҳолининг ва меҳнат ресурсларининг юкори ва барқарор суръатлар билан кайта тикланиб, халқ хужалигини шилувчилар билан таъминланишини усишига ҳамда ишчи ва хизматчилар тайирлаш кенгайиб борган сари экспорт салохиятининг тез ва самарали ортиб бориши учун катта имкониятлар очилишига олиб келиши;

халқаро сайихликни ривожлантириш учун катта имкониятлар (жахоншумул аҳамиятга молик қадимги идгорликлар, ноиб хордиқ чиқариш шароитлари, анъанавий бадиий хунармандчиликларнинг кенг ийилганлиги қабилар)нинг мавжудлиги.

Ўзбекистонда иш энг аввало иқтисодий ва ижтимоий ҳавфсизликни таъминлашга қаратилган яхлит чоралар дастурини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан бошланди. Бу чоралар республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулотни қанча ишлаш даражасини чуқурлаштиришни, ҳаммадан қуқроқ валюта талаб қиладиган импортни сиқиб чиқарадиган ишлаб чиқаришларни ривожлантиришни назарда тутди. Бунинг натижасида иқтисодиётнинг стратегия жихатидан муҳим ресурслар билан узини узи таъминлаши ортди, иш билан бандлик барқарорлашди. валюта тежални ва ундан янада самаралироқ фойдаланиладиган булди.

Тузилмавий силжишларни амалга ошириш қуқ микдорда капитал маблаг қуйишни ва стратегия жихатидан муҳим ресурсларни ишлаб чиқаришни қуқайтиришга қаратилган чора-тадбирлар дастурини бажариш устидан маъмурий назоратни сақлаб қолишни талаб қилди.

Агар нефть, олтин, бугдой қаб и ресурсларни ишлаб чиқишни бир неча баравар қуқайтириш масаласи эркин бозор ваҳусусий капитал қуқлари билан ҳал қилинса эди, бунга ун йиллар кетарди. Муқтақил Ўзбекистонда бунча буш вақт йуқлиги сабабли давлат бошқарувининг, шу жумладан ташки иқтисодий алоқаларнинг ҳам, бутун қудрати аввал бошданок ана шу масалаларни ҳал қилишга қаратилди.

Ташқи иқтисодий фаолиятга давлатнинг кенг қамровли яққа ҳоқимлигидан уни эркинлаштиришга утишининг бир неча йил давомида, босқичмағ босқич амалга оширилиши ҳам йирик иқтисодий ҳоқимияғни давлат қуқида туплаш зарурагини тугдирди.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришнинг биринчи босқичида бир қатор муҳим масалаларни ҳал қилган меъирий база ишлаб чиқилди ва қабул қилинди.

Айни вақтда умумреспублика экспорт ресурсларини ташкил этувчи пахта, ипак, коракул, мрамор, олтин ва бошқа товарларни экспорт қилишга булган мутлак ҳуқуқ давлат қулида қолди. Ташқи иқтисодий фаолият умуман давлатнинг қаттиқ назорати остида бўлди, экспорт ва импорт операцияларининг қупчилик қисми бўйича тариф билан ва тарифсиз бошқариш-чоралари қулланилди. Экспорт тушумининг давлат қулида марказлашуви қисли қурилмаган қиска қуддатларда структуравий қайга қуриш масалаларини ҳал қилишга имқон бериб, мамлақатнинг валюта ресурсларини маъмурий йул билан назорат қилишни талаб қилар эди.

Бир қатор стратегик ресурсларни импорт қилишнинг урнини босиш соҳасидаги қатъий чоралар мамлақатнинг қиссий иқтисодий ҳавфсизлигини анча оширишгагина эмас, балки ташқи иқтисодий алоқаларни реал эркинлаштириш учун шароитлар яратишга ҳам ирдам берди.

Ислохотларнинг янги босқичида ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш иқтисодий қиссатнинг асосий вазифаларини ҳал қилишда энг муҳим омил бўлди. 1994-1995 йилларда ташқи иқтисодий соҳада амалга оширилган узғаришлар энг аввало Ўзбекистоннинг ҳалқаро меҳнат қасимоти тизимиға янада самаралироқ қириб боришиға ва чет мамлақатлар билан иқтисодий асосланган савдо муносабатларини шакллантиришға қаратилди.

Ўзбекистан Республикасининг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги янги стратегияси қуйидагиларни уз ичига олади:

- экспорт-импорт операцияларини марказлашувдан ҳоли қилиш;
- давлат эҳтишжлари. учун қерақли товарларни экспорт ва импорт қилиш устидан назоратни қучайтириш;
- давлат учун стратегик муҳим бўлмаган товарларни экспорт қилишни осонлаштириш;

- стратегик муҳим товарларни экспорт қилишдан қеладиған валюта тушумини назорат қилишни қучайтириш;

- чет эл инвестицияларини жалб этиш ва экспорт фаолиятини ривожлантиришдан иборат давлат қиссатини бутунчоралар билан рағбатлантириш.

Ташқи иқтисодий алоқалар мажмуасининг миллий иқтисодиитга таъсир қурсатиши муайян миқдор ва сифат қурсатқичларида баҳоланиши мүмкин.

Энг аввало республиканинг ҳалқаро иқтисодий муносабатлардаги иштироки ики уларга жалб этилиши қандай эканлигини билиш муҳимдир. Бу экспортнинг ялпи миллий маҳсулотга (ЯММ) қисбати билан белгиданади. Бу қурсатқич мамлақатнинг экспорт қвотаси деб аталади. У қанча юқори бўлса, давлат ҳалқаро иқтисодий муносабатларга шу қадар юқори даражада жалб этилған бўлади.

Бирок бу курсаткич халқаро иқтисодий муносабатларнинг сифат тузилишини курсатмайди, Шу сабабли уни ифодаловчи яна бир курсаткичдан фойдаланилади. Бу реал экспорт квотаси бўлиб, у экспортнинг мамлакат саноат ишлаб чиқаришига нисбати билан улчанади. Ривожланган мамлакатлар учун у тахминан 4050 фоизга тенг.

Ташки иқтисодий алоқаларнинг самарадорлигини баҳолаш учун купгина курсаткичлар қулланилади. Шулардан қуйидагиларини алоҳида курсатамиз:

1. Экспортнинг валюта самарадорлиги курсаткичи. У ташки бозорда товарларни сотишдан тушган соф валюта тушумининг мамлакатда уларни ишлаб чиқариш ва ташишга килинган харажатларга, агар товарлар кредитга сотилган бўлса, кредит таъсирининг коэффицентини ҳисобга олган ҳолдаги нисбатини ифодалайди. Товар кредитга сотилганида экспортнинг самарадорлиги одатда камаяди, бироқ кредит берилмаса, товарларни ташки бозорда сотиш купинча кийинлашади, баъзан эса умуман мумкин бўлмайди.

2. Импортнинг валюта самарадорлиги курсаткичи мамлакатга олиб килинган товарларнинг уларни ишлаб чиқаришнинг ички шартшароитлари бўйича уларни сотиб олиш ва чегарагача етказиб келтиришга килинадиган тулик валюта харажатларига нисбатидир.

Экспортдан килинган зарарлар купинча импортдан килинган даромадлар билан қопланиши туфайли, юқорида айтиб утилган курсаткичларни тугрилаш учун тузатиш коэффицентлари: импорт учун экспорт эквиваленти самарадорлиги коэффиценти ва шунта мувофик экспорт учун импорт эквиваленти самарадорлиги коэффиценти жорий этилади. Экспорт учун коэффицент муайян мамлакатга товарлар экспорт қилишдан тушган жами валюта тушумини уларни ишлаб чиқаришга килинган барча харажатларга бўлишдан утадиган сондир, импорт учун коэффицент эса импорт килинган товарларни мамлакатнинг узида ишлаб чиқарилган тақдирда сарфланиши мумкин бўлган харажатларни бу товарлар ҳақини тулаш ва келтиришга кетган валютадаги харажатлар суммасига бўлиш натижасидир. Чет эл валюталарининг харид қучи бўйича ҳам тузатиш қиритилади.

3. Ташки савдо айирбошлаш самарадорлигининг курсаткичи суратдаги импорт килинган товарларнинг қиймат баҳоси (мамлакатнинг узида ишлаб чиқарилган тақдирда уларга икки улар урнини босувчи товарларга килинадиган барча харажатлар)ни курсатувчи сонни маҳраждаги экспорт килинган товарларни ишлаб чиқаришга ва ташишга сарфланган барча халқ ҳужалик харажатларини билдирадиган сонга бўлишдан чиққан бўлинмани билдиради. Бу, курсаткични ҳажм (қиймат) жиҳатидан тенг бўлган экспорт ва импорт учун аниқлаш керак. Муганосиб бўлмаган қисми учун экспорт икки импортнинг самарадорлик курсаткичи (қайси бири қуплиги) алоҳида алоҳида аниқланади. Ускуналарни импорт

килиш самарадорлигини баҳолаганда вакт ва сифат омилига тузатиш киритилиши мумкин.

4. Лицензия сотиб олиш самарадорлигининг курсаткичи шундай нисбатдирки, унинг суратида чет элдан сотиб одинган янги технологияга ики бошка янгиликка лицензиядан вақт омилини ҳисобга олган ҳолда фойдаланишдан келадиган халқ хужалик самараси микдори, маҳражида эса лицензия хакини тулаш учун зарур булган товарларни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатлар туради. Лицензия олишсотиш муносабати билан Товар айирбошлаш ва ҳамкорлик қилишнинг фаоллашувй ва фойдаси сингари омиллар ҳам ҳисобга олинади.

Юқорида айтиб утилган курсаткичлар нисбийдир. Улар олинган фойданинг ики қилинган харажатларга нисбатан қурилган зарарнинг даражасини, яъни айирбошлашнинг сифат томонини билдиради, аммо микдор ифодасини, ташқи иқтисодий фаолиятдан келадиган самаранинг мутлақ микдорини билдирмайди. Ана шу микдор импорт қилинган товарлар мамлакатнинг узида ишлаб чиқарилганида халқ хужалиги қиладиган барча харажатлар билан экспорт қилинган товарлар учун қилинган ана шундай харажатлар уртасидаги фаркка тенг булади ва одатда етказиб бериладиган ва харид қилинадиган товарларнинг йиллик ҳажмида ҳисоблаб чиқарилади.

Шу тарика аниқланадиган самарани билвосита самарадан фарқли уларок, бевосита самара деб ҳисоблаш керак. Билвосита самара ана шу алоқаларнинг фантехника таракқиитини жадаллаштиришга, янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш муддатларни қискартиришга ва янги маҳсулот чиқариш узлаштиришга, моддий (товар) балансларини яхшилашга, мамлакатда иқтисодий ҳаитни фаоллаштиришга таъсир қурсатиши натижасида вужудга келади.

4.2. Ташқи савдонинг нарх билан боғлиқлиги.

Равшанки, халқаро савдонинг ишлаб чиқаришга, истеъмолга ва фаровонликка таъсири қўп жихатдан жаҳон нархларининг қарор топган нисбати билан белгиланади. Шу сабабли иқтисодчилар савдонинг нарх билан боғлиқ шартларига ики, бошқача қилиб айтганда, мамлакатдаги экспорт нархларининг импорт нархларига нисбатига қатта эътибор берадилар.

Агар "савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари" тушунчаси иқтисоддан ортиқ товарга тегишли бўлса, у экспорт ва импорт нархлари (миллий ики бошқа валюта бирликларида) индексларининг нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича ифодаланиши керак:

$$T = \frac{H_{эк}}{H_{им}}$$

Бунда Тсавдонинг нарх билан боглик шартлари, $H_{эк}$ экспорт нархлари индекси; $H_{им}$ импорт нархлари индекси.

Бунда экспорт нархлари индекси куйидаги формула буйича хисобланади:

$$H_{эк} = \frac{\sum p_i q_i}{\sum p_i q_i}$$

бунда $\sum p_i q_i$ хар бир товар (i)нинг базис йилдаги жами экспорт кийматидаги улуши, $H_{эк}$ эса шу товар жорий нархининг базис йилдаги бахосига нисбатидир.

Импорт нархлар учун индекс ҳам шундай хисобланади:

$$H_{им} = \frac{\sum p_i q_i}{\sum p_i q_i}$$

бунда $\sum p_i q_i$ хар бир товар (i) нинг базис йилдаги жами импорт кийматидаги улуши, $H_{им}$ эса шу товар жорий нархининг базис йилдаги хажмига нисбатидир.

Экспорт ва импорт нархларининг бундай индекслари ҳукумат органлари томонидан мунтазам хисоблаб борилади ва, масалан, Халқаро валюта фонди томонидан International Financial Statistics ойномасида эълон қилиб борилади.

"Савдонинг нарх билан боглик шартлари" курсаткичининг усишини одатда ана шу шартларнинг яхшиланиши деб атайдилар. Агар чет элликлар узларига сотилаётган хар бир экспорт бирлиги учун бизга катта миқдорда импорт билан ҳақ туласалар, биз бундан ютишимиз назарда тутилади. Лекин ҳамма вақт ҳам шундай эмас. Савдонинг нарх билан боглик шартлари уз ҳолича савдонинг фойдалилиги ҳақида тула тасаввур бермайди, бу курсаткичининг ҳаракати эса факат муайян вазиятлардагина ташқи иқтисодий алоқаларнинг самарадорлиги уша йуналишда узгариши билан мос келади. Агар савдо шартлари чет эллик шерикларимизда узгаришлар юз бериши натижасида "яхшиланса", биз бундан ҳақиқатан ҳам ютамыз. Агар бизнинг экспортимизга булган талаб ва импортни таклиф қилиш купайса, биз ҳақиқатан ҳам купрок фойда оламыз ва бойрок буламыз.

Лекин энди бизнинг ҳуқуқворимиздаги қандайдир узгаришлар натижасида савдо шартлари узгарди, деб фараз қилайлик. Айтайлик, узбек тадбиркорлари (қўйлақлар ва шакар ҳақидаги мисолимизни эслайлик) қўйлақларни анча самаралироқ ишлаб чиқара бошладилар ва экспорт ҳажмини оширдилар, бу эса нархларнинг пасайишига ва савдо шартларининг "имонлашувига" олиб келди. Бундан Ўзбекистан узусидан нималарнидир ютказди ва савдо унинг учун камрок фойда келтира бошлайди, деган маъно чиқмайди. Мамлакат ишлаб чиқариш самарадорлигининг усишидан ҳам, қўйлақлари анча арзон нархларда экспорт қилиш ҳажмининг ортишидан ҳам бир вақтда ютукка эга бўлиши мумкин. Шундай қилиб, савдонинг нарх билан борлиқ шартлари тапхи иқтисодий алоқалар натижаларидаги Узгаришларни баҳолаш учун муҳим маълумот беради, аммо бу баҳолардан бошқа маълумотлар савдо ҳажмлари

ва нархлар узгаришининг сабаблари тугрисидаги маълумотлар билан бир каторда фойдаланиш керак.

4.3. Эркин савдо ҳудудлари ва божхона иттифоклари.

Куп мамлакатларнинг тадбиркорларй хорижий ракибларнинг уз миллий бозорларига кириб келишигайул куймаслик учун кучини аямайди. Уларнинг максади равшанхорижий ракобат хотиржамликка йул куймайди, ишлаб чиқаришни мунтазам янгилашга, харажатларни камайитириш ва сифатни яхшилашга мажбур килади.

Истеъмолчиларни эса яхши, сифатли ва арзон товарлар купрок булиши кизикгиради; товарнинг каердан келтирилгани, уни ишлаб чиқаришдан ким фойда олаитгани уларни унчалик кизикгирмайди.

Бу вазият дунидаги куп мамлакатларда юз бераитган иктисодий ва сиисий низоларнинг доимий манбаидир. Хукумат уз иктисодий сиисатини мамлакат бозорида импорт товарлар пайдо булишидан юткизмайдиган, балки ютадиган килиб амалга ошириши керак.

Давлат мамлакатга товарлар олиб келинишини (олиб чикиб кетилишини) чегаралаши ики, аксинча, рагбатлантиришига караб, унинг ташки иктисодий стратегиясининг турт асосий тури фаркланади.

1. Кисман ажралиш стратегияси ички бозорга товарларнинг айрим турларини кириб келишига йул куймаслик максадида амалга оширилади. Масалан, мамлакат ахолиси турмуш тарзига, мафкурасига мос келмайдиган киновидеомахсулотлар, матбаа нашрлари.

2. Протекционизм (лотинча "protectio" химоя, хомий сузидан) стратегияси ички бозорни хорижий ракобатдан химоя килиш стратегияси. Одатда бу стратегияда экспорт учун махсулот ишлаб чиқаришни ратбатлантириш, импорт махсулотлар урнини кисман коплаш билан кушиб олиб борилади. Агар миллий ишлаб чиқариш ракобатбардош булмаса, давдат бундай стратегияни тадбиркорлик тузилмаларининг тазийки билан кабул килади. Протекционизм мамлакат тадбиркорлари учун алохида имтиизли шароит яратишдир, бундай шароит миллий иктисодиитга турли окибатлар келтиради.

Бир томондан, импортнинг чеклаб куйилиши истеъмолчиларга ва умуман мамлакатга зарар етказади, чунки халкаро меҳнат таксимооти афзалликларидан фойдаланилмайди. Иккинчи томондан, маҳаллий тадбиркор учун хорижий ракобатчиларга карши протекционистик тарздаги "хомийлик" чоралари миллий компаниялар ва фирмалар каддини ростлаитган пайтда жуда зарур. Бу чоралар хужалик юритишнинг янги шаклларига омон қолиб, куч туплаш имконини беради.

Масалан, япония авгомобилсозлигининг тез ривожланганини сабаби хозир жаҳонга машхур булган фирмалар ("Мазда", "Ниссан", "Тойота") оикка тураитган шароитда хукумат амалга оширган протекционизм сиисатидир. Хукумат 1932 йилда хали мустаҳкам оикка турмаган бу

автокомпанияларни Америка автомобил саноатининг улкан корхоналаридан химоя килиш мақсадида хорижий машиналар ва эҳтиёт қисмларининг импорт қилинишига бож туловларини кескин оширди.

Протекционизм миллий иқтисодиётга салбий оқибатлар келтириши ҳам мумкин. “Хомийлик” шароити технологияси эскирган ишлаб чиқаришнинг сакланиб қолишига (монополия яққахоқимлик самараси) олиб келиши мумкин.

Бу уринда биз умуман мамлакатнинг узок, муддатли иқтисодий манфаатлари билан унинг фуқаролари айрим гуруҳлари уртасидаги зиддиятнинг классик намунасини курамиз. Халқаро савдо ва халқаро меҳнат тақсимотида ишгирок этишдан бутун мамлакат деярли ҳамиша фойда курса, мамлакат фуқароларнинг айрим гуруҳлари бундан зарар қурайши ва “миллий иқтисодиёт”ни химоя этишни талаб қилиши мумкин.

Бу муаммо МДХ мамлакатларида айниқса кескин бўлиб турибди, чунки бу мамлакатларда бозор дарвозалари хорижнинг арзон ва сифатли маҳсулотларига очиб қуйилса, қўпгина тармоқларнинг маҳсулотлари ички бозорда импорт товарлар билан рақобатга бардош бера олмайди.

Бундай ҳолда қўп корхоналар синади (банкрот бўлади) ва ипилиб қолади, уларнинг собиқ ходимлари эса иш қидиришга мажбур бўлади. Масалан, 1992 йилда шундай вазият вужудга келдики, Россияга чет мамлакатдан (мисол учун Эстониядан) келтирилган гушт (айниқса Эстонияга қўшни Псков вилоятидаги) маҳаллий фирмаларнинг маҳсулотидан арзон бўлиб чиқди. Россия шаҳарларида укувчилар учун четдан келтирилган гушгнни харид қилиш фойдали эди, аммо бундай вазиятда Россия чорвачилиги бозордан маҳрум бўларди ва маҳсулот нарҳини арзонлаштириш имкони йўқлиги сабабли (пулнинг қадрсизланишидан) ўз сарфхаражатларини тезда қамайтириб ҳонавайронлашарди. Енгил ва озиқ-овқат саноатда, русзор электроникаси ишлаб чиқаришда ва бошқа соҳаларда ҳам худди шундай ҳолат вужудга келиши мумкин. Давлат йўли билан бошқариш ва аввало бож туловлари (тарифлар) ирдамида МДХ мамлакатлари бозорини четдан келтириладиган товарлар эгаллаб олишидан узок вақтгача химоя қилишга тугри келса керак.

Протекционизм сиёсати ривожланаётган мамлакатларда айниқса машҳур бўлади. Улар таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, импорт урнини қўплаш мақсадида миллий саноатни қўллаб-қувватлаш учун протекционизм сиёсатидан фойдаланади.

Импортнинг урнини мамлакатнинг ўзидаги ишлаб чиқариш билан қўплашда арзон ва эркин бозор ахборотидан фойдаланилши ҳам муҳимдир. Ривожланаётган мамлакатлар минглаб бир хилтоварлардан қайсинисини хорижда бемалол сота олишини аниқлашда етарли тажрибаси бўлмаслиги мумкин. Аммо марказий режалаштириш органлари (хусусий тадбиркорлик ҳам) қандай маҳсулот ўз бозорида харидоргир бўлишини

осонгина аниклай олади. Бунинг учун улар импорт руйхатиға куз ташлашлари кифоя, бозорда сотилишға кафолат булган товарлар руйхати тезда тайир булади. Агар мамлакатдаги янги товар ишлаб чикарувчилар сарф харажат ва сафар муаммолигини хал этишға кодир булса, уларни божхоналар ирдамида мухофаза килипши таъминлаш учун хамма асос бор.

3. Эркин савдо стратегияси ("фритрейдерлик") ташки савдодаги чеклашларни мумкин кадар камайтириш стратегияси. Одатда бу стратегияни бозорда етакчи уринни эгаллаб турган, уз товарларининг ракобатбардошлигига путур етишидан хавфсирашға асос булмаган мамлакатлар куллайди.

Сиисат куп жихатдан келтирилаитган махсулот ички ишлаб чикариш билан ракобат килмайдиган ики мухим тармоklar учун хом аши буладиган мамлакатларда хам эркин савдо килишға каратилган. Агар импорт ички ишлаб чикариш билан ракобат кураши бошламаса, мамлакат сиисий кучларининг бу махсулот харидорға мумкин кадар арзон тушиши керак деган хулосаға келиши осонрок булади. Химоя киладиган хеч нарсa булмаса, протекционизм ишонарли эмас. Хорижий ишлаб чикариш билан ракобатлашаитган тармоklarға нисбатан йирик тармок учун мухим хом аши хисобланган бундай товар одатда бож туловидан озод килинади (ики бу тулов жуда кам), аммо истиснолар хам булиши мумкин.

4. Такчил бозорни тулдириш стратегиясн "тескари протекционизм" дир. Бу стратегия миллий бозорда такчиллик катта булса, унда хамма учун жой топилсагина самарали булади.

Узбекистонда 1980йиллар охири ва 1990йиллар бошида хорижий товарларни жалб этиш мақсадида шу стратегия унсурларидан фойдаланилди. Собик СССР республикалари уртасида режа асосида белгиланган эски алокаларнинг узилиши, янги мустакил давлатларда бошланган иктисодий танглик деярли барча товар бозорларида такчилликнинг авж олишиға сабаб булди. Импорт махсулотларидан олинадиган бож туловларининг бекор килиниши, имтиизли кредит бериш ва бошка чоралар 1995 йилнинг урталарига келганда такчиллик муаммосининг тугатилишиға олиб келди.

Давлат томонидан танлаб олинган у ики бу стратегия барча товарлар ва бозорлар буйича амалға оширилса, уни жорий этиш шартлари жуда огир кечиши мумкин. Агар бу айрим товарлар ва бозорлар буйича амал килса, шартлари енгил булиши мумкин.

Бу енгиллик куп давлатларға уз фаолиятида бир неча ташки иктисодий стратегияни бирға амалға ошириш имконини беради. Масалан, "Умумий бозор" мамлакатлари кишлок хужалик махсулотлари билан узаро савдо сотикда протекционизмға амал килади, айна пайтда махсулотларнинг куп турлари бУйича жамоа асосида эркин савдо стратегияси танланган. АКШ Японияға нисбатан куп товарлар буйича эркин савдо коидаларига амал килмокда, аммо автомобилсозликда иккала

мамлакат уртасида протекционизм мавжуд булиб, у купинча "савдо уруши"ни келтириб чикаради. "Савдо уруши" халқаро савдо йулидаги чеклашларнинг энг сунгги шакли ҳисобланади. "Савдо уруши" икки мамлакат ҳукуматларининг ички бозорга бирбирининг маҳсулотларини кириб келишини чеклайдиган узаро қарорлар қабул қилишидир. Бундай "уруш"ларда ҳозир уқ отилмайди, қон туқилмайди, албатта, лекин бусиз ҳам эҳтирослар авж олади.

Масалан, 1992 йил сентябрида АҚШ билан Хитой ана шундай уруш иқасига келиб қолди. Бунга Хитойнинг АҚШдан импорт қилинадиган товарлар йулидаги бевосита тақиқлашлар, қвоталар, лицензиялар, сифат андозаларига риоя қилишга ортиқча талаблардан иборат қовларни олиб ташлашдан бош қортгани сабаб бўлди. Хитой маъмурлари АҚШ билан савдодада қатта устунлиққа эришмаганда эди, уларнинг бош қортишига анча бепарволик билан қаралган бўларди. Узаро савдодаги ақвол ХХР қойдасига эди: 1991 йилда Хитой америкаликларга узи сотиб олганидан 12,7 миллиард долларлик қуп маҳсулот сотган эди. Айни шу ақвол АҚШ ҳукуматининг расмий вақилларидан бирининг "Хитой халқаро савдо тизимида жуда тез муҳим мамлақатга айланмоқда. Биз савдонинг бундай қаражасига эга мамлақатга уз қоидалари бўйича иш тутишига йул қуя олмаймиз. Улар экспортдан қойда олишни хоқлашса, импортга ҳам руқсат этишлари қерак" дейишга мажбур қилди.

АҚШ шу нуқтаи назардан Хитойдан импорт қилинайттан товарларга (йилга сал қам 4 миллиард долларлик) юқори бож туқовларини жорий этиб, Америка бозорида уларнинг нарқини икки барақар ошириш билан қук қилди. Бунга жавобан Хитой маъмурлари ҳам агар АҚШ бож туқовларини оширадиган бўлса, Америка товарларига, жумладан қомпьютерлар, самолитлар, автомашиналар ва бошқаларга худди ушанча, яъни 4 млрд. долларлик жазо бож туқовларини жорий қилишини айтди.

"Савдо уруши"нинг қуп йиллик тақрибаси яқши ривожланган мамлақатларга бундай ақволда иққала томон ҳам ютқазинини, яқшиси "жанқовар қарақатлар" бошқанишига йул қуймаслик лозимлигини қурсатди. Натижада халқаро савдода экспортни ихтирий рақиввада чеклаш бошланди.

Япониянинг арзон автомашиналари экспорти туқайли АҚШ билан Япония қамиша "савдо уруши" иқасида туради. АҚШ иқтисодиитида автомобил саноати алоқида уринда туриши (АҚШ халқи фольклорига Генри Форднинг "форд учун нима яқши бўлса, Америка учун ҳам шу нарса яқши" деган гапининг қирганлиги беқиз эмас) ҳисобга олинса, бу борада қайдай эҳтирослар қужгон уйнайтганини тасаввур қилиш қийин эмас. Япония автомобилсозлари АҚШда уз машиналари савдоси бутунлай тақиқлаб қуйилмаслиги учун уз маҳсулотини Америкага экспорт қилишни чеклашга рози бўлди, Япония ҳукумати эса Америка товарлари импортига чеклашларни қамайтирди.

Муваффакиятли ривожланишда халқаро савдонинг аҳамияти муҳимлигини ҳамда бу соҳада можаро чиқиши эҳтимоли катталигини англаш, шунингдек "савдо уруши"нинг огир жароҳатлари XX асрда куп мамлакатларни жаҳон бозорини ташкил этишнинг янги усуллари излашга мажбур қилди.

Муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон мамлакатлари ташки савдо алоқаларини тартибга солиш учун қандай қоралар қўлланилади?
2. Ташки савдо сиёсатининг қандай мақсад ва йўналишлари мавжуд?
3. Ташки савдо сиёсатининг қайси усули классик усул ҳисобланади?
4. Савдо чеклашларини қўллаш мамлакат иқтисодиитига қандай таъсир қўрсади?

Адабиётлар

1. Дюмулен И. “Барьерў на торговўх путях”. - М., Международнўе отношения, 2000г.
2. Дюмулен И., Пресняков В., Соколов В. Внешнеторговўй режим ведухих зарубежнўх стран//Внешняя торговля. 2001. № 4
3. Линдерт П. “Экономика мирохозяйственнўх связей”. - М.: Прогресс, 2000г.
4. Шреплер Х. “Международнўе организации”. - М., справочник,, Международнўе отношения, 2001.

5-мавзу. Халкаро ва ташки савдони тартибга солиниши.

5.1.Ташки иктисодий фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солиниши.

5.2.Давлатнинг ташки иктисодий фаолиятга таъсир курсатиши воситалари.

5.3.Ўзбекистонда хорижий капиталларни жалб қилишнинг асосий йўналишлари.

5.1.Ташки иктисодий фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солиниши.

Бозор иктисодиитига утиш ташки иктисодий фаолиятни бошқаришга мутлақо янги индашларни талаб қилади. Бундай бошқаришнинг вазифа ва максадлари маъмурий режали тизим доирасидагидан бошқача бўлиши равшан. Ташки иктисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқаришда қуйидагилар биринчи уринга қўйилади:

узок муддатга мулжалланган концепцияни (стратегияни) белгилаш;
экспорт ва импортга доир ахборот, шунингдек валюта, ташки савдо ва тулов балансларини ишлаб чиқиш ҳамда тасдиқлаш;

ташки иктисодий фаолиятда катнашувчи вазирликлар, идораларнинг, мулкчиликнинг барча шаклидаги концерн ва уюшмаларнинг, ишлаб чиқариш бирлашмалари ҳамда корхоналарнинг ишини назорат қилиш;

мамлакатнинг халқаро меҳнат таксимотида янада фаолроқ ва самаралироқ иштирок этиши учун шарт шароит ва омилларни яратиш.

Ўзбекистон Республикасини ташки иктисодий фаолият субъекти деб эълон қилувчи ташки иктисодий фаолият тугрисидаги қонун айна бир пайга қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг ваколатига тааллуқлигини аниқ белгилаб беради:

ташки иктисодий фаолиятни ташкил этиишинг қонуний асосларини белгилаш;

ташки иктисодий сиисатни, жумладан валюта кредит сиисатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, республика валюта жамғармасини тушлаш ва фойдаланиш;

ташки иктисодий фаолият соҳасида халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариш;

республиканинг, Ўзбекистон ҳуқуқий шахслари ва фуқароларининг манфаатларини хорижда ҳимоя қилиш;

республика ҳудудида хорижий сармоядорлар фаолияти учун ҳуқуқий қафолотлар белгилаш;

халқаро иктисодий ташкилотлар ва бирлашмаларда иштирок этиш;
республика Конституциясига асосланган бошқа ваколотлар.

Давлат уз миллий ва бутун жамият манфаатларини муҳофаза қилиш мақсадида ташки иқтисодий фаолиятни бошқаради, шунингдек ана шу бошқарув жараинида пайдо бўладиган муносабатларнинг иштирокчиларини қўллаб қувватлаб икки ташки иқтисодий фаолиятнинг айрим турлари билан шугулланишга ноқулай шароит яратиш йўли билан таъсир утқади.

Ташки иқтисодий фаолият иштирокчиларига давлат таъсири бевосита (масалан, аниқ экспертларга божхона туловларида имтиёз бериб) икки билвосита (давлат бирор маҳсулотга юқори импорт тарифларини жорий этиб, ташки иқтисодий фаолият иштирокчиларини бу маҳсулотни эмас, балки бошқа молларни четдан келтиришга ундайди) бўлиши мумкин.

Бундай таъсир ташки иқтисодий фаолият билан шугулланиш чоғида вужудга келадиган муносабатларни бошқарадиган қонунлар ҳамда меъриий ҳужжатларни қабул қилиш йўли билан утқазилади ва унинг мақсади ҳам жамоат, ҳам хусусий манфаатларни ҳимоя қилишдан иборатдир.

Бу мақсаднинг йўналишлари қуйидагича:

а) иқтисодиётни мустаҳкамлаш, ўзинг барқарорлиги ва ривожланишини таъминлаш.

Давлат йўли билан бошқариш тамоман шу мақсадга қаратилган. Хусусан, давлат экспорт импорт операциялари ҳажми ва таркиби бўйича башоратларни тузади, божхона ҳамда валюта назоратини амалга оширади, товарлар ва ресурсларнинг арзон нархаларда экспорт қилинишига зумда сармоянинг мамлакатдан чиқиб кетишига йўл қўймаслик учун валюта тушумларини мамлакатга қайтаради ва шундай қилиб, ўз иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилади;

б) фуқаролар саломатлиги ҳавфсизлигини таъминлаш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш.

Импорт қилувчида сифат шахрдатномаси, ветеринария ва санитария гувоҳномаси бўлишини назарда тутиб, муайян товарларни четдан келтиришга махсус талаблар қўйилади. "Маҳсулотлар ва хизматлар сертификацияси тугрисида"ги Ўзбекистан Республикаси қонунида маҳсулотнинг қўйилган талабларга мувофиқлиги белгиси ва сифат шаходатномаси бўлиши шартлиги қўзда тутилган. Маҳсулотни келтиришнинг аниқ таркибини Ўзбекистан Республикаси Давлат Божхона Қўмитаси ва Давлат стандарти белгилайди;

в) ватанимиздаги ҳужалик ташкилотлариинг хорижий бозордан фойдаланиш имкониятини таъминлаш.

Шу мақсадда ҳукумат халқаро битимлар тузади, ўз товарларини экспорт қилишга қўлай имкониятни таъминлашга интилади, шунингдек бу товарларни экспорт қилиш чеклаб қўйилишига йўл қўймаслик учун тегишли чораларни қўради. Жаҳон тажрибасида миллий товарларни экспорт қилиш борасида демпингга қарши ва бошқа чекловчи чораларни

бир томонлама жорий этиш хавфи булган тақдирда интеграциялашган давлатлар гуруҳ: ҳамда давлатлар билан шартнома тузиш тартиби ҳам қабул қилинган. Битим тузилган тақдирда бу товарларни экспорт қилиш белгиланган квота билан чекланади.

Хорижий мамлакатлар импорт қилинаитган товарларнинг сифатига, шунингдек тамга (белги) босилишига ҳам муайян талаблар қўймоқда. Турли мамлакатларда четдан товар келтиришнинг ҳар хил тартиби мавжуд бўлиб, бир талай ҳужжатларни кузда тутати. Жаҳрн савдо таҷрибасида бир қатор турдаги товарларни импорт қилишни чеклаш қўлланилади, бундай чеклаш вақтинчалик икки доимий ҳам бўлиши мумкин.

Экспортни амалга ошириш шартлари масаласида тегишли ахборотдан хабардор бўлиш ташки иқтисодий фаолият билан муваффақиятли шугулланишнинг, миллий тадбиркорларнинг рақобат бардошлигини тегишли даражада бўлишига Эришишнинг зарур шартидир. Шу мақсадда ҳукумат мамлакат экспортчиларига ахборот ва маслаҳат билан хизмат курсатувчи тизимни барпо этади, бу давлатнинг иқтисодиитни, жумладан миллий товарларни экспорт қилишни ривожлантиришга доир мажбуриятидан қелиб чиқади. Хорижда давлат номидан иш юритадиган ва зарур ахборотни туплаш учун катта имкониятга эга органларнинг мавжудлиги бундай тизимни барпо этиш учун негиз бўлади;

д) мамлакат тадбиркорларининг рақобат бардошлигини таъминлаш.

Миллий тадбиркорларни муҳофаза қилиш ва уларга моддий зарар етказилишига йўл қўймаслик мақсадида четдан келтириладиган айрим товарларга, жумладан, демпингга қарши ва заруратини қўплайдиган маҳсус бож туловлари белгилаб қўйилади;

е) иқтисодиит айрим тармоқларининг ривожини рағбатлантиришни таъминлаш ва фан техника тараққиитига қўмақлашиш.

Шу мақсадда давлат янги ускуналарни харид қилишга имтиёзли қредит бериши, экспорт қредитлари сугуртасини амалга ошириши, ҳам мамлакат саноати эҳтиёжларини қондириш, ҳам миллий товарларнинг хорижий бозорларга қикишига қўмақлашиш учун ишлаб қикаришни янгилаш, рақобатбардошлиқни оширишда экспорт импорт операциялари бўйича бир қанча имтиёзларни кузда қутиши мумкин;

ж) иқтисодиит айрим тармоқларининг эҳтиёжларини таъминлаш.

Бунга турли йўл билан эришилади. Масалан айрим тармоқ қорхоналарини зарур қомаши билан таъминлаш учун давлат бевосита вақолатли органлар орқали. уз эҳтиёжлари учун маҳсулот етқазиб бериш қутрисида шартномалар қузади. Қом аши ва ускуналарни импорт қилишнинг имтиёзли тартибини белгилаб, бундай маҳсулотлар билан таъминлаш, шунингдек мамлакат тадбиркорларига зарур маҳсулотларни экспорт қилишни қеклаб қўйиш йўли билан ҳам қўмақлашиш мумкин;

з) ташки иқтисодий алоқалар иштироқчиларини қўйхатга олиш.

Бу иш ташки иктисодий алокалар иштирокчиларини хисобга олишни таъминлаш, уларнинг ахборот ва маслахат билан курсатиладиган хизматдан фойдаланишлари, хориждаги ва Ўзбекистондаги шерикларининг амалий ихтисоси билан танишишларига шароит яратиш учун амалга оширилади. Уларни руйхатга олиш Ташки иктисодий алокалар вазирлиги ҳамда унинг ҳудудий республика бўлинмаларига топширилган.

Хулоса қилиб айтганда, давлатнинг асосий вазифаси ташки иктисодий фаолият иштирокчиларининг фаолиятини бошқариш юзасидан чеклаш чораларини белгилаш эмас, балки уларнинг жаҳон бозорига кириб боришларига ҳар томонлама кумаклашишдан иборат. Ташки иктисодий фаолиятнинг асосий жиҳатларини, бу соҳадаги фаолиятнинг асосий вазифалари, қоидалари ва йуналишларини "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Президенти белгилаб беради.

Ташки иктисодий сиёсат Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимияти томонидан ишлаб чиқилади ҳамда амалга оширилади. Бу сиёсат "Ташки иктисодий фаолият тугрисида"ги қонунга ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда ташки иктисодий фаолиятни ҳуқуқий, иктисодий ва маъмурий бошқариш чораларини ўз ичига олади.

Ташки иктисодий алокалар иштирокчиларининг ишларини мувофиқлаштиришга доир бевосита ишлар, фаолиятнинг бу турига доир тақлифларни ишлаб чиқиш, Ўзбекистон Республикасининг ҳукуматлараро халқаро иктисодий битимларини тузиш, республиканинг халқаро иктисодий ташкилотлар ишида иштирок этишини таъминлаш, ташки иктисодий фаолиятга доир аниқ мақсадларни қўзғовчи сиёсатни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш ва бошқа тадбирлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан бевосита икки тегишди давлат органлари орқали бажарилади.

Ташки иктисодий алокалар вазирлиги ташки иктисодий фаолиятни бошқариш механизмининг марказий қисми бўлиб, унга ўз ваколатлари доирасида бу алокаларнинг аҳоли ва тараққиёти учун тегишли масъулият билан уларни давлат номидан бошқариш ҳуқуқи берилган. Вазирлик ягона ташки иктисодий сиёсат ўтказиш, ташки бозорда умумдавлат манфаатларини таъминлаш, хорижий мамлакатлар билан иктисодий, техникавий ва савдо ҳамкорлиги самарадорлигини ошириш, бу соҳада бошқарувни такомиллаштириш ҳамда ташки иктисодий фаолият иштирокчиларига халқаро майдонда зарур шарт шароит яратиши мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 21 февралдаги Фармони билан ташкил қилинди.

Вазирлик фаолиятининг асосий вазифалари ва йуналишлари қуйидагича:

хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликнинг республика учун устивор йуналишларини аниқлаш асосида давлатнинг ташки иктисодий

сиисатини белгилаш ва амалга ошириш, ташки савдони рағбатлаштириш механизмларини ишлаб чиқиш;

ташки иктисодий фаолиятни давлат йули билан бошқариш, унинг Ўзбекистан ҳудудида иш юритаётган иштирокчилари операциялари устидан улар мазкур фаолиятни амалга оширишнинг белгиланган тартибига риоя этишларини таъминлаш мақсадида назоратни амалга ошириш;

Ўзбекистонда ва ундан ташқарида давлатнинг манфаати иктисодий манфаатларини ҳимоя қилиш;

ташки иктисодий алоқаларни ривожлантириш учун ташкилий ҳуқуқий ва иктисодий шароит яратиш;

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳужалик алоқаларига фаол қўшилиши йули билан халқ ҳужалиги ва аҳолининг хорижий мамлакатлар маҳсулотига талабини қондириш;

ташки иктисодий алоқалар инфраструктурасини ривожлантириш, шу жумладан ахборот тизимларини барпо этиш, транспорт хизмати ва ундан фойдаланишни, экспорт ва импорт маҳсулотлари сертификациясини таъминлаш;

давлат экспорт имкониятларини кенгайтиришга доир таклифларни ишлаб чиқиш;

иктисодиётга хорижий сармояни жалб қилиш, ундан самарали фойдаланиш, республика сармояларини хорижда оқилона жойлаш;

республикада ҳам, хорижда ҳам ташки иктисодий фаолият иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, МДХга аъзо давлатлар, шунингдек бошқа хорижий мамлакатлар билан ташки иктисодий алоқа масалаларида ҳамкорликни таъминлаш.

Вазирлик асосий эътиборни ташки иктисодий алоқаларни ривожлантиришнинг, бу алоқалар самарадорлиги оширишнинг, ўз фаолияти механизмини такомиллаштиришнинг умумдавлат савдо сиёсий, башоратлаш ва таҳлилий масалаларига, вазирликлар, идоралар, ташки иктисодий ташкилотлар, мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотларга уларнинг ташки иктисодий товарларини йўлга қўйиш ва ривожлантиришда ирдам беришга қаратади.

5.2. Давлатнинг ташки иктисодий фаолиятга таъсир курсатиш воситалари.

Экспорт ва импорт тарифлар ирдамида тартибга солиш ташки иктисодий фаолиятга давлат йули билан таъсир ўтказишнинг энг муҳим воситаларидан биридир. У бож туловларини жорий этиш йули билан амалга оширилади.

Бож тулови (тарифи) чегарадан утиш чорида мамлакатга сотиш учун олиб келинайтган хорижда ишлаб чиқарилган товар эгасидан давлат хазинаси фойдасига олинадиган туловдир.

Товар эгаси бож тулагач, зарар қуришдан қутулиш ва фойда олиш учун товар нархини оширишга мажбур бўлади. Натижада хориждан келтирилган товар қимматлашади ва рақобатбардошлилигини таъминлайдиган нисбий афзаллигининг бир қисмини йукотади.

Баъзан бож шу қадар юқори бўладики, хорижий товарларнинг бозорда муваффақиятли сотилишига имкон қолдирманди. Масалан, 1992 йил изида АҚШ савдо вазирлиги Россия ва бошқа МДХ мамлакатларидан келтириладиган уран хом ашисига 115, 82 фоиз бож туловини жорий этди. Бунинг сабаби Америка фирмаларининг рақобатсиз уран хомашиси ишлаб чиқаришини химоя қилиш эди.

Умумий тарзда қараладиган бўлса, бож тулови иқтисодий мазмуни жихатидан импорт қилинадиган товарлардан олинадиган билвосита солиқ бўлиб, уни харидор, яъни импортчи тулайди. Бож сиисатининг иққиикламалиги шунда намоин бўлади: бож ҳамиша хазинани тулдириш воситасидир ва айни пайтда у четдан келтириладиган товарларнинг нарх борасидаги рақобатини бож тулови микдорида қамайтириш йули билан ички бозорни иқтисодий жихатдан химоя қилиш вазифасини бажаради.

Бож тарифи мамлакатлар ва товарлар бўйича таркибга эга. Аввало тарифнинг мамлакатлар бўйича тузилишини қараб чиқайлик. Одатда, мамлакатда қаида иққита бож тарифи белгиланади. Биринчиси савдода қулай шароит яратиш тугрисида шартнома тузилмаган малакатлар учун бош (умумий) тариф, иққинчиси савдода қулай шароит яратиш тугрисида шартнома тузилган мамлакат учун. Ривожланайтган мамлакатлар учун алоҳида тарифлар ҳам урнатилиши мумкин.

Маълумот учун материал

1996 йилга Ўзбекистон савдо-сотикда энг қулай шароит яратиш тугрисида қуйидаги давлатлар билан шартнома тузди: Австрия, Белгия, Буюк Британия, Венгрия, Вьетнам, Германия, Греция, Дания, Хиндистон, Ирландия, Испания, Италия, Хитой, Корея, Латвия, Литва, Люксембург, Нидерландия, Покистон, Польша, Португалия, Руминия, Словакия, АҚШ, Туркия, Финляндия, Франция, Чехия, Швейцария, Швеция, Эстония, Япония.

Бундан ташқари 'Ўзбекистон Республикаси қуйидаги давлатлар билан эркин (бож туловисиз) савдо қилиш имқониятига эга: Беларусь Республикаси, Грузия Республикаси, Козогистон Республикаси, Киргизистон Республикаси, Молдова Республикаси, Россия Федерацияси, Туркманистон, Украина.

Энди товарлар бўйича бож тарифлари тузилишини қуриб чиқайлик. Товарлар бож таснифининг турли миллий ва халқаро тузилмалари мавжуд.

Божхоналар буйича ҳамкорлик кенгаши (Брюссель шаҳри, Белгия) томонидан ишлаб чиқилган. Товарларни тавсифлаш ва шартли белги қўйишнинг мувофиқлаштирилган тизими энг куп тарқалган.

Товарларни тавсифлаш ва шартли белги қўйишнинг бу тизими унли олти рақамдаги код қоида­сига асосланган. Масалан 210431 рақами қўйидагиларни билдиради: 21товар гуруҳи, 04товар моҳияти, 31товарнинг кичик маъкеи. Товарларни бундай шаклда тавсифлаш жаҳон миқосида бутун божхоналар иш юритишида компютерлашган ягона тизимни барпо этишга ирдам беради.

Божларнинг эҳтимол тутилган даражасига келсак, уларни аниқлаш миллий бож сиёсатининг энг мураккаб вазифасидир. Бириичидан, ҳар бир товар бозорининг жаҳон бозоридан ажралиб туриши даражасини иқтисодий жihatдан асослаш зарур. Иккинчидан, бож даражаси савдо сиёсат соҳасидаги воситаларнинг курсаткичларидан бири булиб, уларнинг узғариши савдодаги халқаро шартномалар ва битимларга мос келиши керак. Учинчидан, юқорида айтилган ички ва ташқи турдаги вазиятни ҳисобга олиб, бир вақтнинг узида юзлаб номдаги товарларга бож миқдорини белгилаш ҳаддан ташқари сермеҳнат ишдир.

Бож тарифининг узғарувчи жадвали каби қонуниятни ҳам таъкидлаб утиш зарур. Унда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг қонун қабул қилувчиларга таъсир утқазиш қобилияти ирқин намоин булган. Бож туловлари одатда бир тармокдан иккинчи тармокка келадиган оралик маҳсулотларга нисбатан истеъмо­лчи харид қиладиган тайир маҳсулотга юқорирок белгиланади. Чамаси, бу тамойил истеъмо­лчи гуруҳларининг маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга қарши турадиган қучли лобби (таъсир утқазадиган) ташкилоти тузишга қодир эмаслигининг оқибатидир, бунга саноати ривожланган мамлакатларда шақар, мол гушти, туқимачилик буюмларига бож туловларининг юқори қўйилиши ирқин далилдир. Лобби (таъсир) қуввати маҳсулот ишлаб чиқарувчиларникига нисбатан қам булмаган фирмаларнинг узлари маҳсулотни харид қиладиган булса, вазият узғаради. Шу боис оралик маҳсулотни импорт қилиш тарифлари туғрисидаги масалани ҳал қилиш чоғида протекция натижалари ожиз булишини қутиш мумкин.

Урушдан сунгги даврда тариф чеклашлари аста секин қамайган сари нота­риф чеклашларнинг аҳамияти орта бошлади. 40 йилларнинг охири ва 50 йилларнинг бошида қуп мамлакатлар бундай чеклашдан урушдан кейинги иқтисодиитни тиклаш ики умумий иқтисодий қолоқлик ҳолатидан қиқиш жараи­нида халқаро битимларга доир туловлар устидан қаттиқ назоратни сақлаб қолиш мақсадида фойдаланди. Қуп томонлама музоқаралар натижасида 50 йиллардан бошлаб тарифлар даражасини анча пасайтиришга муваф­фак бу­линди, бироқ нота­риф қовлар даҳлсиз қолаверди. 1967 йилда тарифларни қамай­тириш юзасидан Қеннеди

музокаралари якунланиши пайтигача нотариф товарлар халқаро савдо йулида асосий тусик бўлди. 70йилларда бу говлар янада юкорилашди.

Ташки савдони нотариф чеклашнинг 50га якин турли усуллари бор. Хозирги даврда давлатлар бу усулларнинг купидан фойдаланмокда. Масалан, АКШ вақти вақти билан санитария андозаларини жорий этади, Аргентинада тайирланган мол гушти бу андоза талабларига жавоб бермайди. Колумбия "аралаштириш талаби" деб аталган усулдан фойдаланиб, пулатни импорт килувчиларни келтирилайтган хар бир тонна пулат хисобида маълум микдорда кимматрок Колумбия пулатини сотиб олишга мажбур килмокда. Бошка нотариф говларга куйидагилар киради: ташки савдога давлат монополияси, давлатнинг факат шу мамлакатни узида ишлаб чиқарилган махсулотдан фойдаланиидши таъминлаш, маъмурий турачилик говлари, мураккаб валюта назорати ва бошкалар. Бу говларнинг баъзиларини давлатнинг конуний бошқариш фаолиятига киритиш мумкин, бошкалари эса ташки савдони очикдан очик камситишга қаратилган.

Нотариф говларнинг барча турлари орасида энг куп таркалгани импорт квоталари, ики хар йили мамлакатга келтиришга рухсат берилган хорижий махсулот хажмини микдор жихатидан чеклаб куйишдир. Давлат мамлакатга махсулот келтиришга имозат берувчи лицензияни чекланган микдорда беради ва лицензияси, импортни такиклайди. Лицензияли импорт хажми ички бозордаги талабдан кам бўлса, квота факат импорт хажм ишини камайтириб қолмайди, шу билан бирга ички бозордаги нархларнинг лицензия эгалари хорижда товар сотиб олган жахон бозоридаги нархлардан ошиб кетишига олиб боради. Шу жихатдан Караганда импорт квоталари тариф чеклашларига ухшайдир.

Бир неча сабабларга кура давлат тариф чеклашларига нисбатан импорт квотасини афзал куриши мумкин. Биринчидан, бундай сиисат импортга харажатларнинг янада купайишига қафолат булади, ундай ҳолларда хорижий рақобат каттик тус олади. Иккинчи жахон уруши бошларида валютанинг амалдаги расмий кийматида мамлакатлар уз рақобат мавқеи имонлашганини сизди. Бу ҳол уларни тулов балансини тенглаштириш юзасидан каттик қоралар куришга мажбур қилди. Бунда квота импорт хажми аниқ белгилаб куйилиши гаровидир. Агар импорт товарлар рақобатбардошлигининг ошганлиги улар нархининг пасайишига олиб келса, бу ҳол импорт туловлари камайишини тезлаштиради ҳолос. Тариф эса, аксинча, нархларнинг пасайиши четдан келтирилайтган товарларга ички талаб узғариб турадиган шароитда импорт хажмининг ва умумий кийматининг купайишига олиб бориши мумкин. Хуллас тарифнинг жорий этилиши тулов балансини бошқаришни кийинлаштиради.

Тариф ставкаларини ошириш халқаро савдо битимлари билан тартибга солинса, квота иктисодий сиисатни амалга оширишда ҳукуматга

катта имконият ва ҳуқуқ беради, шу жихатдан ҳам квоталар тарифларга нисбатан афзалроқдир. Агар импорт билан рақобат қиладиган тармоқлар муҳофазанинг юқори даражали бўлишини талаб қилса, ҳуқумат, айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда, тарифни мустақил ошира олмайди. Катъийроқ импорт квоталарини жорий этиш осонроқ булади. Дундаги қуп мамлакатларда давлат ҳокимияти квоталар мамлакат фирмаларига нисбатан ҳам бошқариш вазифасини амалга оширишни енгиллаштиради, деб ҳисобламоқда.

Эркин рақобат шароитида импорт квотаси афзалроқдир, чунки бундай шароитда импорт квотаси унга мос қиладиган тариф билан барабар мавқеда туради. Аммо қуйидаги шартлардан бирортасига риоя қилинган тақдирда ҳам у хавфли бўлиб қолади: 1) агар квота монополия ҳокимиятнинг қузатиб борса... 2) агар импорт лицензиялари самарали жойлаштирилмаса... Бу иккала ҳолни ҳам қуриб чиқайлик.

Агар импорт квотаси ички бозорда монополия вужудга қилишига сабаб бўлса, импорт квотаси унга тенг тарифга қараганда миллат учун қимматга тушади. Ички бозорда эса монополия вужудга қилиш эҳтимоли йуқ эмас. Мамлакат ишлаб қиқаришида етакчилиқ қилаитган фирма (масалан, Америка велосипедсозлигида "Швинн" фирмаси) тақикламайдиган тариф жорий этилишидан монополия ҳуқуқига эга бўлолмайди, чунки жаҳон бозоридаги нархларга тарифни қушганда шаклланивчи нархдаги товарлар унга рақобат қилади. Аммо импорт миқдори квота билан қеклаб қуйилган тақдирда мамлакатдаги фирма нархни опшпхдан қурқмайди, чунки рақобат қилувчи хорижий маҳсулотнинг мамлакатга қелтириладиган қисми ҳажми квота миқдоридан ортмайди. Натижада квота маҳсулотга талаб узгармайдиган шароитда мамлакатнинг етакчи фирмасига юқори нарх белгиланишдан монополияга ҳос фойда олиш учун сунгги" имконият ҳисобланади. Ҳуллас, монополия ҳуқуқини вужудга қелтирадиган квота ички бозорда нархнавинг ошишига, маҳсулот ишлаб қиқаришнинг қамайишига олиб қелади ва тарифга нисбатан катта миллий зарар етқазади.

Импорт квоталарининг миллий фаровонлиққа таъсири ҳокимиятнинг импорт қилиш ҳуқуқини қандай тақсимлашига боғлиқ. Импорт лицензияларини тақсимлашнинг асосий усулларини қуриб қикамиз:

1. Рақобат асосидаги қимошди савдоси.
2. Ошқора афзал қуриш тизими.
3. Лицензияларни "ҳаражат усули" бўйича тақсимлаш.

Шу уқта усул орасида рақобат асосида утқиладиган қимошди савдоси энг арзон ва адолатли, учинқиси эса энг қиммат ҳисобланади.

Давлат импорт лицензияларини очик қимошди савдосида иқи яширинча сотиши мумкин. Ошқора қимошди савдоси қуйидагича қечади. Давлат велосипед иқи пулат проқати ихуд бошқа бирор товарнинг маълум миқдорини сотиб олишга импорт лицензиясини сотиш бўйича фалон

жойда, маълум вақтда кимошди савдоси утказилишини ҳар 3 ойда эълон қилади. Савдо рақобатли бўлиши учун бундай хабарлар етарли миқдордаги давогарларни туплаши лозим. Фирибгарлик қонунга мувофиқ жазоланадиган жойда бу муҳимдир. Кимошди савдосида импорт лицензиясига импортчи нархи билан импорт товар ички бозорда сотилиши мумкин бўлган энг юқори нарх уртасидаги тафовутга тахминан тенглашадиган нарх белгиланиши керак.

Рақобат асосидаги кимошди савдосининг бошқа тури қупрок тарқалган. Давлат ҳокимияти порага учадиган шароитда импорт лицензияларини тақсимлаш чоғда яширин бизнес авж олиши мумкин. Бундай ҳолларда лицензияни қупрок пора берганлар олади. Бундай тур ижтимоий зарар келтириши мумкин. Бундай очикдан очик порага сотилишнинг доимий тус олиши иқтисодий маҳкамаларнинг истеъдодли ходимларини порахур амалдорларга айлантириши мумкин. Бундан ташқари афкор омма олдида фoш қилинган бундай порахурлик ижтимоий кескинликни кучайтиради, чунки у давлат девонида ҳокимият суиистеъмом қилинаётганини кўрсатади.

Импорт лицензиялари ошқора афзал билиш асосида жойлаштирилиши мумкин. Бунда давлат импорт лицензияларини олдиндан ҳеч қандай рақобат утказмай, буюртма ва музокараларсиз маълум фирмаларга бирқитиб қўяди. Импорт лицензиялари қупинча нуфузли фирмаларга квоталарни жорий этиш арафасида импортнинг умумий ҳажмида уларнинг улушига мос миқдорда берилади. Америка ҳукумати 1959 йилдан 1973 йилгача бўлган даврда нефтга импорт квоталарини ҳудди шу тарзда тақсимлади. Ички бозордаги нархларнинг ортиши натижасида ҳар йили бир неча миллиард доллар фойда берадиган импорт лицензиялари нефть компаниялари уртасида уларнинг 1959 йилга қадар нефть импортидаги улуши асосида эркин ва бегараз тақсимланди.

Санаб утилган усулларнинг сушиси импорт лицензияларини "ҳаражатлар усули" билан тақсимлашдир. Бундай ҳолларда давлат лицензияни олишга даъвогарларни нарх билан боғлиқ бўлмаган асосда рақобатлашишга мажбур қилади. Бу сиёсатнинг ҳамма томонидан қабул қилинган ва нomaқбул қуринишларидан бири лицензияларни қим олдин келса, ушанга бериш қондасидир. Бу усул лицензия олишга даъвогарларни унумли меҳнатини қолдириб, қимматли вақтини навбатда туришга сарфлашга мажбур этади. Саноат ҳом ашисини импорт қилишга лицензияларни тарқатишнинг қенг қулланиладиган яна бир усули лицензияларни қатта ишлаб чиқариш қувватига эга фирмаларга беришдир. Бу ҳам қатта миқдордаги лицензия олиш умидида фойдаланилмайдиган усқуналарга орқикча сармоя сарфлаш натижасида ресурсларнинг нобуд қилинишига олиб боради. Даъвогарлардан уз даъвосини асослаб беришни талаб қиладиган бундай тадбирларнинг ҳар бири давлат масъул шахслари билан алоқа урнатиш учун вақт ва пулни беҳуда сарфлашларга, шунингдек

импорт лицензияларини таксимлаш билан шугулланувчи оргикча давлат хизматчиларининг меҳнатига ҳақ туланишига олиб келади.

Экспортга моддий ирдам бериш ҳам ташки ктисодий алокаларни бошқаришнинг нотариф усуллари каторига киради.

Экспортга ирдам тарикасида маблаг ажратиш халқаро шартномаларга зид бўлади. Жаҳондаги деярли барча мамлакатларни бирлаштириб турган ГАТТ коидаларидан бири экспортга моддий ирдамни "инсофсиз рақобат" деб баҳолайди ва маҳсулотни импорт қилувчи мамлакатларга протекцион "компенсация бож" олиш йули билан жавоб чораларини қуришга рухсат этади. ГАТТ талабларини четлаб ўтиб, давлат йули билан экспортга ирдам беришнинг жуда қўп усуллари мавжуд. Масалан, давлат экспортчиларнинг ўзларига икки ўларнинг хорижий миқдорларига қам қўйда туланидиган қарз бериш учун солиқ туловчилар маблағидан қўйдаланиши мумкин. Америка Экспорт-импорт банки икки "Эксимбанк" бўнга мисол бўла олади. Асримизнинг 30-йилларида ташкил топган бу банклар Америка экспортчиларига ва ўларнинг хориждаги маҳсулот етказиб беришчиларига арзон кредит бериб, Америка импортчилари ва ўларнинг хориждаги харидорларига бирор марта ҳам кредит бермай, обрўси тушган. Давлат реклама ташкил этиб ва экспорт бозоридаги талаб ва таклифлар тугрисида арзонга ахборот бериб, экспорт маҳсулотини хорижда сотишини рағбатлантириш борасида бевосита харажат қилиши ҳам мумкин. Солиқ тизимида ҳам экспорт учун ишлаб чиқарадиган товарлари ва хизмати ҳажмига қараб фирмаларга имтиёз бериш назарда тутилади.

"Эксимбанк" ирдмининг қатта қисми Америкадаги етти та йирик компания ва ўларнинг хориждаги миқдорлари тасарруфига ажратилган. Бу айниқса "Боинг" компаниясига тааллуқлидир. Бу компаниянинг хориждан қабул қилган бўйртмалари "Эксимбанк"нинг арзон кредити билан таъминланган. Бу банк ажратаётган ирдам маблағининг қўп қисми қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларига тугри келади. Барча етакчи мамлакатлар ортиқча қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини солиқ туловчилар маблағига қафолатли харид қилиш, шунингдек экин майдонларидан қўйдаланмаганлик учун муқофот тулаш орқали фермерлар даромадларини маълум даражада саклаб туриш бўйича давлат дастурини амалга оширишга маҳқум этилган.

Гарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари фермерлар даромадларини бир даражада ўшлаб туриш сиисатини ўтказишга бюджет харажатларини қамайитириш учун ортиқча маҳсулотни чет элга ўз зарарига сотмоқда, баъзан эса жаҳон бозоридаги нархларни қаддан ташқари қиммат деб ҳисоблаётган МДХ мамлакатларига таклиф қилиб, бу нархлар ўртасидаги тафовутни қўплаш учун бюджетдан қўшимча маблаг ажратмоқда.

Давлат савдо сиисатининг навбатдаги йуналиши демпинг экспортга бюджетдан маблаг ажратиб ирдам беришга ухшашдир. Биз яна мислсиз вазиятга ва унинг гайритабиий натижаларига дуч келамиз.

Демпинг нархнаво борасидаги халқаро камситиш булиб, унда экспорт килувчи фирма уз махсулотини бирор хорижий бозорда бошка бозордагига (одатда уз мамлакати бозоридагига) нисбатан арзон сотади. Мазкур бозордан ракибни кисиб чиқариш ва мақсадга эришгандан сунг нарх даражасини тиклашни мулжаллаб вақтинча арзон нарх белгилаш карокчиларча демпинг деб аталади. Доимий демпинг эса уз номига мувофик вақт билан чекланмайди.

Халқаро иқтисодий ларзида, айниқса, демпинг кенг кулланилади. Ташвишли 20 ва 30-йилларда ҳам қазилма, ҳам қайга ишлаш тармоқлари махсулотлари халқаро савдосини купинча демпингда айблаларди (ва бу асосли эди). 70-йилларда демпинг яна жамоатчилик эътиборида булди. 80-йилларнинг бошларида Америкада хорижий рақобатни қамайтириш учун компания бошлади. АКШ ҳукумати бир қанча хорижий фирмани уз махсулотларини Америка бозорида демпинг бўйича сотишда айблади. Бу рақобатга қарши қаратилган компаниянинг бир қисми эди. 1970 йилда Япониянинг "Сони" фирмаси билан юз берган воқеа жуда машҳур булди. Текширишда "Сони" Японияда ишлаб чиқарилган телевизорларни Америка бозорида 180 доллардан сотгани, айти пайтда Япониянинг узида бу телевизор 333 доллар туриши аниқланди. Бундан хабар топган Япония истеъмолчилари америкалик телевизор ишлаб чиқарувчиларнинг норозилигига кушилди. 1975 йилда АКШ молия мақамаси 8 та хорижий мамлакатнинг уз махсулотини Америка бозорида сотаётган автомобил фирмаларига нисбатан тарихда мислсиз демпингга қарши текшириш бошлади. АКШ агар бу фирмалар нархни ички бозордаги даражага қутармаса, бу мамлакатлардан Америкага автомобилларни импорт қилишга божтарифи жорий этилади, деб қуписа қилди. Эҳтимол айти шу ҳол "Сони" ва "Фольксваген" фирмаларининг Америка бозорига мулжалланган ишлаб чиқариши бевосита АКШ ҳудудида жойлаштиришига сабаб булди. ("Сони" Сан Диегода, "Фольксваген эса Нью Стэнтон ва Пенсильванияда).

5.3.Узбекистонда хорижий капиталларни жалб қилишнинг асосий йуналишлари.

Узбекистон кескин бозор узғаришлари йулига утган ҳар қандай давлат сингари хорижий капиталга нисбатан стратегиясини ишлаб чиқиши қерак. Қарийб барча ривожланган ва тез ривожланаётган давлатлар, айниқса, охириги 40 йил мобайнида, иқтисодиётларига туғридан-туғри ҳусусий қуйилмалар ва қредитлар шаклидаги хорижий капитални фаол жалб қилдилар.

Иктисодиётдаги хорижий инвестициялар миқдори мамлакат иқтисодий ривожланишининг муҳим курсаткичларидан бири ҳисобланади. Жаҳонда инвестицион хавфлар рейтинги жуда куплаб мавжуд бўлиб, улар баъзида объектив равишда, баъзида эса унчалик объектив бўлмаган ҳолда у икки бу давлатга капитал қўйганда олиш мумкин бўлган даромадни ҳисоблашади.

Инвестицион муҳит бозор ислохотларининг етуклиги, жаҳон ҳамжамиятининг мулк ҳуқуқлари барқарорлиги ва умуман ушбу мамлакатдаги ҳолатга ишончининг муҳим курсаткичи ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳозирги кунда қулай инвестицион муҳит яратилган. Мамлакатда хорижлик экспертлар томонидан юқори баҳоланган “хорижий инвестицияларни ҳимоя қилиш ҳақидаги” Қонун қабул қилинган. Ўзбекистондаги барқарорлик туфайли сиёсий хавф йўқ ҳисоб. Капитал айланиши юқори бўлган соҳалар - иқилги-энергетика мажмуи, тоғ-қон саноатининг ривожланиши мамлакатга хорижий инвесторлар қизиқишини оширмоқда.

Ҳозирги шароитларда хорижий инвестициялар - бу янги иш уринлари, янги замонавий технологиялар жорий қилиш имконияти, қушимча валюта маблағлари олиш имконияти, мамлакатнинг жаҳон ҳужалигига интеграциясини англади. Хорижий капитал мамлакатимизга бозор ислохотларининг энг мураккаб қисми - иқтисодиёт структурасини қайта қуриш, барқарор талабга эга товарлар ишлаб чиқаришга утишга ирдам беради. Бундан ташқари қўшма корхоналар рақобат муҳити яратишга қўмақлашади. Бусиз эса ички истеъмол бозорини тулдириш мумкин эмас.

Ўзбекистонда инвестициялар биринчи навбатда иқтисодиёт структурасини қайта қуришга, яъни Республика учун энг истикболли ва фойдали ишлаб чиқаришларга йўналтирилмоқда.

Қатор асос соҳаларда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қўпайиши иқтисодиётда узиш руи берайтганини курсатувчи муҳим омил ҳисобланади.

Ички иқтисодиётдаги муваффақиятлар ташки иқтисодий фаолиятга, ташки алоқалар тизими яхшиланишига ижобий таъсир курсатади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти олдида ўрта узаро боғлиқ стратегик вазифалар турибди:

- маъмурий бошқарув иқтисодиётидан бозор иқтисодиётига ўтиш, яъни, бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган ҳужалик ислохотларини амалга ошириш;

- ишлаб чиқаришни техник ва технологик модернизациялаш, узишнинг интенсив шаклига ўтиш;

- Ўзбекистоннинг миллий иқтисодиётини жаҳон ҳужалигига интеграциялаш.

Ҳар ўччала вазифани бажариш ташки иқтисодий фаолиятни ривожлантириш ва хорижий капитални жалб қилиш жараини билан боғлиқ.

Ташки иктисодий фаолият ва инвестициялар масаласи нафакат келажакдаги максадлар учун, балки хозирги кундаги долзарб муаммоларни хал килиш учун мухимдир:

- ишсизликни камайтириш;
- тадбиркорликни ривожлантириш;
- аҳолини ижтимоий химоя килиш;
- инфляцияга карши кураш ва х.к..

Муҳокама учун саволлар

1. Хозирги боскичда Ўзбекистон Республикасининг ташки савдоси қайси йуналишларда амалга оширилмоқда?
2. Ўзбекистон Республикасида ташки иктисодий фаолиятни тартибга солувчи қандай қонунларни биласиз?
3. Замонавий халқаро савдо қандай узиға хосликларға эға?

Адабиитлар

1. Дюмулен И. “Барьерў на торговўх путях”. - М., Международнўе отношения, 2000г.
2. Дюмулен И., Пресняков В., Соколов В. Внешнеторговўй режим ведухих зарубежнўх стран//Внешняя торговля. 2001. № 4
3. Линдерт П. “Экономика мирохозяйственнўх связей”. - М.: Прогресс, 2000г.
4. Шреплер Х. “Международнўе организации”. - М., справочник,, Международнўе отношения, 2001.

6-мавзу. ХАЛҚАРО ХИЗМАТЛАР САВДОСИ.

6.1. Халқаро хизматлар савдоси ҳақида тушунча.

6.2. Хизматлар бўйича асосий ташқи савдо битимлари.

6.3. Халқаро туризм хизматлари.

6.4. Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш.

6.1. Халқаро хизматлар савдоси ҳақида тушунча

Замонавий халқаро иқтисодий муносабатларнинг хусусиятларидан бир шундан иборатки, унда товарлар халқаро савдоси билан бир қаторда хизматлар савдоси ҳам кенг ривож топган. Товарлар ва хизматлар халқаро савдоси ўзаро боғлиқдир. Хорижга қанча кўп товарлар сотилса, шунча кўп хизматлар ҳам кўрсатилади, яъни улар ўз ичига бозорларни таҳлил қилишдан товарларни транспортировка қилишгача бўлган жараинларни қамраб олади.

Хизматлар - бошқа шахслар эҳтиижларини қондиришга йўналтирилган тадбиркорлик фаолияти бўлиб, меҳнат ҳуқуқига оид муносабатлар асосида амалга ошириладиган фаолият бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг белгилашига кўра **экспорт қилинадиган хизматларга** хорижий юридик ва жисмоний шахслар билан тузилган шартномаларга (ики уларга тенглаштирилган бошқа ҳужжатларга) мувофиқ, белгиланган тартибда республиканинг хўжалик юритувчи субъектлари томонидан кўрсатиладиган хизматлар (ишлар) қиради.

БСТ нинг низомига асосан хизматлар қуйидаги 12 секторга бўлинади:

- бизнесга кўрсатиладиган хизматлар;
- қурилиш хизматлари;
- алоқа хизматлари (почта, курьерлик ва телекоммуникация);
- дистрибьюторлик хизматлари (савдо агентларининг хизматлари, чакана ва улгуржи савдо, франчайзинг);
- транспорт хизматлари;
- молиявий хизматлар;
- таълим хизматлари;
- медицина хизматлари;
- туристик хизматлар;
- рекреацион хизматлар;
- атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича хизматлар;
- бошқа тавсифланмаган хизматлар;

Бошқа таснифга кўра хизматлар бўйича асосий ташқи савдо битимларига транспорт хизматлари, инжиниринг (муҳандислик-техника хизматлари), ижара муносабатлари (лизинг), туристик хизматлар,

информатика ва бошқаришни такомиллаштириш соҳасидаги маслаҳат хизматлари, суғурталаш каби хизматлар киритилади.

Хизматлар соҳаси моддий ишлаб чиқаришга нисбатан давлат томонидан хориж рақобатидан химоя этилади. Халқаро хизматлар савдоси асосий тамойилларининг тартибга солиниши ТСББ доирасидаги музокараларнинг Уругвай раундининг мунозарали масалаларидан бири бўлди. Ушбу музокараларнинг бошидаик ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўлди. Биринчи гуруҳ мамлакатлари хизматлар савдоси ҳам халқаро савдони тартибга солишнинг умумий тизимига киритилиши тарафдори бўлсалар, иккинчи гуруҳ мамлакатлари хизматлар моддий товарлардан ажратилиши тарафдори эдилар. Шу сабабли Уругвай раундининг бошида хизматлар бўйича алоҳида музокара гуруҳи тузилди. Музокараларни олиб бориш учун намуна ва асос сифатида ТСББ олинди, лекин товарлар ва хизматларнинг чегаралараро ўтказилишида сезиларли фарқлар мавжуд бўлганлиги туфайли янги битим – Хизматлар савдоси бўйича бош битим (ХСББ) расмийлаштирилди.

6.2. Хизматлар бўйича асосий ташқи савдо битимлари

Дистрибьюторлик хизматлари. Экспорт-импорт операциялари бевосита ики билвосита бўлиши, яъни товар соҳиблари ики воситачилар томонидан амалга оширилиши мумкин. Воситачилар сифатида брокерлар, дилерлар, коммиссионерлар, консигнаторлар, улгуржи харидорлар, савдо агентлари фаолият кўрсатиши мумкин. Экспорт-импорт операцияларидан ташқари ташқи иқтисодий фаолият амалииотида товарларни сотиш учун ташқи савдонинг савдо, аукцион (кимошди савдоси) ва биржа сингари махсус шаклларида ҳам фойдаланади.

Илмий-техник тадқиқотлар натижалари савдоси. Хизматлар ташқи савдосида илмий-техник тадқиқотлар натижалари савдоси ва муаллифлик ҳуқуқлари савдоси алоҳида ўрин тутди. Илмий-техника билимларини айирбошлашга доир келишувлар нафақат илмий, балки тижорат қийматида ҳам эга бўлган илмий-тадқиқот ишлари якунларининг олди-сотдиси билан боғлиқдир. Илмий-техника билимлари савдосига доир операцияларда патентлар, лицензиялар, товар белгилари, саноат намуналари шаклида майдонга чиқадиган интеллектуал меҳнат маҳсулотлари, шунингдек “ноу-хау” тушунчаси билан бирлаштирилган техник билимлар ва тажриба иштирок этади.

Молиявий хизматлар. Ташқи савдо алоқалари молиявий алоқалар билан боғланади, зеро молия савдо пайдо бўлиши билан ва савдо ҳосиласи сифатида пайдо бўлади. Молия – пул оқимида, пулларнинг узлуксиз борадиган оборотида юзага келадиган муносабатлар тизимидир. Бошқача қилиб айтганда, молия-пул фондлари шаклланиши ва улардан

фойдаланишда ҳамда пул маблағлари обороти пайтида юзага келадиган муносабатлари тизимидир. Молия учта функцияни бажаради:

- фондларни шакллантириш ва нақд пул маблағларини олиш;
- пул фондлари ва нақд пул маблағларидан фойдаланиш;
- пул фондлари ва нақд пул маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш.

Халқаро кредитлаш, халқаро суғурталаш, халқаро банк хизматини кўрсатиш (ҳисоб-китоблар, депозитлар ва бошқа банк операциялари) молиявий ташқи иқтисодий алоқалар шакллари ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва жаҳон иқтисодиетида фан-техника тараққиоти ишлаб чиқаришга оид ва инвестицион ташқи иқтисодий алоқаларнинг пайдо бўлиши ва чуқурлашишига олиб келди.

6.3. Халқаро туризм хизматлари

Халқаро туризмнинг иқтисодий моҳияти ва мазмуни. Халқаро туризм хизматларни халқаро айирбошлаш қисми ҳисобланади. Давлатлааро мулоқотларнинг ривожланиши билан хизматлар соҳаси алоҳида мамлакатлар доирасидан чиқди ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг энг муҳим шаклларида бирига айланди. Унинг молиявий натижалари алоҳида мамлакатларнинг тўлов баланслари якунига борган сари кўпроқ таъсир кўрсатмоқда.

Жаҳон савдосининг деярли 1/4 қисмини унинг кўринмас деб номланадиган моддалари ташкил этади ва улар товарлар билан халқаро савдога қараганда анча тез ўсади, бунинг устига ўсиш суръатлари тезлашмоқда. Кўринмас моддаалари бўйича савдонинг ўсиши шу жиҳат билан қизиқарлики, у ҳатто жаҳон иқтисодиетидаги бухрон ҳодисалари кучайиши муносабати билан жаҳон товар оборотининг ўсиш кўламлари пасайган даврда ҳам содир бўлган.

Халқаро хизматлар соҳаси ташқи иқтисодий алоқалар жараиинида шакли бўйича ҳам, ўзининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни бўйича ҳам товар алмашишга хизмат кўрсатиш, сармоя ҳаракатланиши ва мазкур мамлакат хорижий валютада тушум ва тўловларнга эга бўлган бошқа фаолият турлари бўйича энг хилма-хил жорий операцияларни бирлаштиради. Бунга биринчи навбатда халқаро туризм, транспорта ташишлар, суғурта операциялари, банк фаолияти ва хорижга капитал қўйиш билан боғланган хизматлар ҳамда кўп сонли бошқа операциялар: маданият соҳасида алмашиш, ахборот, эксперт ва бошқа хизматлар киради.

Халқаро хизматларнинг энг салмоқли таркибий қисмларидан бири ташқи иқтисодий фаолиятининг ўсувчан соҳасини тақдим этувчи, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида катта бизнеснинг гуркираб ўсувчи жабҳасига айланган **халқаро туризм** ҳисобланади.

Туристтик бизнес улушига жаҳон ялпи миллий маҳсулотининг салкам 6 фоизи, суммар сармоя қўйилмаларининг фоизи, жаҳон истеъмол харажатларининг 11 фоизи ва барча солиқ тушумларининг 5 фоизи тўғри келади. 1995 йилда жаҳондаги ҳар бир 16-чи иш ўрни туризмга тўғри келар эди. Халқаро туризмнинг улушижаҳон экспортнинг салкам 7 фоизини ташкил этади, бу эса экспортдан тушган даромадлар суммасида туризм нефть ва нефть маҳсулотларини экспорт қилишдан ва автомобилларни экспорт қилишдан даромадлардан кейин учинчи ўринни эгаллайди демакдир.

1998 йилда Жаҳон туристик ташкилоти томонидан 625 млн туристик ташрифлар қайд этилди, улардан олинган дармад бир йилда 9 фоиз кўпайиб, 445 млрд. А+Ш долларини ташкил этди, бу эса туризмни жаҳон ҳўжалигининг етакчи жабҳаларидан бири айланиш йўлида қўйилган катта кадамни англатади. У ҳатто айрим ноқулай сиисий ва иқтисодий шароитларга қарамай жадал ривожланишни давом эттирмоқда. Жаҳон туристик ташкилотининг прогнозларига қараганда, жаҳон ялпи миллий маҳсулотини яратишда туризмнинг салмоғи 2005 йилда 12-14 фоизга етади.

Туристтик бизнес тадбиркорларни озгинагина бошланғич инвестициялар, уларнинг тез қопланиш муддатлари, туризм хизматларига доимий талаб, ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллигининг юқори даражаси билан жалб этади. Иқтисодиит ривожланишининг муайян босқичида саиҳат қилишга эҳтииж кескин ошганда, ана шундай саиҳатлар учун хизматларни ишлаб чиқарувчилар ҳам пайдо бўлишди. Бу алоҳида турдаги товар - туризмнинг шаклланишига олиб келди.

Шундай қилиб, аввал туризм истеъмолчилар бозорида сотиб олиш ва сотиш мумкин бўлган товар сифатида вужудга келди. Туризм товар сифатида хизматлар (моддий ва номоддий) шаклида сотилади. Туристларга (саиҳат қилайтган кишиларга) хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган хизматларни ишлаб чиқарувчилар “туризм” соҳасига бирлашишди. Туризм биринчи ҳаитий зарур товар ҳисобланмайди, шунинг учун инсоннинг фақат унинг даромадлари муайян даражада ва жамиятнинг бойлиги мўайян даражада бўлганда зарурий эҳтиижи бўлади.

Туризм одамларнинг турли туристик йўналишлар бўйича ҳаракатланиши натижасидир;

туризм ҳар доим икки унсурни ўз ичига олади: тайинланган жйга саиҳат ва у ерда тўхташ;

туризм - туристнинг туристик йўналиш бўйича вақтинча ҳаракати, яъни турист қанчадир вақтдан кейин ўзининг доимий яшаш жойига қайтади;

туризм - фойда олиш бўйича фаолиятини ўзига олмаган саиҳатдир.

Туризм аҳолининг бир минтақадан (туман, шаҳар, мамлакат) бошқасига, агар у яшаш жойи ики иши ўзгариши билан боғлиқ бўлмаса,

вақтинча кўчиши билан тавсифланади. Туризм – дам олиш, даволаниш, маданий, илмий ики амалий учрашувларда иштирок этиш мақсадида саиҳат қилиш билан боғлиқ ҳаловатдир.

Туризмда эҳтиижни туғдирадиган омиллар учта асосий гуруҳга киритилиши мумкин: маърифий, минтақавий, иқтисодий.

Тарихий-маданий диққатга сазовор жойларга тарихий ва археологик идгорликлар, музейлар, бадий галееоялар, театрлар ва бошқа объектларни киритиш лозим.

Алоҳида қизиқишни этнографик жихатдан диққатга сазовор сифатида тавсифланадиган урф-одатлар, кийим-кечак, таомлар ва халқ ижодининг бошқа кўринишлари уйғотади.

Хўжалик юритишдаги диққатга сазовор нарсаларга хўжаликни юритишнинг ўзига хос шакллари киритиш лозим.

Минтақавий омиллар гуруҳига минтақага туристларнинг келишлари учун сабаб бўла оладиган мазкур минтақадаги воқеалар, масалан театр ва мусиқа фестиваллари, кинофестиваллар, турли турдаги спорт мусобақалари (олимпиадалар, эзгу хоҳиш ўйинлари, спартакиадалар, спорт курашлари ва ҳоказо), ярмаркалар, карнаваллар, кўргазмалар ва ҳоказолар киради.

Туризм ички ва халқаро бўлади. Халқаро туризм иштирокчиси хорижлик турист деб аталади.

“Хорижлик турист” атамаси (халқаро шартномаларда – оддийгина “турист”) ҳозирги вақтгача тугамаган узоқ эволюцияни босиб ўтди.

БМТ бир неча бор хорижлик турист таърифини кўриб чикди. БМТнинг 1963 йилдаги Халқаро туризм ва саиҳатлар бўйича Рим конференцияси томонидан ифодаланган таърифга кўра хорижда бўлган талабалар ва ўқувчилар ҳам турист ҳисобланишади.

Туристларнинг қуйидаги асосий гуруҳлари белгиланган эди:

йиғилишлар, қурултойларга (илмий, маъмурий, спорт ва бошқа) борадиган фуқаролар;

хизмат ишлари бўйича борадиган фуқаролар;

мамлакатда ишга жойланиш учун шартнома тузиб ики шартномасиз келадиган фуқаролар;

мамлакатга доимий яшаш учун шартнома тузиб ики шартномасиз қоладиган фуқаролар;

чегаранинг бир томонидан яшайдиган, иккинчи томонида эса ишлайдиган чегара туманлари аҳолиси турист деб ҳисобланмайди.

Бироқ кўплаб давлатлар халқаро даражада “турист” атамасининг аниқ ва бир турдаги изоҳини ишлаб чиқмаган ва шу билан халқаро туризм соҳасида ўзларининг ҳамкорлиги тўғрисида халқаро шартномалар ва битимлар мавзуини аниқлашмаган.

Туризм хизмати умуман хизмат каби фойдали самарада ифодаланадиган муайян истеъмолчилик ҳаракатидир, у одатда, намоин

бўлганда инсоннинг у ики бу эҳтијини қондиради. Бунда хизмат и буюм, яъни буюм (товар) ирдамида, ихуд жонли меҳнатнинг ўзининг фаолият кўрсатиши жараида кўрсатилиши мумкин.

Хизматлар ишлаб чиқаришининг кўрсатилган икки усули хизматлар ўзининг ҳам икки турини шартлайди. Биринчи хизмат тури - бу шундай хизматларки, буюмда бевосита ифодаланиб, истеъмол товарлари билан дахлдордир. Бу турдаги хизматларни кўрсатиш ўзининг мазмунига кўра моддий ишлаб чиқаришдаги меҳнат жараинидан фарқ қилмайди, унга айнан ўхшаш, сабаби бу ерда меҳнат жараининг барча бешта унсури яққол: меҳнат воситалари, меҳнат предметлари, меҳнатнинг ўзи (яъни инсоннинг мақсадга йўналтирилган фаолияти), технология ва ташкил этиш. Бу биринчи турдаги хизматларни моддий (ишлаб чиқаришга доир) деб аташга асос беради. Турист учун озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича хизматлар хизматининг ушбу турига мисол бўлиб ҳисобланади.

Истеъмол қиймати сифатида меҳнат одамларнинг аниқ этијини қондиради. Бундай хизматни истеъмол қилиш бошқа шундай товар каби шу меҳнат берадиган алоҳида истеъмол қиймати хизмат деб аталади, чунки меҳнат хизматни буюм сифатида эмас, балки фаолият сифатида кўрсатади.

Номоддий хизматлар уларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган жамоат меҳнати харажатларига эквивалент қийматга ҳам эга.

Номоддий хизматларни ишлаб чиқариш жараида ҳам аниқ меҳнат, ҳам мавҳум меҳнат сарфланадики, у билан уларнинг ҳам истеъмол қиймати яратилади.

Туристик хўжалик юритувчи субъектнинг бутун фаолияти туристларга турли хил хизматларни тақдим этиш билан боғлиқ. Туристлар туризм хизматларини ишлаб чиқариш ва ушбу хизматларни сотишни амалга оширувчи хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқарадиган хизматлар истеъмолчилари бўлиб майдонга чиқишади.

Хизматларни истеъмол қилишни сотиш ва ташкил этиш жараида туристларга хизмат содир бўлади, чунки истеъмолни сотиш ва ташкил этиш бўйича фаолият – хизмат кўрсатиш жараинидир. Ушбу учта функциянинг мавжудлиги хўжалик юритувчи барча туристик субъектларни ягона соҳа - туризмга бирлаштиришга имкон беради.

Ҳозирги вақтгача халқ хўжалиги соҳаларининг амалдаги таснифида туризм аниқ ишлаб чиқариш ва ижтимоий-иқтисодий мақомга эга эмас. Бу ҳозирги замонда бозор иқтисодиитининг фаолият кўрсатиши шароитларига жамоат ишлаб чиқаришни таснифий чизма қурилишининг соҳавий принципи номувофиклиги натижасидир.

Жамоат ишлаб чиқаришининг диверсификацияси ўсишида соҳанинг жамоат эҳтијларини қондиришдаги функционал роли унинг мезони бўлади. Шунинг учун аҳолининг истеъмол воситаларига (бирга олинган товарлар ва хизматлар) эҳтијларини қондирувчи ижтимоий соҳалар

таркибида туризм кирадиган ижтимоий–маиший инфратузилманинг соҳавий мажмуи ажратилади. Соҳанинг мезони маҳсулотнинг предметлиги эмас, унинг аҳамияти бўлади. Шунинг учун ҳам истеъмол предметлари (озик-овқат, идгорликлар ва ҳоказо) ишлаб чиқариладиган туризм, бу маънода ягона функционал мезонга эга.

Туризмнинг халқ хўжалиги мажмуи соҳалари таркибидаги ўрнини қуйидаги позициялардан баҳолаш керак.

Туризм янги моддий қийматни яратади ва уни хизматлар шаклида сотади ҳамда туристларга хизмат кўрсатиш бўйича номоддий хизматларни бажаради ва сотади, шунинг учун ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш функцияларига эга.

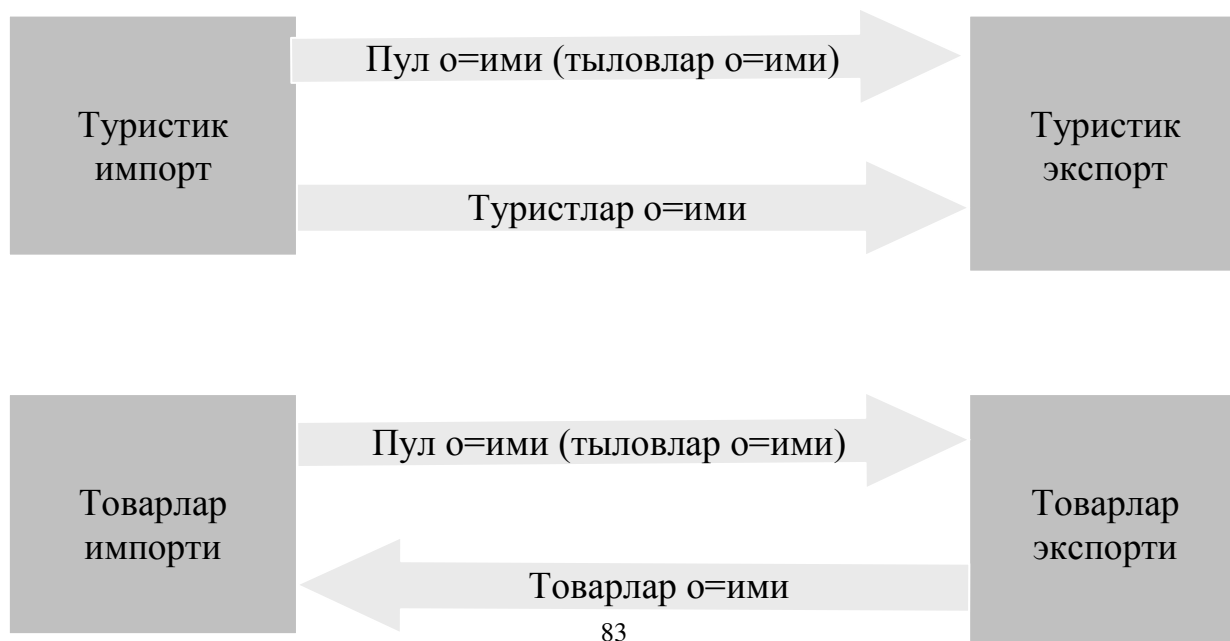
Туризм соҳасида содир бўладиган хўжалик жараини ишлаб чиқариш-хизмат кўрсатиш жараини ҳисобланади.

Туристтик экспорт, импорт ва туристик бозор тушунчаси ва мазмуни. Туризмни товар сингари мамлакатга импорт қилиш ва ундан экспорт қилиш мумкин.

Жаҳон туристик ташкилоти томонидан қуйидаги таърифлар қабул қилинган: туристларни етказиб берувчи мамлакатлар ва туристларни қабул қилувчи мамлакатлар.

Туризм хизматларни сотиш учун тўловлар, яъни пул оқимлари қабул қилувчи мамлакатга тушганда, **бу туризмни экспорт қилишни** англатади. Хорижлик турист бу мамлакатга келар экан, қабул қилайтган тараф унга тақдим этадиган ўзининг пулларини ўз туристик эҳтиижларини қондиришга сарфлайди. Демак, туристларни қабул қилайтган мамлакат туристик маҳсулотларини экспорт қилади ва туристнинг пуллари унинг ҳудудида қолиб кетади. Бир вақтнинг ўзида бу турист пул олиб чиқадиган мамлакат учун **туристик импортни** англатади.

Бу туристик экспортнинг муҳим хусусияти ва унинг товарларни экспорт қилишдан фарқидир, чунки товарларни экспорт қилганда пул оқими қарама-қарши йўналишда ҳаракат қилади (4-расм).

4-расм. Туристтик экспортнинг товарлар экспортидан фарки.

Хизматлар савдоси тўғрисидаги бош битимнинг (ГАТС) 1-моддасида “хизматлар савдоси” тушунчаси бор, унда бир мамлакатнинг ҳудудида истеъмолчига савдо воситасида иккинчи мамлакат хизматларини тақдим этиш (яъни туризмга нисбатан қулланилганда - мамлакатга келатган хорижлик туристларга хизматлар) ташқи иқтисодий, экспорт деб тан олинади дейилган, чунки ушбу ҳолда оловчи мамлакат фуқаролари томонидан хизматларни етказиб берувчи мамлакат ҳудудида хизматларни истеъмол қилиш ўрни бор.

Бунда шу нарсани назарда тутиш керакки, кўрсатилган битимлар ҳар доим ҳам жойнинг ўзида бўлмайди, масалан, меҳмонхонада туристларни қабул қилиш жойида ики туроператорлар битимлари содир бўладиган жойда. Битим туризм хизматлари сотувчиси ва харидорни бевосита жалб этмай тузилиши мумкин. Масалан, телекс, телеграмма, факс орқали, телефон кўнғироғи ирдамида ики чек бўйича. Бунинг сабаби бўлиб, туристик бозор махсус жой ики географик зона билан чекланмагани ҳисобланади.

Туристтик бозор - бу туризм хизматларни (турлар, туристик маҳсулот) сотишнинг ижтимоий-иқтисодий шароитларидир. Туристтик бозорда туризм хизматларига турист тақдим этадиган талаб ва туристик фирма томонидан туризм хизматларига тақлиф тўкнаш келади.

Туризм хизматлари ишлаб чиқарувчилари - бу туристик фирмалардир (туроператорлар, турагентлар), улар фойда олиш мақсадида ва туристларнинг эҳтиижларини қондириш учун ишлайди.

Туристтик индустрия ўзида меҳмонхоналар ва жойлашишнинг ўзга воситалари, транспорт воситалари умумий овқатланиш объектлари, кўнгил очиш объект ва воситалари, маърифий, амалий, соғломлаштириш, спорт ва ўзга аҳамиятдаги объектлар, туроператорлик ва турагентлик фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар ҳамда экскурсия хизматлари ва гид-таржимонлар хизматларини тақдим этадиган ташкилотларни жамлайди.

Келтирилган чизма туризмга талаб туристларнинг талаб кўрсатувчи сифатида муайян шарт-шароитлари билан шартланганини кўрсатади: туристик эҳтиижли ва саихат қилиш хоҳиши бор одамлар; юқори харид қобилиятига эга одамлар, уларнинг талаби энг нуфузли турларга, оригинал саихатларга, туристик хизмат кўрсатишнинг юқори даражасига қаратилган

(комфорт, хизмат кўрсатувчи ходимларнинг алоҳида эътибори, индивидуал гид-таржимон ва автотранспортнинг берилиши ва ҳоказо); харид қилиш ҳуққи одамлар. Турист – бу туризм хизматлари харидори. Туристнинг харид қилиш ҳуққи уни рекламага муайян тарзда муносабат билдиришга мажбур этадиган барча табиий, руҳий, ижтимоий ва бошқа сабабларга тегишли. Бу туристик бозорнинг самарали фаолият кўрсатиши жуда муҳим омилдир. У туристик бозорни алоҳида секторларга бўлишни талаб этади, уларни ўрганиш туризм хизматларига таклиф ва талабни энг мақбул қўшишга эришишда ирдам беради.

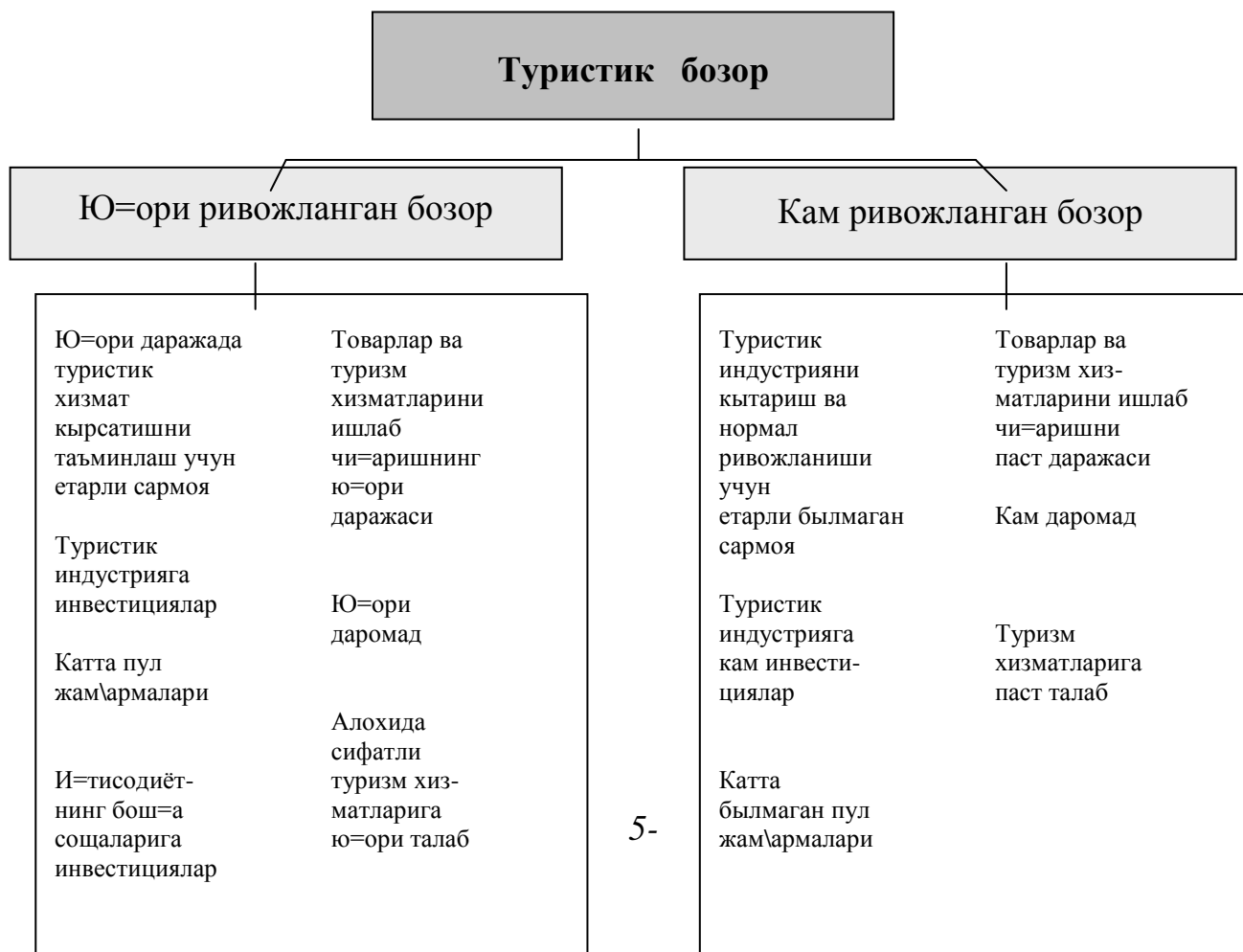
Туристтик бозор исталган мамлакат иқтисодиитига нисбатан икки цикллилига билан тавсифланади (чизма). Бу шу нарсада ифодаланадики, юқори даражада ривожланган туристик бозор давлатни бойитишга олиб боради ва аксинча.

Туризмнинг ривожланаётган иқтисодиити туристларнинг барча эҳтииж ва хоҳишларининг қондириш имкониятларига эга эмас. Туристтик ресурсларнинг мўллиги туризмнинг анча мураккаб ва кўп қиррали моддий – техник базасини яратишни назарда тутди. Туристтик индустриядан иқтисодий самарани оширишда даромаднинг бир қисмидан янги туристик эҳтиижларни қондириш учун фойдаланилади, иккинчи қисми эса иқтисодиитнинг бошқа соҳалари, жумладан саноатни ҳам ривожлантириш учун йўналтирилиши мумкин.

Туризмнинг иқтисодий фаоллиги унинг таркибий соҳалари ривожланиши билан бевосита боғланган. Туризм ривожланишининг муҳим омили ижтимоий барқарорлик ҳисобланади, чунки туризм бутун иқтисодиитнинг ривожланиши ва мамлакатдаги сиисий аҳволга боғлиқ. Бундан ташқари, туризм шаклларида кўпчилиги туристик хизматларга мавсумий талаб билан боғланган.

Туризмни бир томонлама ривожлантириш мумкин эмас. Туризмнинг тез юксалтирилиши учун мамлакат иқтисодиити барча тармоқларининг уйғун ривожланиши ва бир вақтда улар иқтисодий фаоллигининг кўпайиши талаб этилади.

Туризмнинг шакллари, турлари ва хиллари. Туризмнинг фаолият кўрсатишининг иқтисодий самарадорлиги кўп томондан унинг шакллари таснифи билан белгиланади. Туризм шакллари таснифи деганда, уларнинг муайян амалий мақсадларига боғлиқ бўлган бир турдаги гуруҳларини тушуниш лозим.

5-

расм. Туристтик бозорнинг икки цикллиги.

Туризм шаклларида хар бири туристларнинг ўзига эҳтиижлари билан тавсифланади ва бу эҳтиижларни қондирувчи тегишли хизматлар тўпламини назарда тутлади.

Туризм шакли турист ўз мамлакатининг давлат чегарасини босиб ўташи билан боғланган, яъни туризмни шаклларга бўлиш асосида мамлакатга оид аломат итади.

Ушбу аломатга кўра туризмнинг икки шаклини ажратишади: ички ва ташқи.

Ички туризм - ўз мамлакатининг ичида маҳаллий туризм, шу ерда доимий истиқомат қилайтган шахсларнинг ўз мамлакати чегараларидаги саихати.

Халқаро туризм - бу бошқа мамлакатга туризм, яъни хорижий туризм. У кириш ва чиқишли бўлади. Чиқиш туризми – бир мамлакатда доимий яшовчи фуқароларнинг иккинчи мамлакатга саихати. +ириш туризми – муайян мамлакат чегараларида бу ерда доимий яшамайдиган шахсларнинг саихати. Халқаро туризм кўплаб омиллар таъсирида

ривожланади, уларни уч гуруҳга киритиш мумкин: **демографик, иқтисодий, ижтимоий**.

Демографик омилларга жаҳон аҳолисининг ўсиши, аҳолининг тўпланиши ва ҳаитининг ҳаракатчан стереотипига олиб келадиган урбанизация жараини киради. Йирик шаҳарлар аҳолиси жисмоний ва маънавий кучлар сарфларини тиклаш учун муҳитни ўзгартириш заруриятини кескин ҳис этишади. Умумий қардош тилга эга турли мамлакатлар халқларининг бир бирларига қизиқиши ошади, бу авваламбор тил тўсиғининг йўқлиги, тарих ва маданиятнинг умумийлиги билан боғланган.

Иқтисодий омиллар жаҳон иқтисодиитининг ривожланиши билан боғланган бўлиб, бу ерда товарлар ишлаб чиқариш билан таққослаганда хизматларни ишлаб чиқариш кўпайиши тамойили ва бунинг натижаси сифатида аҳолининг умумий истеъмолида хизматларни (шу жумладан туризм хизматларини) истеъмол қилиш улуши кўпайиши қузатилмоқда. Иқтисодий омилларга туризм тармоғида илмий–техник тараққиитининг жадаллашиши, аҳоли даромадларининг кўпайиши киради. Хорижий туризм моддий-техник базасининг ривожланиши, туристларни қабул қилиш ва хизмат кўрсатишнинг янги шакллари яратиш туристик ҳаракатларини интенсивлашга, янги жойларнинг рекреацион соҳасига жалб этишга кўмак беради.

Ижтимоий омиллар - инсоннинг ҳаит шароитлари ва фаолияти билан боғланган омиллар. Халқаро туризмнинг ривожланишига ҳақ тўланадиган таътил давомийлигининг кўпайиши ҳамда йил давомида икки марта саиҳат (изда ва қишда) қилиш имконини берадиган таътилни икки бўлиш бевосита таъсир қилади. Туризмнинг ривожланишига пенсияга чиқиш ишини камайтириш ҳам кўмаклашади, бу эса уошиши ҳисобига учинчи ишда деб номланмиш туристларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Туризм тури мамлакат ики унинг минтақаси бюджетида молиявий натижаларни акс эттириш спецификаси билан боғланган. Мазкур аломатга кўра туризм шаклларида туризмнинг икки турини ажратишади: фаол ва пассив.

Мамлакатга хорижий туристлар ики мазкур минтақага маҳаллий туристларнинг келиши фаол туризм ҳисобланади. Фаол туризм мазкур мамлакат ики минтақага пул (валюта) олиб кириш омили бўлиб хизмат қилади.

Бир мамлакат фуқароларнинг бошқа давлатларга саиҳат қилиши ики туристларнинг мазкур мамлакат минтақасидан чиқиши пассив туризм ҳисобланади. Пассив туризм мазкур мамлакат ики минтақадан пул (валюта) ни олиб чиқиш омили ҳисобланади.

Саиҳатнинг асосий мақсадидан келиб чиқиб туризмнинг қуидаги турлари ажратилади: рекреацион, маърифий, илмий, амалий.

Рекреацион туризм — дам олиш, соғломлаштириш ва даволаниш

мақсадидаги туризм. Бунда фуқароларнинг санаторийларда бўлиши (касаллик варақаси бўлган ва бўлмаган тақдирда ҳам) туризмга кирмайди, чунки мазкур ҳолда санаторий–касалхонанинг бир туридир. Одамларнинг дам олиш кунлари хордик чиқариш, хурсандчилик қилиш, спортбилан шуғулланиш мақсадида ҳаракат қилиши “ҳафта охири” туризми деб аталади.

Маърифий ики маданий туризм – муайян дастурга кўра тарихий–маданий диққатга сазовор жойлар ва ноиб табиий объектлар билан таниши мақсадида саиҳат қилишдир.

Илмий туризмда конгресслар, симпозиумларва ҳоказоларга ташриф буюриш устун бўлиб, бунда у одатда экскурсион сафарлар билан тугайди.

Саиҳатни ташкил этиш тавсифига кўра индивидуал, гуруҳли, уюшган ва ташаббускор (уюшмаган), стационар ва кўчма туризмга ажратишади.

Бир кишининг туманларни кўришга ўхшашлар давомийлиги, итоқ шароитлари ва ҳоказолар таърифини ўз ичига олган шахсий режага кўра саиҳати индивидуал саиҳат деб аталади,худди ўша шароитларда ики туристик хўжалик юритувчи субъект режасига кўра одамлар гуруҳи (шу жумладан оиланинг ҳам) саиҳати гуруҳли туризм деб аталади.

Бир турист ики туристлар муайян муддатга олдиндан сотиб олинганйўлланма бўйича туристик хизматлар мажмуи билан таъминланади (турбазаларда, санаторийларда, дам олиш уйларида, курсовкалар бўйича дам олаётганлар). Уюшган туристларга туристик хизматларнинг бир қисминигина муайян муддатга сотиб олганлар ҳам киради (мисол учун, фақат овқатланиш учун курсовка).

Туристик хўжалик юритувчи субъект билан ўзаро ҳақ қандай мажбуриятлар билан боғланмаган алоҳида турист ики туристлар гуруҳининг саиҳати ташаббускор (уюшмаган) туризм деб аталади.

Ташаббускор туризм – ҳаракатланишнинг фаол усуллари қўллаш билан туристлар томонидан ташкил этиладиган саиҳатдир.

Стационар туризм туристни туристик йўлланманинг бутун амал қилиш муддатида доимий жойлаштириш ўрни билан боғланган. Кўчма туризм – саиҳат билан боғланган туризмдир (круизлар, турлар).

Ижтимоий туризм – бу давлат томонидан ижтимоий эҳтиижларга ажратиладиган маблағлар ҳисобидан таъминладиган саиҳатлардир.

Туристик йўлланмаларнинг интенсивлиги бўйича доимий в амавсумий туризм фарқланади. Туристик минтақаларга йил бўй ва нисбатан бир маромда борилиши доимий туризм деб аталади. Бу авваламбор машҳур цивилизация, маданият, соғломлаштириш марказлари учун хосдир: жаҳоннинг машҳур шаҳарлари, курортлар, ноиб минерал сув ва балчикларга эга бўлган жойлар.

Айрим минтақалар туристларни кўпроқ йилнинг муайян вақтида жалб этади. Бунда туризм мавсумий туризм ҳисобланади. Йилнинг фақат

муайян вақтида бориб кўриладиган туристик минтақалар (мисол учун, изда ики қишда) бир мавсумли туристик минтақалар сифатида тавсифланади. Йилнинг исталган вақтида (қишда ҳам, изда ҳам) бориб кўриладиган минтақалар икки мавсумли деб аталади. Мазкур туристик минтақани туристларнинг келиб кўриш мунтазамлигига қараб мавсумлар юқори даражада (яъни тўлиб кетган), сокин (ўртача даражада) ва жимжит (сокин, туристлар деярли келмайдиган) мавсумларга бўлинади.

Туристларнинг саиҳатда булиш давомийлигига қараб қиска муддатли ва давомий туризмга ажратилади. +иска муддатли туризм – саиҳат 3 суткадан кўп давом этмайдиган туризмдир.

Давомий туризм – саиҳат муддати уч суткадан ошадиган туризмдир. Саиҳатда бўлиш муддатидан келиб чичиқиб туризмнинг эҳтиижлари жиддии равишда ўзгаради.

Саиҳат вақтини муайян (доимий) йўналишда қисқартириш туристнинг транспорт таркибийлиги улуши (яъни унинг транспортга сарфлари) харажатларининг квпайишига олиб келади. Туристларнинг ишидан келиб чиқиб болалар, ишлар, катта ишлар туризми ажратилади.

Ҳамкорлик ҳилиш шаклига қараб туристик гуруҳлар билан валютасиз ва валютали алмашишни ажратиш мумкин. Валютсиз алмашиш муайян кунлар давомида кўрсатиладиган хизматларнинг тенглиги асосида туристик гуруҳларнинг ўзаро бориб келишларидан иборат. Валюта асосида шерикчилик туристик гуруҳларнинг хўжалик юритувчи субъектлар билан ҳамкорлик қилиш кўрсатиладиган хизматлар учун шериклар келишиб олган валютадаги тўловлар назарда тутати: қоидага кўра икки тарафлама битимларда бир кунлик комплекс хизмат кўрсатишнинг валюта қиймати белгиланади.

Халқаро туризмнинг урушдан кейинги амалиитида тез кўламларда парадорес ва таймшер ривожлана бошлади.

Парадорес (ингл. parade - томошага чиқариб қўйиш) мамлакатнинг миллий архитектура меросини сақлаб қолиш учун қадимги қалъа ва саройларни туристик меҳмонхоналар ва экскурсия мақсадларида фойдаланишдан иборатдир.

Таймшер (ингл. time share - вақтни бўлиш) – туристик бизнесда кўчмас мулкдан, ундан муайян вақт давомида пул бадалига мутаносиб равишда фойдаланиш имкони билан биргаликда эгалик қилишдир. Фойдаланиш вақти уч рангга (қизил - энг қиммат, оқ ва кўк) жамланган ҳафталарда ўлчанади ва мавсумлар бўйича талаб ўсишини акс эттиради.

1971 йилда RSI (Recort Condominiums International) глобал тизими яратилди, яъни бу деярли бутун жаҳондаги (2400 отель ва курортлар) машҳур курортларнинг коттежларини узоқ вақтга ижарага олиш (25-30 йилга) ва алмаштириш тизимидир.

Туризмни молиялаштириш. Йилдан йилга саиҳат қилувчиларнинг сони кўпайиб бормокда ва улар ўз ўзидан чет элда ўз харажатларини

тўловни амалга оширишлари лозим бўлади. Банклар чет эл валютаси ики йўл чеклари ва хизматларнинг асосий етказиб берувчилари бўлиб ҳисобланадилар. Улар алмашув бюрolari билан рақобатлашадилар. Алмашув бюрларининг асосий вазифаси валюта алмаштириш ва йўл чеклари бўйича тўловни амалга оширишдир. Лекин алмашув бюрларининг иш вақти банкларнинг иш вақтига қараганда узоқроқдир. Уларда комисион тўловлар юқорироқ. Ҳозирги кунда туризмни молиялаштириш билан қўрилиш жамоалари ҳам қатнашмоқдалар, улар эса асосий рақобатчи бўлиши ҳам мумкин.

Банклар туризмни молиялаштириш ва суғурталаш билан шуғулланадилар, лекин одатда туризм агентликлари уларга жидий зарба кўрсатсдилар. Туризм агентликлари туристларга юқори даражадаги хизматлар йиғиндисининг ики бронь килинган татиллари таклиф этадилар.

Туристлар ўз мамлакатларида ҳам, чет элда ҳам камрок нақд пул олиб юришга ҳаракат қиладилар, чунки ҳар қандай вақтда хавф-хатар руй бериши мумкин. Лекин барибир туристлар баъзи бир жойларда нақд пул олиб юришга мажбур буладилар. Чунки ҳамма ҳудудларда ҳам йўл чеклари ва кредит карточкаларини ишлатиш ҳали яхши ривожланмаган.

Чет эл валютаси. Кўпчилик саиҳатчилар чет элга кетаитганда йўл чеклари ва ҳ.к. лардан ташқари нақд пул олиб кетадилар, чунки улар тунда ики байрам ва дам олиш кунларида етиб борсалар, йўл чекларини нақд пулга алмаштириш имкони булмайди. Шунинг учун банклар ҳар қандай чет эл валюталарини сотадилар. Агар қандайдир чет эл валютаси камрок тарқалган бўлса, уни банкнинг валюта савдоси бўлимига буюртма қилиш мумкин.

Лекин ҳамма давлатларга ҳам чет эл банкнотлари ва тангаларини эркин олиб кириш ва олиб чиқиш руҳсат берилмаган. Бу шунинг аңглатадики банк баъзи бир жойларга валютани етказиб бера олмайди ва валютани олиб кириш ва олиб чиқишда баъзибир чеклашлар мавжуд булади. Валюта алмаштириш билан шуғулланувчи шахс бундай чеклашлар ҳақида миҳозга маълумот бериши керак. Буюк Британияда валюта чегараланиши 1979 йилгача мавжуд булган, кейинчалик эса бу бекор килинган. Европа Иқтисодий Ҳамкорлиги уз чегараси орасида валюта чегараланишларини олиб ташлаш бўйича уз олдиға мақсад куйди.

Тангаларни алмаштириш одатда амалға оширилмайди, чунки уларға ишлов бериш банкнотларға қараганда қимматроқ туради.

Чет эл валютасини олишнинг афзалликлари:

1. Кўп ташриф буюриладиган давлатларнинг валютасини қийинчиликсиз олиш мумкин.

2. Бирон бир давлатға етиб келиш билан валютани ишлатиш мумкин, банк очилишини кутиб ўтирмай. Барча харидларни нақд пулга

қилиш мумкин, чунки четроқ жойлашган хуудларда бошқа тўлов усуллари ишлатиб бўлмайди.

Чет эл валютасини олишнинг камчиликлари:

1. Йўқотиб қўйиш ики ўғирлатиб қўйиш хавф-хатари юз бериши мумкин.

2. Кетиш олдида валютани фунт стерлингда тўлаш керак бўлади

3. Агар валюта қўп миқдорда олиб чиқиб кетилаётган бўлса, у қўп жой эгаллаши мумкин.

4. Кам ташриф буюриладиган давлатлар валютасини олишда қийинчилик бўлиши мумкин.

5. Бир қанча давлатларга саихат қилинса шунча хил валюталарни олиб ўтиш керак бўлиши мумкин.

6. Кетишдан олдин валюталарни банкдан олиш шарт.

7. Валюталарни олиб ўтишда валюта чегараланишлари мавжудлиги сабабли қийинчиликлар келиб чиқиши мумкин.

Йўл чеклари. Йўл чеклари кенг тарқалган бўлиб, улар валюта банкноталарига нисбатан кам жой эгаллайдилар. “Томас Кук” йўл чекларини ишлатиш бўйича пионер эди ва ҳозирги кунда “Мидленд Бзик” банкининг филиали бўлиб ҳисобланади. Бундай чеклар фунт стерлингларда чиқарилиши мумкин ики Буюк Британиянинг банкларида қўрилиш жамиятларида почта Бошқарувида ва телеграфларида бошқа асосий бўлган валютада чиқарилиши мумкин. Бошқа валюталарда ҳам чеклар берилиши мумкин, лекин одатда 3 банк гуруҳларидан бири, яъни “Американ Экспресс”, Виза” ва “Мастеркард” бундай чекларни чиқаради ва сафарга отланувчи уларга имзо қўйиши керак, уларни тартиб рақамларини урнатиб чеклар ишончли жойда эканлигига ишонч билдиришлари керак, чунки акс ҳолда йўқотиш ики уғирлик содир бўлган тақдирда улар уз пулларини қайтариб ололмайдилар. Агар чек берилиш шартлари ҳақиқатда бузилмаган бўлса, чек берувчи 24 соат ичида тўлаб бериши керак. Саихатчи йўл чекларини бўйича нақд пул оломоқчи бўлса, у банкга бориб кассада чекларга имзо қўйиши керак. Бу имзо эса биринчи имзо билан текширилади. Шундай йўл билан фақатгина чекнинг эгасигина олиши мумкин. Баъзи бир меҳмонхоналарга ва дўконларга чек билан тўлаш рухсат этилган, лекин бу ҳали кенг тарқалмаган.

А+Шда фунт стерлингдаги йўл чеклари ҳатто банклар томонидан ҳам қабул қилинмайди. Лекин А+Ш долларларидаги йўл чеклари шундай кенг тарқалганки, баъзи пайтларда у нақд пул ўрнига ўтиши мумкин. Саихат сўнгида ишлатилмаган фунт стерлингдаги йўл чеклари мижознинг жорий ҳисоб рақамига ўтказилиб юборилади.

Йўл чекларнинг ижобий томонлари:

1. Йўл чекларини онсон олиш мумкин.

2. Фунт стерлинг ики бошқа валюта танлаш имкони.

3. Улар олиб юриш учун ишончли ва қулайдур.
4. Инкассация қилишда улар кенг тарқалгандир.
5. Агар улар йўқотиб ики ўғирлатиб қўйилса, улар бўйича дарҳол тўлов амалга оширилиши мумкин.

Йўл чекларининг камчилиги:

1. Йўл чекларини нақд пулга алмаштириш банкларда амалга оширилиши сабабли, банкларнинг ишлаш вақти бўйича муаммолар келиб чиқиши мумкин.
2. Йўл чекларига товар ва хизматларни харид қилиб бўлмайди. Шу туфайли банкга бориш учун ҳам вақт кетиши мумкин.
3. Йўловчи ўзида йўл чекларининг серия рақамларини изувини сақлаши керак, йўл чеклари йўқотиб қўйилган тақдирда у бўйича тўловни олиш учун.
4. Тўлов сафар олдидан амалга оширилиши керак.
5. Чек берилаётган пайтда комиссия тўловлар тўланади.
6. Улар сафар олдидан банкдан олиниши керак.

Кредит карточкалари. Юқорида айтиб ўтилгадек, кредит карточкалари билан операция қилувчи барча Британия компаниялари қуйидаги икки халқаро гуруҳга тегишлидир:

“Виза” (“Барклейкард”, “Транскард”) ва “Мастеркард” (“Аксесс”). Бу шуни англатадики Британия кредит карточкалари бутун дунда товар ва хизматлар харид қилиш учун маҳаллий валютада ўтиши мумкин.

Саиҳатчи шунингдек нақд пулни шу гуруҳга тегишли банклардан олиши мумкин, лекин кредит карточкалари берувчи компаниялар хизмат учун тўловлар олиши мумкин. Фоизлар қўйилган вақтдан бошлаб олиниши мумкин, агар кредит карточкаси харид учун эмас нақд пул олиш учун ишлатилаётган бўлса кредит карточкалари орқали чет эл валютасини ики йўл чеклари ҳам олиш мумкин ва бу бўйича харажатларни кредит карточка бўйича қилиш мумкин.

Кредит карточкаларининг чет элда ишлатишнинг ижобий томонлари:

1. Олдиндан ҳеч қандай келишувлар тузилмайди.
2. Олдиндан тўловлар тўланмайди.
3. “Виза” ва “Мастеркард” карточкалари миллионлаб савдо марказларида қабул қилинади, шунинг учун банкга ҳам кам борилади.
4. Ташриф буюриш вақтига қараб товар харид қилинаётган пайтда фоизсиз кредит олиниши мумкин.
5. Саиҳатчи фақат бир жойда унча катта бўлмаган карточкани сақлаши керак.
6. Кредит карточкасини барча ташриф буюриладиган давлатларда ишлатиш мумкин.
7. Кредит карточкасининг компанияси бошқа туризм хизматларини кўрсатиш мумкин.
8. Кўзда тутилмаган харидлар қилиниши мумкин.

Кредит карточкасини чет элда ишлатишнинг камчиликлари:

1. Кредит карточкаси бўйича бўнаклар олиш қимматига тушиши мумкин.

2. Шарқ давлатларида ики ривожланаётган давлатларда кредит карточкалари умуман қабул қилинмаслиги мумкин.

3. Кредит карточкаларининг компаниялари тўлов гувоҳномаси ишлаб чиқилмагунча қиймати ноаниқ бўлиб қолади.

4. Ҳисобламай пул ишлатиш натижасида, қарзлар билан ҳисоблашишга тўғри келади.

Тўлов карточкалари. Тўлов карточкалари худди кредит карточкалари сингари тўлов воситаси сифатида кенг қўлланилади, лекин кредитлаш манбаларини таклиф қилмайди, чунки ҳар бир ҳисоблар бўйича ҳар ойнинг охирида ҳисоблаш керак бўлади. Бундай карточкаларга мисол қилиб “Райнерс Клуб” ва “Американ экспресс” компанияларини келтириш мумкин. Ижобий ва салбий томонлари худди кредит карточкалари сингаридир. Бўнакалар нақд пулда олиниши мумкин.

Чет элга пул ўтказмалари. Чет элга пул ўтказишнинг турли хил усуллари мавжуд:

- Унча катта бўлмаган пуллар миқдорини почта бошқаруви агентликлари ва телеграф орқали ики халқаро банк орқали ўтказиш мумкин.

- Банк траттаси – бу банк томонидан ўзининг чет элдаги ҳисобига изилган чеки бўлиб ҳисобланади. Тратталарни асосан фирмалар чет элдаги сотиб олинган товар ва хизматлар учун тўлов воситасида ишлатадилар. Бу саҳнатчилар учун қулай эмас, уларни ишлатиш узоқ вақт талаб этади.

- Почта ўтказмаси – бу бир банк томонидан чет элдаги банкга бирор бир суммани тўлаб бериш тўғрисидаги тўлов топшириқномаси бўлиб ҳисобланади. Бу авиакомпания орқали юборилади.

Агар мижоз бўнака тўловни чет эл меҳмонхонасига ики яна кимгадир амалга ошириш керак бўлса, у қуйидаги йўллар билан амалга ошириши мумкин.

- Почта ўтказмаси. Мижоз чет элдаги олувчининг банк реквизитларини билиш керак.

- Халқаро ўтказма. У почта ўтказмасига қараганда арзонроқ.

- Банк траттаси.

+исқа муддатли туризм хизматлари. Клиринг банклари саҳнат ва татилларини суғурта қилишда суғурта брокерлари сифатида қатнашадилар. Банklar суғурта полисларини таклиф қилиш билан бирга, бошқа шу соҳадаги фирмалар билан рақобатлашадилар. Туризм бизнесида қатнашадиган банklar:

- Уларда ўз бўлим ва пунктларида автоматлаштирилган пул ўтказишларнинг воситалари мавжуд.

- Саихатчиларга маслаҳатлар берадилар ва чет элда паспорт, виза ва кўча йўл ҳаракати қоидаларини эслатиб ўтадилар.
- Бизнесменларга чет элдаги бозорлар ҳақида ахборотлар берадилар ҳамда турли хил танишувларни ташкиллаштирадилар.
- Саихатчилар қайтиб келганда сўнг йўл чеклари бўйича тўловларни амалга оширадилар.

6.4. Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталашнинг моҳияти ва турлари.
Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш - давлатнинг, унинг хўжалик юритувчи субъектлари ва фуқароларининг муайян воқеалар содир бўлганда (суғурта ҳоллари) улар томонидан тўланадиган суғурта мукофотлари (яъни бадаллари)дан шаклланадиган пул фондлари ҳисобига мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича халқаро иқтисодий муносабатлардир.

Суғурта мукофоти (ики бадал) – суғурта учун ҳақ бўлиб, уни суғурталанувчи суғурталовчига суғурта шаҳодатномасига (полисига) мувофиқ киритишга мажбур.

Суғурта шаҳодатномаси (полиси) (франц. police, итал. Polozza - тилхат, тўлов қоғози) – суғурталовчи томонидан суғурта қилиш тўғрисида гувоҳнома сифатида бериладиган суғурталаш (ики қайта суғурталаш) тўғрисида изма шартнома.

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш жараинида иккита субъект иштирок этади: шаҳодатнома (полис) соҳиби ва суғурталовчи.

Шаҳодатнома (полис) соҳиби (суғурталанувчи) – суғурта қизиқишини ифодаловчи, суғурта мукофотини тўлайдиган ва қонун кучи ики икки томонлама битим (суғурта шартномаси)га кўра суғурталовчи билан аниқ суғурта муносабатига кирадиган хўжалик юритувчи субъект ики фуқародир.

Шаҳодатнома (полис) соҳиби бўлиб суғурталовчи билан суғурталаш шартномалари тузган ики қонун кучига кўра суғурталанувчи бўлган шахс тан олинади.

Суғурта шартномасини тузганда шаҳодатнома (полис) соҳиби суғурталовчига ташқи иқтисодий хатарни баҳолаш учун аҳамиятга эга бўлган, унга маълум бўлган барча вазиятларни ҳамда суғурта қилишнинг мазкур объектига нисбатан тузилган ики тузилаитган барча шартномалар тўғрисида хабар бериши керак. Суғурта вазияти содир бўлганда полис соҳиби суғурта қилинган мол-мулкка зарар етишини олдини олиши ики камайиши учун барча зарур чораларни кўришга мажбур.

Суғурталовчи суғурта фаолиятини амалга ошириш учун яратилган хўжалик юритувчи субъект ҳисобланиб, суғуртани ўтказувчи ва суғурта фондининг яратилиши ва сарфланишини юритувчи бўлади.

Мамлакатнинг тўлов балансида суғурта операциялари шаҳодатнома (полис) соҳиби (яъни суғурталовчи) ики суғурталовчи норезидент бўлганда акс эттирилади.

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш ташқи иқтисодий хатарларни суғурталашни англатади ва у ики бу шаклдаги халқаро ҳамкорликнинг маҳаллий ва хорижий иштирокчилари манфаатларини таъминловчи суғурта турларининг мажмуидан иборатдир.

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурта қилиш умуман суғурта каби мол-мулкнинг шахсий суғуртаси, жавобгарликни суғурта қилишни ўз ичига олади.

Шахсий суғурта фуқароларнинг суғурта ҳимоясини амалга оширишни англатади. Мулкий суғурта қилишда суғурта муносабатларининг объекти объекти бўлиб турли турдаги мол-мулк ва мулкий манфаатларчиқади. Мулкий суғуртанинг иқтисодий аҳамияти суғурта вазияти оқибатида вужудга келган зарарни қоплаш ҳисобланади.

Жавобгарликни суғурта қилишда **суғурта муносабатларининг объекти** шаҳодатнома (полис) соҳибининг (яъни суғурталанувчининг) бирор-бир ҳаракати ики ҳаракатсизлиги оқибатида жисмоний ики юридик учинчи шахслар олдидаги жавобгарлик ҳисобланади. Полис соҳибига (суғурталанувчига) фуқароларнинг, хўжалик юритувчи субъектларнинг шахсий мол-мулки ва уларнинг мулкий манфаатлари тааллуқли бўлган мулкий суғурта қилишдан фаркли равишда ва суғурта суғурта қилинганлар ҳаити ва соғлиги билан боғлиқ бўлган муайян ҳодисалар содир бўлиши ҳолатига ўтказиладиган шахсий суғурта қилишдан фаркли ўлароқ, жавобгарликнинг суғурталашнинг мақсади ҳар бир суғурта ҳодисасида ўзининг аниқ пул ифодасини топадиган эҳтимол бўлган зарар келтирувчилар манфаатларини суғуртавий ҳимоя қилиш ҳисобланади. Жавобгарликни суғурталаш суғурта суммаси ва суғурталанганни, яъни зарарнинг ўрни тўланиши керак бўлган фуқаро ики хўжалик субъектини белгилашни назарда тутмайди.

Суғурта қилинган ва суғурта суммасининг қиймати суғурта ҳодисаси содир бўлганда, яъни учинчи шахсларга зарар етганда аниқланади.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг энг кўп тарқалган турига туристларни суғурта қилиш, ташқи савдо юқларини (юқ ва ики транспортни) ташиш, валюта хатарларидан суғурта қилиш, хорижий инвестицияларни суғурта қилиш, тўланмаган кредит учун қарздор жавобгарлигини суғурта қилиш, тўланмаган кредит учун қарздор жавобгарлигини суғурта қилиш ҳисобланади.

Суғурталашнинг кўпгина турлари учун уларнинг юридик жиҳатдан тузилиши ийхтирий ҳисобланади. Бироқ товар етказиб бериш тўғрисида,

туристик хизматлар тўғрисида, қурилиш ва ташишга пудрат тўғрисида, у ики бу мол-мулкнинг ижараси ва бошқалар тўғрисида битимлар тавсифи, қоидага кўра, суғурталашни шартнома амал қилишининг зарурий шарт-шароити сифатида ҳисобга олади. Тегишли контрактларнинг мазмунига боғлиқ ҳолда суғурталаш харажатларини тарафларининг исталгани олиши мумкин, у ўз манфаатларига ва маҳаллий суғурта ташкилотларига мўлжал қилиб суғурта компанияси ва суғурталаш шартларини танлайди.

7-МАВЗУ. ВАЛЮТА СИИСАТИ ВА УНИНГ ХАЛ+АРО САВДОГА ТАЪСИРИ

- 7.1. Ташқи иқтисодий сиисат тизимида валюта сиисатининг тутган ўрни.**
- 7.2. Валюта курслари режимини тартибга солиш.**
- 7.3. Валютани конвертация қилишда чиқадиган муаммолар.**

7.1. Ташқи иқтисодий сиисат тизимида валюта сиисатининг тутган ўрни

Ташқи иқтисодий сиисат тизимида валюта сиисати муҳим ўрин тутди. Валюта сиисати у икки бу мамлакат томонидан халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида, ривожланишнинг у икки бу тарихий босқичида мақсадларга мувофиқ амалга оширилувчи чора-тадбирлар мажмуасидан иборатдир. У жорий икки узок муддатли мақсадлардан келиб, икки хил кўринишда амалга оширилиши мумкин, яъни тузилмавий ва жорий.

Тузилмавий валюта сиисати барча мамлакатларнинг ўзаро алоқаларини ривожлантиришга қаратилган валюта ислохоти шаклида ўтказилади ва одатда маълум валюталарни мавқеини мустаҳкамлашга бўлган кураш орқали амалга оширилади. Шу билан бирга валюта сиисати қисқа муддатли чора-тадбирлар мажмуасини ўз ичига олган жорий (валюта курсини ва қимматбаҳо металллар бозорининг амал қилишини тартибга солувчи) тенденцияларни шакллантирувчи шарт-шароитларни тақозо этади.

Мамлакат томонидан олиб бориладиган валюта сиисати мамлакатнинг ички ва ташқи бозорларида сотиладиган товарларга бўлган миллий валютадаги баҳоларга таъсир кўрсатади. Ўз навбатида бу сиисатнинг унсур ва шакллари жаҳон хўжалиги эвалюцияси, мамлакатнинг иқтисодий аҳволи ва жаҳон майдонидаги кучларнинг тақсимооти каби омиллар таъсирида вужудга келади. Мамлакат валюта сиисатининг иқтисодий табиати тарихий қиррада тушунилади, чунки бунда валюта чекланишлари, валюта операцияларини эркинлаштириш, валюта инқирозининг олдини олиш ва валюта барқарорлигини таъминлаш каби у икки бу аниқ масалалар устувор бўлади.

Валюта сиисати **дисконт** икки **девиз** шакллари олиши мумкин. Одатда, валюта курсини ва тўлов балансини тартибга солиш, халқаро капитал ҳаракатига, пул массасига, шунингдек, кредитлар динамикасига таъсир кўрсатиш мақсадларида мамлакат марказий банки дисконт сиисатини амалга ошириши мумкин. Бу марказий банк томонидан ҳисоб ставкасининг ўзгартирилишини ифода этади. Шундай қилиб, тўлов баланси пасив бўлган шароитда ҳисоб ставкасининг оширилиши фойда ставкаси анча паст мамлакатлардан капитал оқиб келишини кучайтиришга ирдам беради. Шу сабабли, дисконт сиисати мамлакатдан капиталнинг

оқиб кетишининг олдини олади, тўлов балансини меъирга келтиради ва тўлов курсини кўтаради. Бироқ мамлакат иқтисодий турғунлик даврини бошдан кечирайтган бўлса, тўлов балансини яхшилаш мақсадида ҳисоб ставкасини ошириш иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатади. Иқтисодиётдаги беқарорлик шароитида у ики бу фоиз ставкаларини ўзгартириш мамлакатдан капитал оқимини ҳар доим ҳам белгиламайди. Бундан ташқари, жаҳон ҳўжалигида халқаро капитал ва кредит ҳаракатини тартибга солувчи омиллар кучаяитганлиги ҳисоб сиисатининг тўлов балансига таъсирини яна ҳам сусайтиради.

Валюта сиисатини юргизишнинг самаралироқ усули бўлиб *девиз* сиисати ҳисобланади. Бунда давлат миллий валюта курсига хорижий валюталарни сотиш ва сотиб олиш орқали таъсир кўрсатади. У қуйидаги кўринишларда амалга оширилиши мумкин: валюта интервенцияси, валюта захираларини диверсификациялаш, валюта чекланишлари, валюталарнинг конвертланиши даражасини, шунингдек, валюта курсини тартибга солиш, девальвация ва бошқалар.

Валюта интервенцияси – бу миллий валюта курсига таъсир этиш мақсадида валюта бозоридаги операцияларга аралашини жараинидир ва бунинг учун марказий банк хориж валютасини сотади.

Валюта захиралари диверсификацияси – бу девиз сиисатининг кўринишларидан бири бўлиб, валюта захираларининг таркибини унга турли валюталарни киритиш орқали тартибга солишга йўналтирилгандир.

Аксарият ҳолларда давлатлар ва халқаро молиявий ташкилотлар валюта курсларининг валюта паритетлари режимини ўрнатиш юзасидан чора-тадбирларни амалга оширадилар. Валюта режимлари эвалюциясида қатъий валюта курслари режими (Бреттон Вудс келишуви), сузиб юрувчи валюта курслари режими (“Ўнлар гуруҳи” Париж конвенцияси), “Европа валюта илони” режимларининг ишлатилганлигини таъкидлаш мумкин.

Жаҳонда ўнга яқин валюта курслари режимлари мавжуд. Кўпчилик давлатлар иқтисодий ислохотларни ўтказиш давомида қўш валюта бозори сингари валюта сиисати шаклини ҳам қўллаганлар. Мазкур валюта сиисати шакли валюта бозорини икки қисмга бўлишни талаб этади: расмий валюта курси – тижорат операцияларида, бозор курси эса – молиявий операцияларда қўлланилади. Ушбу сиисатни қўллаш миқиси сузувчи валюта курсларига ўтиш билан тобора қисқариб боради. Валюта сиисатининг анъанавий усулларидан яна бири девальвация, яъни миллий валюта курсининг бошқа хорижий валюталар курсига нисбатан пасайтирилиши жараини ва ревальвация – миллий валюта курсининг кўтариш жараинидир.

7.2. Валюта курслари режимини тартибга солиш

Алмашув курслари режими вариантларини танлаш икки омилга боғлиқдир:

-мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти, унинг жаҳон сахнасида тутган ўрни ва ривожланганлик даражаси;

-мамлакат бошидан кечирайтган вақт (давр) оралиғи.

Алмашув курслари режими вариантлари мамлакат ҳукуматининг иқтисодиётга аралашуви даражасидан келиб чиқади, яъни:

-курс мамлакат ҳукумати томонидан аниқланади;

-ҳукумат режими ўрнатишда аралашади;

-ҳукумат аралашуви умуман мавжуд эмас, курслар режими эса бозор томонидан аниқланади.

Биринчи вариант бир хорижий валютага ики бир вақтнинг ўзида бир нечта валютага нисбатан чоралар кўришни назарда тутди. Ҳукуматнинг аралашуви курснинг “судралувчи боғланиши” ни талаб этади. Бунда ҳукумат инфляция темплари орасидаги фарқларни устивор савдо шериклари бўлган мамлакатлар билан тенглаштириб, девальвация бўйича чораларни амалга оширади. Шунингдек ҳукумат мамлакатнинг устивор вазифаларини ҳисобга олган ҳолда, курснинг “ифлос сузиши”, яъни сузувчи курслар устидан бевосита бошқарувни ўрнатиш амалга оширилиши мумкин.

Учинчи вариант мамлакат валюта курси бозордаги валютага бўлган талаб ва таклиф асосида аниқланувчи вазиятни акс эттиради. Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳар бир алмашув курси режими айрим афзалликларга ва камчиликларга эга. Биз уларни қуйида кўриб чиқамиз.

+атъий курс режими қуйидаги афзалликларга эга:

-миқдор жихатдан аниқлик (савдога ирдам беради ва капитал оқимини рағбатлантиради);

-валюта-молиявий сиисатга ишончни оширади.

Шулар билан бирга, қатъий курснинг афзаллиги инфляция суръатини ушлаб туришда ўз аксини топади. Валюта-молиявий сиисатга бўлган юқори ишонч меҳнат бозорида ҳамда молиявий бозорлардаги инфляцион кутишларни юмшатади.

Бироқ ушбу режим камчиликлардан ҳам ҳоли эмас:

Мамлакат қатъий курсни ушлаб туриш учун керак бўладиган экспорт бозорларини йўқотиши ва валюта захираларининг етишмаслигидан юзага келадиган маълум иқтисодий шокларга бардош бера олмаслиги мумкин. Бу ҳодисалар ишлаб чиқаришнинг тушиб кетишига ва ишсизлар сонининг ўсишига олиб келувчи ички нархларнинг кескин пасайиши билан бирга кузатилади. +атъий курс режимини ўрнатишда валюта миқдорини аниқлаш юзасидан муаммо келиб чиқади, лекин “бир валютага боғлаб қўйиш” ҳолатида ушбу мамлакат қуйидагича тавсифланади:

- барча компаниялар томонидан мамлакатнинг молиявий бозорларида бу сиисат қулай тушунилади;

- курсларга ҳукумат томонидан таъсир этиш имконияти анча қисқаради;

- савдода алмашув курси rischi камаяди, чунки бир хил валютада олиб борилган операциялар йирик савдо ҳамкорлари учун афзалроқдир;

- бир валюта курсининг тебраниши ички валюта курсининг бошқа амалдаги валюталарга нисбатан тебранишига сабаб бўлади.

Бундан фарқли ўлароқ, “валюталар саватчасига боғлаб қўйиш” билан катъий курс сиисати қуйидаги параметрлар билан тавсифланади:

а) валюта саватчаси таркиби яхши маълум бўлмаганлиги сабабли ҳукумат валюта бозорини билан бевосита бошқармоқда деган тахмин туфайли чет эл инвесторлари ушбу сиисатни қийин қабул қиладилар;

б) ушбу сиисат якка валюта қиймати ошиши рискинни бартараф этади ва бу ўз навбатида мамлакатнинг ўз савдо ҳамкорлари билан битимларини тартибга солиш масаласида жуда ҳам муҳимдир. Бироқ валюта қийматининг кўтарилиши экспорт ҳажмининг камайишига, импортнинг ошишига ва шу билан бирга, мамлакат тўлов балансининг имонлашишига олиб келади.

Бу режимнинг бошқа афзалликлари шулардан иборатки, агар барча валюталар саватчалари ўзлари боғланган алмашув курсларига нисбатан бир хил олинган бўлса, у ҳолда валюта курсининг тебраниши анча камроқ бўлади.

Алмашув курсларининг сузувчи режими. Мамлакатнинг валюта-молия сиисати эркин сузувчи режим шароитида маълум даражада мустақил шаклланади. Ушбу курс рақобатбардошликни қўллаб-қувватлашга ва ташқи импульс ва шокларга тезда мослашишга имкон беради ва энг муҳими, мамлакат ҳукумати мос курсни аниқлаш функциясида озод бўлади. Бу режим ушбу афзалликларга эга бўлишига қарамай, айрим камчиликлардан ҳам ҳоли эмас:

- агар валюта бозори (ҳажм жихатидан) кичикроқ бўлса, у ҳолда бу режимда бир неча катта битимлар мавжуд ҳолатни издан чиқариши мумкин;

- бу режим давлат томонидан тартибга солинганда, шунингдек, валюта, молия, фискал чоралари қабул қилинганда валюта сиисатининг самарадорлигини таъминлаб бериши мумкин;

- чет эллик инвестор ва савдо ҳамкорлари учун бу режим шароитида ноаниқлик шартларининг мавжуд бўлишини таъкидлаш лозим;

- валюта курсининг ҳукумат томонидан бошқарилуви таҳдиди (“ифлос сузиш”) мавжуд бўлиб, бу бозор субъектлари ишончини сўндиради;

- агар мамлакатда йирик спекулятив капитал оқими мавжуд бўлса, алмашув курслари сезиларли даражада валюта-молия мустақиллигини чеклайди.

Ушбу режимдан фойдаланиш халқаро тижорат алоқаларининг ривожланмаганлиги шароитида энг самарали ҳисобланади, яъни ишлаб чиқариш ҳолати ташқи савдога жуда ҳам боғлиқ бўлмаган ҳолда.

Сузувчи валюта курсларини жорий қилишнинг асосий шартлари бўлиб ривожланган молиявий бозорнинг мавжудлиги, дуни тизими билан интеграциялашганлик даражаси, миллий ва чет эл пул активларининг ўзаро ўрнини босиши, шунингдек, молиявий воситачиликнинг ривожланганлик даражаси ҳисобланади. Юқоридаги омилларнинг мавжуд бўлмаслигига қарамай, кўпгина давлатлар сузувчи курслар режимига

ўтганлар. Бунинг сабаблари сифатида тўлов балансининг бир маромда турмаслигини, қатъий курсларни ушлаб туриш учун валюта резервлари ҳажмининг камлигини, валюталарнинг “қора” бозорини тўсиб қўйиш хоҳиши каби омилларни киритиш мумкин. Бу режимга биринчи бўлиб, аксарият ҳолларда саноати ривожланган давлатлар ўтишди ва ундан кейин ривожланаётган давлатлар ўта бошладилар. Бироқ миллий валюталарнинг сузувчи курсини киритиш ХВФ нинг барқарорлаштириш дастурлари доирасида ва техник ирдам мавжуд шароитда содир бўлди. Бу эса ўз навбатида иқтисодиётни тузилмавий қайта қуриш, валюта ва божхона режимларини эркинлаштириш, талабни чеклаш ва ҳоказолар каби иқтисодий чоралар мажмуасини ўтказиш заруриятини тақозо этди. Ушбу асослар йўқ бўлган шароитларда эса, кўпчилик давлатлар қатъий ва сузувчи курсларни биргаликда қўллаш режимидан фойдаландилар. Унинг модификацияланган шакли бўлиб **“судралувчи”** валюта курси ҳисобланади. *“Судралувчи”* валюта курсининг моҳияти шундан иборатки, бунда валютанинг алмашув қиймати майдалаб ва қисман коррективировка қилинади ва бу бир ойда 1-2 марта такрорланади.

“Судралувчи” валюта курсининг афзалликларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- экспорт қилувчилар ва потенциал инвесторлар ишончини оширувчи “судралиш” темпларини олдиндан эълон қилиниши;

- қатъий валюта курсини бир маромда ушлаб туриш имкониятларининг мавжудлиги. Масалан, ички инфляция йилига 10% бўлганда ва савдо ҳамкори ҳисобланган мамлакатда инфляция суръати йилига 5% бўлганда “судралиш” темпи йилига 5% қадрсизланиш орқали белгиланади.

“Судралувчи” валюта курсининг камчиликлари:

- оптимал алмашув курси вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин ва бу ўзгариш иқтисодиётдаги номуносабатликнинг олдини олиш учун “судралиш” темпини доимо коррективировка қилишни талаб этади;

- бу режим қатъий алмашув курсига нисбатан юқорироқ инфляцияга сабаб бўлиши мумкин.

Тарих шуни кўрсатадики, алмашув курслари режими фақат бир маротабагина алмашган эмас. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг тартибга солиб турилувчи ва ХВФ томонидан назорат қилинувчи қатъий алмашув курси тизимидан фойдаланилган эди. Бунда давлат алмашув курсини келишилган чегараларда сақлаб туриш мажбуриятини олган ва ўз валютасини ташқаридан бўладиган таъсирлардан ҳимоя қилиш чоратadbирларини кўрган.

1973 йилдан бошлаб Бреттон Вудс тизимининг инқироzi туфайли кўпгина мамлакатлар валютанинг кенг сузишини қўллаш имкониятига эга бўлдилар ва йирик давлатлардаги алмашув курсларининг тушиб кетиши ҳамда ривожланаётган мамлакатларда тўхтовсиз юқори инфляциянинг мавжуд бўлганлиги сабабли ўзгарувчанроқ тизимларга ўтдилар.

Бу мамлакатларда тўлов баланси камомоди иқтисодий тараққиотга тўсиқ бўлди ва рақобатни қўллаб-қувватлаш ниятида бу мамлакатларнинг кўпчилиги *“судралувчи боғлам”* режимини афзал кўрдилар.

Кўпгина мамлакатлар марказий банклари ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш мақсадида *бир нечта валюта курслари мавжуд бўладиган режимдан* фойдаланадилар. Бунинг зарурияти шундан иборатки, миқдорий чекланишлар ва маъмурий тўсиқларсиз тўлов балансини тартибга солиш имконияти мавжуд бўлади. Шу билан бирга импорт қилинувчи товарлар нархининг ўсишини олдини олиш учун валютанинг юқори расмий курси ушлаб турилади, капитал ва операциялар ҳаракати эса сузувчи курс орқали амалга оширилади. Валюта курсларининг бу режими одатда экспортнинг ноанъанавий турлари учун қўлланилади. Юқорида айтилганларни умумлаштириб шуни таъкидлаш лозимки, бу режимдан ўтиш даври иқтисодиёти мамлакатларида фойдалаш тўғрироқ бўлар эди, лекин ундан фойдаланиш муддатини чегаралаш зарур, чунки бу тизимдан узоқ муддат фойдаланиш ресурслар тақсимоотида чалкашликлар содир бўлишига олиб келади ва нисбий баҳолар тузилишини ўзгартиради. Шунингдек субъектларнинг фойдани ишлаб чиқариш фаолиятдан эмас, балки валюта курслари орасидаги фарқдан ола бошлаши муаммоси юзага келади.

Валюта интервенцияси. Валюта курсини тартибга солишнинг усулларида бири бўлиб, марказий банкнинг миллий валюта курсига таъсир этиш мақсадида унинг амал қилишига аралашиши ҳисобланади. Бунда валюта бозорларида хориж валютаси таклифи ортиқча бўлса, марказий банк уни сотиб олади; ва аксинча хориж валютаси таклифи камайганда эса уни сотади. Шунингдек, марказий банк хориж валютаси таклифини ва унга бўлган талабни мувозанатлаштиради ва унинг курсининг тебраниш миқосини чеклайди.

Шуни тан олиш керакки, валюта интервенциясини қўллаш маълум бир камчиликларга эга. Бу камчиликлар расмий валюта резервлари миқдори билан боғлиқ. Шунга кўра, валюта резервлари миқдори етарли бўлмаган ҳолларда кўпгина давлатлар валюта чекланишларидан фойдаланишга ошиқадилар.

Валюта чекланишлари. Валюта чекланишлари давлат томонидан конун билан ики маъмурий тартибда ўрнатилган чоралар ва қоидалар қисобланади. Уни қўллаш шарт бўлиб ташқи тўловлар ва тушумларнинг мувозанатини таъминлаш юзасидан мавжуд тўлов балансининг сурункали ики йирик камомоди ҳисобланади. Валюта чекинишларининг турли хил кўринишлари мавжуд. Улар маълум бир чегаралардан бошлаб то экспортдан тушган тушумларнинг 100 фоизигача марказий банкка расмий курс бўйича мажбурий сотиш талабигача бўлиши мумкин. Шунингдек чекланиш сифатида импорт қилувчиларга хориж валютасини сотишни лицензиялаш амалиитидан ҳамда махсус рухсатномасиз валюта бойликларини олиб чиқиш ики олиб киришни таъқиқлаш шаклларида фойдаланиш мумкин.

Валюта девальвацияси ва ревальвацияси. Кўпгина мамлакатлар ташқи дунни билан халқаро иқтисодий муносабатларини ривожлантира бориб, турли мамлакатларда инфляциянинг турли даражаларига дуч келдилар. Бунда агар қатъий валюта курслари режими қўлланилаётган бўлса, марказий банклар ўз миллий валюталарининг расмий курсини қайта кўриб чиқишга эҳтиж сездилар, чунки валюталарнинг харид қилиш қобилияти билан белгиланган реал курслар расмий курслардан сезиларли фарқ қила бошлайди.

Ҳозирда бўйича, қадрсизланиш даражаси унчалик юқори бўлмаган валюталар курси доимо ошиб боради; қадрсизланиши юқори суръатларда бўлган валюталар курси эса расмий валюта курсига нисбатан кескин тушиб кетади. Бундай ҳолатда валюта курсини коррективировка қилиш операцияларига эҳтиж сезилади, яъни девальвация ики ревальвация қилишга.

7.3. Валютани конвертация қилишда чиқадиган муаммолар.

Валюта муносабатлари дунни хужаликлари алоқаларини боғлашда катта имкониятга эга, валютани конвертация қилишда жуда куп муаммолар чиқади.

Конвертирланадиган деганда бошқа давлатлар пул бирлигига ва товарларга эркин алмаштириш жараини тушинилади.

Ҳозирги дунда валюта системаси томирлари урушнинг охириги йилларига тугри келади. Шу вақтларда АКШ ва бошқа куп давлатлар уз валюталарини конвертирлашни қабул қилдилар ва катта эътибор бердилар.

Куп вақт утишига қарамасдан ривожланган куп давлатлар уз валюталарини обрусини қутаришга эътибор бердилар.

Дунни иқтисодини тез ривожланиши ва хужалик жараинини кенг интернационализация қилишда байн қилинган қадамлар белгиланди. Бундай масалаларни ечишда дунни масшабини бирлаштириш керак. Бу ишларни қилишда Халқаро валюта фонди (ХВФ) 1944, Европа валюта кенгаши 1958-1973 ЕВК, Европа системаси 1978, ва бошқа ташкилотлар кенг урин тутди. Бунда ХВФ асосий вазифаларни бажарди ва валюта билан ишлашда йигилиб қолган муаммоларни хал қилиб борди.

Ҳозирги вақтда ХВФга 60 давлат аъзо бўлиб қелмокда, бу давлатлар валюта операцияларини бажаришда куп имкониятларга эга. Эски суз “кенг конвертирланган” еки “айлантириш” валютаси олтин стандартларидан қелиб қиккан бўлиб чексиз банкнотни олтинга алмаштириш шароитида. Олтин стандартларининг асосий вазифалари пул бирлигида олтинни тақсимланиши.

Валютани олтинга айлантириш, биринчи жаҳон уришидан олдин бошланган эди ва 1929 йил бошларида ҳеч бир давлат олтинга бўлган муносабат ва қогоз пулларни олтинга алмаштирамас эди. Узок вақт бундай алмаштиришни АКШ долларлари саклади, 1971 йил олтинни алмаштириш узил қесил қучайиб қетди.

2-Жахон уруши вақтида купгина давлатлар валюта чиқаришни чегараладилар. Факат АКШ доллари Швейцария франкидан ташқари ҳамма валюталар эркин конвертирлашдан тухтади.

1944 йил ХВФ ташкил қилинди бу давлатлараро масалани ечишда ҳал қилинди Ковертирланган валюта ХВФ да қурилганидек халқаро ва дунё бозорида кенг миқосда тақсимланди.

ХВФга қирган давлатларнинг валюта чекланишининг рухсат берилиши 5 йил утиш вақти муддати билан, ХВФ рухсат берганда 1951 йил эътиборга олинди.

ХВФ қирган давлатлар АКШ долларини валюта захираси деб инобатга олинди. Доллар олтин билан тенг деб олинди ва баҳолари қиймати бир-бирида тенг деб ҳисобланди.

1. ХВФ узғариш муносабати билан ХВК уз қонунларини узгартириб туғри ва шунга аъзо бўлган фондлар уларни мустаҳкамладилар.

Валюта қурилиши 2 та турга бўлинади.

1. Де-фактор.

2. Де-юре.

ХВФ уставига биноан узига керак бўлган ХВ чегараланган.

ХВФга 1985 йил 60 давлат аъзо бўлди, ички ва ташқи валюта операцияларини чегараланиши ХВФ курсатмасига биноан амалга оширилган. Ривожланган давлатлар айланма маблағлар ҳисобига чегаралашни амалга оширган.

70-йил уртасигача ХВФ конверслан усулдан валюталарни 1 турдан 2 чи турга узгартирган. Валюта финанс системасини структурали узғаришини Халқаро иқтисодни асосий ХВФ устав курсатмаларида қурилган. Асосий олтин доллар узғаришига чегара қуйилган. “Сузувчи гуруҳ” режими қиртилди. Бунинг ҳаммаси конвертирлашни қайта тушуниш ва янги қуникмаларни амалга оширишни курсатди. Шунинг учун ХВФ эркин валюталардан фойдаланиш концепциясини ишлаб қикди. Уннг 2 та шароитда: 1-дан бу валюталар Халқаро операциялар ишлаб қикаришда кенг фойдаланиш, 2-дан асосий валюта бозорларида эркин фойдаланишдан иборат. Бундай эркин қулланиладиган валюталар 1986 йил ХВФ Германияда маркани, француз франки, япон иени, инглиз фунт стерлинги ва АКШ доллари саналар эди. Бу валюталар ХВФ да қредитларни учуриш ва тулов фоизини асосида тузилган фонд ҳисобланади.

Бундай форма ва валюта конвертирлаштириш узғаришини ҳаит узғаришига ва ХВ системасига боғланди. Шундай қилиб агар валюта конверсиясини олтинга қиис қилиб асосий қилиб, ХВ системасида бу валюта бошқа давлат валютасига узгаради, лекин олтинга эмас. Бундай конвертирлашга фақат АКШ доллари 1971 йилдан бошлаб Марказий банк орқали олтинга узгартирилар эди.

Бундай конвертирлашнинг 2 та усули мавжуд: тулик конвертирланган ва тулик бўлмаган конверсия.

Тулик конвертирланган деб шуни тушуниш керакки, хар кандай ишни ва керакли вақтда чет эл фукароси ва миллатлар эгаси курсатилган давлатларга олиб кириш-чикиш ва чегараларда буладиган валюталарни хужжатлаштириш доимий бир хилда булиши шарт.

Бундай конвертерланган формалар олтин улчовлар буйича ва конунларда курсатилгандек бундай ики ундай хар хил хукуклардан резидент ва чет эл давлатларда жисмоний ва юридик шахслар халқаро валюталарни олтин тангаларга алмаштириш чет давлатлар билан барча маълум белгиланган фуқороларга берилади.

Тулик булмаган конвертерлаш курсатмаларга асосан хакикий бор нарсага аниқлаб валютани чеклаш тармоқларга булинади.

1958 йил Гарбий Европа давлатларида тулик булмаган мулокат киритилган, алоқаси булмаган маълум бир давлатга шахсий мурожати утказиш ва махсулотни конверсиялаш алоҳида ҳисоб чет давлат жисмоний ва юридик шахс ҳисобланади. Айрим шахслар учун валюта чегарасини саклаш мумкин.

Бундай ҳолатда мурожат килиш деб уни маълум шахс булмаган деб айтилади. Киритилган шундай конун буйича мурожат килиш боғланмаган тузилишни узгармайдиган миллатлараро хужалик механизми ва талаб валюта эҳтиёжи сакланади. Айрим киритилган конвентирлаш шахслар учун бошқарувчи валюта, уларга эркин кириш чикиш ва махсулотларни чегарадан ташқарида алмаштириш, чет эл валютасида олди-сотди ҳеч кандай чекланмайди. Бундай айрим конвентирлашда импорт нарсаларни ичкарига киритиш тушунилади. Формаларда конвентирлаш катта булмаган еки тулик булмаган ички коидалар ташқарига мурожат килиш билан боғлиқ булади. Ички конвентирлаш қайта қуриш таркибини, миллий иқтисод узвий боғланишини ички ва ташқи бозорда курсатади, жаҳон баҳосини ички тенглигини ушлаб туради. Айрим конвентирлаш тарқатилган турдаги валюталарни ва валютланган товарларни бирлаштиради. Масалан:

Агар маълум жойда конвентирлаш валюта олиш ва натижавий ишни якуни, бу ишни биз тижорат тарзидаги конвентирлаш деб оламиз. Бу мурожат килишни француз франки, Америка долларининг ҳисоби билан кириш - чикиш ва чегарада буладиган валютани хужжатлаштириш доимий бир хилда булиши шарт.

Бундай конвентирланган формалар олтин улчамлари буйича ва конунларда курсатилганидек, хар хил хукуклардан резидент ва чет эл давлатларидаги жисмоний ва юридик шахслар халқаро валюталарни олтин тангаларга алмаштириш чет давлатлар билан алоқа қиладиган фуқароларга берилади.

Француз банкларида айрим конвентирлашни курсатишда ҳаракат капитали курсатилади. 1992 йил Европа системаси давлатлари тулик валюта чекланишига утилди. Айрим конвентирланган валюта зонасини кенг валюталар давлати зонасига кенг валюталар давлати киритилган.

Конвентирланган валюталарни беркитиш кандай булади?

Асосий шароит конвентирланган валюталарни киритиш балансини бир хилда саклаш ва туловни чеклашни белгилайди.

Хеч бир давлат хисобот балансидаги дефицит чет эл хисоботидан катта булмаслиги керак.Дуне пул бирлигига чикиш, халкаро микесда айлантириш шундай шароит яратадики,эркин харидор ва истеъмолчи сайлаш хукукига эга булади.Бу чет элдаги ички бозорда кенг фойдаланилади:

- кенг таркалган чет эл инвестицияси ва чет давлат инвестицияларини бажариш;
- сон ва сифат жихатдан халкаро стандарт бахосида дуне микесига чикиш;
- дуне хисобида халкаро пул бирлигининг эхтиежи;
- хужалик асосида иктисодий хисобот материаллари финанс ва меҳнат иш юзасидан.

Халкаро валюта ва ички иктисодиёт дунё бозорида ташки поғонага кутарилади, шунинг учун ФРГ, Япония, Швейцария валюталари США доллари билан конкурентлашади.

Бозор иктисодиёти муносабатларига утиш бизнинг давлатимизда кун тартиби валютани конвентирлаш бўйича шундай савол куяди.

Совет рубли дунё микесида конвентирланмаган. Ташки ҳисоблар охирига вақтгача тула-туқис ички туловлардан иборат эди. Аниқ қоида чет эл валюта-чет эл фуқаролари пуллар совет юридик ва жисмоний шахслар ҳар қандай аралаш валюталар катта давлат назоратида бўлган.

Мухокама учун саволлар

1. Валюта курси нима ва миллий валюталар қандай алмаштирилади?
2. Валюта конвертирланиш даражаси нимани англатади?

3. Миллий бозорда хорижий валютага булган талаб ва таклифни белгиловчи омилларни курсатинг.

Адабиетлар

1. Гольцберг М.А. “Халкаро савдо-сотик” М. ”Бином”,2001
2. Н.Г. М э н к ь ю. Макроэкономика. М., 2001.
3. П. Л и н д с р т. Экономика мирохозяйственных связей. М., 2001.
4. С. Фишер, Р. Д о р н б у ш , Р. Ш м а л е н з и. Экономика. М., 2000 .
5. Фомичев И. “Халкаро савдо-сотик”,М, 2001.
6. Э. Д о л а н. Макроэкономика. М., 2000.

8-мавзу. Халқаро савдода товар биржалари.

8.1.Товар биржалари ва уларнинг фаолияти.

8.2.Форвард битимлар, фьючерс битимлари ва опционлар.

8.3.Савдо уйлари.

8.1. Товар биржалари ва уларнинг фаолияти.

Маркетинг инфраструктурасининг таркибий қисмини қишлоқ хужалиғи (товар- хом аши)биржаси ташкил этади. Қишлоқ хужалиқ товар биржаси, тижорат қорхона бўлиб, улғиржи савдо истеъмол ва ишлаб чиқаришга мулжалланган торварларни эркин баҳода етказиб беради. Биржа ўз фаолиятини очик савдода, маълум жойда биржа қоидаcига мос равишда амалга оширилади.

Юқорида келтирилган биржа тугрисидаги таъриф унинг ўч фаолиятини ўзида акс эттиради: қонуний, ташкилий ва иқтисодий.

Қонуний жихати- товар биржалари махсус хужжат асосида бирлашманинг ў икки бў шакли эканлиғи тан олинади. Бў бирлашмаларга тижорат воситалари пул маблағлари, омонатчилар (пули қуйган қиши) қиради ва ўз мулки ва ижарага олинган мулкни биргаликда фойдаланади. Умуман барча биржа аъзолари биржа мулкининг эғаси бўлиб, биргаликда фойдаланувчилардир, шу билан бирга қуйилган капитал маблағлар ва олинган даромадалр эғаси ҳамдирлар.

Ташкилий жихати - товар биржалари фаолияти ўзига хос қурилишга эга бўлган савдо жойини эслатади, харидор ва сотувчини ўчраштиради (очик биржаларда) икки воситачи мутахассислар (брокер, дилер, маклерлар) орқали харидор ва сотувчилар ўртасида битим тузилади.

Иқтисодий жихати - товар биржаларининг фаолияти йирик ўлғуржи товар бозори ва шу билан бирга реал бозор баҳолари асоси сифатида характерлидир. Катта хажмдаги молия ресурслари ва товарларнинг биржаларда жамғарилиши ва марказлаштирилиши иқтисодий асосланган истикболли баҳони аниқлаш имқонини беради, товар ва пул захираларини ўзаро бир-бирига боғлаш, ишлаб чиқариш ва истеъмолни бирлаштириш, қуп сонли битимлар асосида хужалиқ фаолиятини режалаштириш имқониятини беради.

Товар биржалари ходимлари тадбиркорлик фаолиятини мустақиллик, ўз-ўзини қоплаш молия маблағи билан таъминлаш принципида амалга оширади. Улар ўз фаолиятларини амалга оширишда давлат органларига қарам бўлмайди. Бошқаришда амалга қулланилаитган қонунларга таяниб иш юритишади.

Товар биржалари савдода ўчрашиш турига қараб қуйидагиларга бўлинади:

- ипик товар биржалари. Бўнда биржа аъзолари брокер, дилер, маклерлар ва уставга қура биржа аъзолари деб қабул қилинган шахслар қатнашади.

- очик товар биржалари. Бунда биржа савдосига катнашиш хохиши булган барча ходимлар иштирок этиши мумкин.
- ихтисослашган товар биржалари. Маълум турдаги товарлар билан муомала хизматини бажаради.

Товар биржалари аъзолари юридик ики молиявий шахс жумладан чет эл фукароси ҳам булиб биржа устави талабларига жавоб бериши ва уз вақтида аъзолик бадалини тулаши шарт.

Биржа аъзоси булиши унун жой сотиб олиши ва тегишли текширувдан утиши лозим бундан ташкари биржа кенгаши тасдигидан утиши керак. Банк хисобларида маълум микдорда пул булиши маълум укув курсини утиб имтихон топширган булиши лозим. Биржа аъзолари узининг жойини ижарага бериши мумкин. Бунда ижара хаки томонлар келишуви асосида аникланади. Товар биржалари брокер компанияларисиз нормал фаолият курсата олмайди.

Товар биржалари куйидаги вазифаларни бажаради:

- хужалик субъектлари ики катнашувчи биржа воситачилари уртасида биржа савдоси учун шароит яратиб бериш;
- Биржа савдосини утказиш, товарлар буйича талаб ва таклифни урганиш, зарурият тугилганда воситачи вазифасини бажариш;
- Товарлар бахосини аниклаш ва уни махсус бюлитенларда чоп этиш;
- Биржа битимларини расмийлаштириш;
- Биржа операцилари буйича торишувларни хал этиш;
- Товар оборотини урганиш, тартибга солиш ва енгиллаштириш билан боғлиқ булган операцияларни бажариш;

Бозор иктисодиитининг режали шаклланишида биржа фаолиятига булган эътибор каттадир. Биржа ирдамида махсус режани ишлаб чиқиш ва унга узгартириш кирита оладиган махсус тизим ишлаб чиқилган бу режали ва хакикий бахоларнинг келишуви, махсулотга булган талаб ва таклифни мослаштиришни таъминлайди.

8.2. Форвард битимлар, фьючерс битимлар ва опционлар.

Товар биржаларида товарларнинг бир шахсдан иккинчисига утиши билан боғлиқ уч услуб мавжуд:

1. Товарни харид килиш ва сотиш.
2. Келажакда товарларни етказиб бериш учун икки томонлама битим тузиш (форвард битим).
3. Биржа битимлари (фьючерслар ва опционлар) харид килиш ва сотиш.

Товарларни биржада савдо килиш одатдаги бозорда олиб бориладиган савдо сингари амалга оширилади. Харидор товарни кургандан кейин, сифати ва бошка курсаткичларига караб унга баҳо куйиларди. Бундан ташкари товарларнинг нуманасини ярмаркага ики улгуржи бозорга куйиш оркали ҳам савдо килинади.

Товарларни биржага олиб сотувчи оркали амалга оширилади. Биржада сотилган, сотилиши ва олиб келиниши лозим булган товарларни саклаш учун омборхоналар булиши керак.

Икки томонлама битимлар тузишда (форвард битим) сотувчи ва харидор махсулотни етказиб бериш бахоси қабул килиш унинг сифати уни аниклаш услуби ва бажарилган битимга ҳақ тулаш қоидаси туғрисида мажбурийат оладилар.

Икки томонлама форвард битим истаган товарга тузилиши мумкин. Бозорда бевосита сотиладиган товарга нисбатан чекланиш шундаки шартномада махсулотларнинг стандарт курсаткичлари мавжуд булади.

Лекин замонавий товар биржалари икки томонлама форвард битимлар тузиш жойи сифатида қам қулланилмоқда бўнинг сабаби мавжуд товарлар билан савдо килиш анча қийин чунки сотувчи товарни биржага ташиб келиши керак, биржадан харидорга икки у яшаб турган жойга олиб бориши керак. Булар ҳаммаси товарларни етказиб бериш доирасини чеклайди, биржа миқозлари сонини қамайтиради. Бундан ташқари ишлаб чиқарувчидан биржага ундан харидорга етказишга нисбатан анча арзонга тушади. Ва ниҳоят товар ишлаб чиқарилгандан кейин реализация килиниши мумкин. Қушимча товар ишлаб чиқариш жараиинида бир баҳо ишлаб чиқарилгандан кейин эса бошқа баҳо қўйилиши мумкин. Шунинг учун, товарларни бевосита товар биржаларда сотиш баҳо ҳавф хатаридан ҳоли эмас.

Энг қўп тарқалган услуб фьючерс икки шошилинч битимдир. Бу битимнинг мазмунини шундаки товар ишлаб чиқарувчи биржа хизматчиси брокерга ҳали етиштирмаган махсулотини, баъзида экинлмаган экин учун битим тузишда воситачилик қилгани учун маълум миқдор пулни беради. Брокер уз навбатида олинадиган махсулот ҳажмини мулжаллаб, у билан узок муддатли битим тузади.

Товар ишлаб чиқарувчи яхши имконият туғилиши биланок, яъни юқори ҳосил олгандан кейин, ҳосилнинг маълум қисмини узида қолдириб, брокерга ҳам белгиланган улушини беради. Брокер зинн қўрмайди у воситачилиги учун олинган ҳақни олгандан кейин шартномага қўра етиштирилган ҳосилнинг бир қисмини қабул қилади ва тузилаган битим асосида тегишли шахсга икки ташкилотга махсулотни беради.

Агар ҳосил бўлмай қолса, товар ишлаб чиқарувчи брокерга ҳосилни олиш зарур бўлган воситаларни (уруғлик, машина, уғит ва бошқаларни) қайтармайди. Бу ҳолда брокер ютқазади, албатта унчалик эмас қишлоқ хўжалик махсулотларининг тахминий ҳажмини аниқлаб энг яхши ва имон ҳолатларда энг қўлай иш юритишни олидиндан режалаштиради. Қишлоқ хўжалик махсулотларини оз икки қўп етиштириш мумкин, лекин ҳеч нарса олмаслик ҳолати бўлмайди. Шунингдек, брокер ҳосил қам бўлганда ҳам махсулот олади ва уни юқори баҳода сотиб битим жараиинида сарф қилинган харажатларини қоплаши мумкин. Шундай қилиб, фьючерс

битими катнашчилари булажак бозорни бахолайди ва ишлаб чиқарувчи даромадини (режалаштирилган ва ҳақиқий бҳолар уртасидаги колдик) олишга умид қиланди. Харидор эса сотиб олинган шартномани юкори бахога сотишга мулжаллаб иш юритади.

Масалан, фермер 50 бош бузокни августда сотиб олиб февраль ойигача бокишни режалаштирди дейлик. Бузокларнинг бир центр тирик вазнинг таннарни тахминан 4 минг сум. Биржада август ойида 1ц. Мол гушти 4,5 минг сумни ташкил этди. Фермер хар 1 ц. Гуштан 500 сумдан фойда олиш етарли деб ҳисоблайди. Шуда узининг брокери оркали тузган битимда 50 бош тирик бузокларнинг хар бир цент. ни 4,5 минг сумдан бахолайди.

Айтайлик февраль ойида биржада бузокларнинг тирик вазнига 4минг сум бахо белгиланади. Фермер шартномани шу бахода сотиб олади. Маълумки, у шартномани хар бир центнер гушт ҳисобига 4,5 минг сумдан сотган эди, 4минг сумдан сотиб олди, биржа унга хар бир центнер гушт учун 500 сумдан ортикчасини тулади.

Ҳақиқатда фермер бузокларни якин гушт комбинатида сотади ва хар бир центнери учун 4минг сумдан пул олади. Фермернинг умумий даромади хар бир центнер гушт учун 4500 сумни ташкил қилади фермер дастлаб мулжаллаган бахода сотади.

Опцион - бу иккала шартнома тузувчилар уртасидаги битим булиб улардан бири мукофот олади сотиб олиш ики сотиш мажбуриятини олади бошқаси эса мукофот пулини тулайда ва маълум товарни белгиланган вақт давомида конкрет баҳони сотиш ҳуқуқини олади.

Савдо уйлари.

Улгуржи савдода савдо уйларида таъсир доираси ва аҳмияти катта. Савдо уй шахсий тижорат корхоналарининг янги авлоди булиб товар биржаларига нисбатан замонавий маркетинг шароитига қупрок мослашган.

Бу шу билан характерлики товар биржасида савдо сотувчига ҳам, харидорга ҳам огир. Қуп бугинли биржани бошқариш, товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар уртасида минимум уч воситачи, яъни брокер - сотувчи, биржа, брокер сотиб олувчи булса, савдо уйи товар харакатининг оддий схемасини таклиф этади. Бу ерда товар ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи уртасида битта воситачи, яъни савдо уйи мавжуд.

Иккинчидан, савдо уйи стандарт булмаган товарлар, хар хил озик-овкат маҳсулотлари, кишлок хужалик хом-ашилари ва бошқа товарлар буйича операциялар бажаришга яхширок мослашган. Йирик тайирлов ташкилотлари сифатида маҳсулотларни катта ҳажмда қамайтирилган нархда сотиб олиш мумкин.

Биржа савдоси битимларининг эгасизлигига асосланади. Бусиз брокер мижозидан воситачи булишни талаб қила олмайди. Шунинг учун товар биржаларида товар ишлаб чиқарувчилар истеъмолчилар билан

бирга тугридан тугри алока килишдан манфаатдор эмас. Савдо уйлари уз акционерларига маълум афзалликларни таклиф этсада улар таъминотчи ва истеъмолчидан ажралиб қилишдан манфаатдор эмас.

Савдо уйлариининг афзалликлари улар чиқарадиган акциянинг паст баҳолиги билан ҳам характерланади. Йирик савдо биржаларининг акциялари 20-30 бробар номинал баҳосига нисбатан юкори булади. Савдо уйлари акциялари унча қиммат эмас.

Муҳокама учун саволлар

1. Биржанинг қандай фаолият қуринишлари мавжуд?
2. Биржалар қандай турларга бўлинади?
3. Биржа савдосининг қандай услублари мавжуд?
4. Фьючерс битимлари нима?

Адабиетлар

1. Гольцберг М.А. “Халқаро савдо-сотик”М.”Бином”,2001.
2. Фомичев И. “Халқаро савдо-сотик”,М, 2001.
3. “Иқтисодий шарҳ” №3,1998.

9-МАВЗУ: Халқаро савдода эркин иқтисодий зоналар.

9.1. ЭИЗнинг ташкилий-функционал тизими.

9.2. ЭИЗ тизими.

9.3. Хужалик режими ва ЭИЗ мақсадлари.

9.4. ЭИЗнинг ташкил этилиши ва амал қилиш механизми.

9.1. ЭИЗнинг ташкилий-функционал тизими.

ЭИЗ миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва унинг самарадорлигини оширишда, жаҳон хужалигига интеграциялашувда муҳим роль уйнайди.

ЭИЗнинг ташкил қилиниши ташки иқтисодиёт либерализациялашувидан ва активлашувига қаратилган. Уларнинг иқтисодиети ташки дунёга очиклигининг юксак даражасига эга, божхона, солиқ ва инвестицион режимлар эса ички ва ташки инвестициялар учун қулай шароит яратган.

ЭИЗ купгина мамлакатларда кенг тарқалган. 90-йиллар бошларида бундай зоналардан 1000 таси дунёда амал қилган. Гарб мутахассисларининг фикрича 2000 йилга келиб, жаҳон товар оборотининг 30% и бундай зоналар орқали ўтади. Трансмиллий корпорациялар ўз фаолияти учун қулайроқ шароитлар қидиришда бундай зоналарни қўйиб олиниши мумкин бўлган потенциал захира деб қараб чиқишади. Купгина трансмиллий корпорациялар кенгайтишининг асосий йўналиши ЭИЗ да ўз ишлаб чиқаришини ташкил этиш деб ҳисоблашади.

ЭИЗ мамлакатнинг қолган иқтисодиёт тизимидан фарқи бўлган мушакил ҳудудий -географик жойдир. Илмий нашриётлар ва халқаро организациялар ҳисоботларида ҳар хил турдаги зоналарнинг характеристикаси учун “эркин иқтисодий зоналар” атамаси қўлланилади. Аммо менинг фикримча ушбу атама ҳодисанинг асл маъносини тулалигича изохламайди. Уларнинг қўйида қўлланиладиган иқтисодий қоидалар, ричаглар, махсус маъмурий қонунлар аслида маълум бир ҳуқуқий ва хужалик режимдан озода қилмайди, балки имтиёзлар яратиш, тадбиркорликни стимуллаштириш билан уни енгиллаштиради ҳолос. Бундан ташқари, купгина ривожланаётган мамлакатлар учун бу зоналар экстерриториал маънода махсус ҳисобланади, зона аҳолисининг ҳаёт савияси ва шароити, ишлаб чиқариш ва кадр потенциалининг концентрациялашуви ва бошқалар. Шу туғайли, бундай зоналарни “ махсус иқтисодий зоналар “ деб айтсак тўғрироқ бўлади.

ЭИЗ саноати ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Англия, Япония, Германия) ҳамда ривожланаётган мамлакатларда амал қилади, “Янги индустриал мамлакатлар” дан бошлаб, нисбатан кам ривожланган мамлакатларда (Шри-Ланка, Гватемала ва х.); бундай зоналар Шарқий

Европа мамлакатларида ҳамда Хитой ва Вьетнамда мавжуддир. МДХ худудида зоналар ташкил килиниши жараёни давом этмокда. Улар бир неча квадрат километрдан иборат булган худудлардан ҳамда ун юзлаб километрлардан иборат булган худудларни уз ичига олади.

9.2. ЭИЗ тизими.

ЭИЗнинг ташкилий- функционал тизими турли кирраларга эгадир. Баъзан у еки бу ЭИЗни синфлаштириш кийин , чунки у купгина зоналарнинг белгиларига эга. Дунеда кенг таркалган ЭИЗдан куйидагиларни ажратиш мумкин.

1.Эркин савдо зоналари.

Эркин савдо зоналари(ЭСЗ) энг куп АКШ да кабул килинган махсус карорда кузда тутилган, унинг максади савдони куллаб-кувватлаш, савдо операцияларни тезлаштириш, савдо харажатларини камайитириш эди. Конунда айтилганки, хар бир расмий портда энг камида битта мустанкил ташки савдо зонаси ташкил этилиши мумкин. Йирик халкаро аэропортлардаги махсус “Дьюти фри” дуконалари ЭСЗга киради. Молиявий режим нуқтаи назарига кура, улар давлат чегарасидан ташкарида деб хисобланади. ЭСЗга имтиизли савдо режимларига эга озод портлар киради. Хозирги пайтда дунеда 600дан ортик эркин портлар ва 4000 ЭСЗ мавжуд.

2. Махсус бож зоналари.

Махсус божхона зоналари (МБЗ) энг содда иктисодий зона сифатида экспорт учун мулжалланган чет эл товарларини саклаш, кадоклаш ва кайта ишлаш учун транзит ики консигнацион омборларини акс эттиради. Бундай зоналар озод божхона худудлари деб аталади. МБЗ товарларни киритиш ва чикаришга божхона туовларидан озоддир. Улар купгина мамлакатларида мавжуд.

3. Махсус савдо-сотик ва саноат зоналари.

Махсус савдо-сотик ва саноат зоналари имтиизли савдо режими, инвестиция учун катор имтиизлар саноат ишлаб чикариш ва махсулот экспортининг ривожланган худудини уз ичига олади. Махсус савдо-сотик ва саноат зоналари ишлаб чикариш ва савдо фаолияти анча кенг таркалган хона тури хисобланади.

4. Махсус экспорт кайта ишлаш зоналари.

Ишлаб чикариш зоналари.

Экспорт кайта ишлаш зоналари (ЭКИЗ) ЮНКТАД маълумотларига кура, миллий божхона худуди доирасидаги, одатда халкаро портларнинг якин атрофида жойлашган, асбоб-ускуна, йигиш компонентлари ва материаллар божхона назоратсиз утадиган зона деб хисобланади. Импорт килинадиган махсулотлар ЭКИЗда кайта ишланади, кейин эса кабул киладиган томоннинг божхона хокимиятининг аралашувисиз экспорт килинади. Махсулот кабул киладиган томоннинг миллий божхона худудига кирадиган вақтдан ташкари божхона туовларини тулаш талаб килинмайди.

ЭКИЗ импортнинг урнини босувчи саноатдан экспортга мулжалланган саноатга утишни амалга оширувчи катор ривожланаётган мамлакатлар учун характерлидир. Бундай зоналарнинг ижобий таъсирига энг куп янги индустриаллашган мамлакатларда эришилади. Хозирги вақтда дунда бундай мамлакатларнинг сони 350га етди. ЭКИЗ валюта воситаларини ишлаб топиш мақсадида ташки бозорга мулжаллаб ташкил қилинади.

5. Техник-иктисодий ривожланиш зоналари.

Техник-иктисодий ривожланиш зоналари (ТИРЗ) миллий иктисодиёт учун эффектив, юкори технологик ишлаб чиқаришни ташкил қилишда намуна сифатида вужудга келтирилади. ТИРЗда жойлашган корхоналарда ишлаб чиқаришни бошқаришнинг замонавий усуллари, ташкил қилиш ва маркетингнинг прогрессив усуллари кенг қулланилади, ҳамда етакчи саноат технологияси ишлаб чиқарилади. ТИРЗ айниқса ривожланаётган мамлакатларда кенг тарқалган.

ТИРЗга узининг амал қилиш хусусиятига кура янги ва юкори технологиянинг ривожланиш зоналари яқинроқдир. Бундай янги ва юкори технологиянинг ривожланиш зоналари энг АКШ, Япония ва Хитойда жойлашган. АКШда уларни “технопарклар”, Япония- “технополислар”, бошқа мамлакатларда - бизнес инновация марказлари ва “инкубаторлар” деб номланади. Технопарклар ТИРЗдан фарқли равишда янги ва юкори технология, илм-талаб махсулотларини ривожлантиришга қаратилган. Унда кундалик ва истикбол илмий-амалий муаммоларини, махсулот ва материалларнинг янги турларини ишлаб чиқарадиган кадрлар ва муҳандислар потенциали жамланган.

Дундаги энг машхур ва АКШнинг энг йирик “Силикон - Белли” компанияси дундаги хисоблаш техникаси ва компьютерларни ишлаб чиқаришнинг 20% ташкил қилади. АКШда бундай зоналар жами 80та. Японияда етакчи илмий булимларга асосланган 20га яқин технополислар ташкил қилинган. Хитойда эса бундай зоналар 50дан ортиқдир.

6. Комплекс ва куп тармоқли иктисодий зоналар.

Бу зоналар қолган зоналарнинг деярли ҳамма хусусиятларига эга. Масалан, Шэнь-Чжень (ХХР) ЭИЗга эркин савдо зоналари ва технопарк қиради.

7. Очик районлар.

Булар хорижий капитални жалб қилиш учун имтиёзли инвестицион режим тузилган худудни уз ичига олади. Хитойда кенг тарқалган “очик зоналар” мамлакат соҳилининг деярли ҳаммасини уз ичига олиб мамлакат ичкарасига ҳам қирмоқда. Бу районларда техник-иктисодий ривожланиш зоналари, технопарклар, экспортга мулжалланган ишлаб чиқариш жамланган.

8. Оффшор зоналар.

Оффшор зоналар (ОЗ) ики “солик портлари” 70-йилларда вужудга кела бошладилар. ОЗ харидорларни узининг валюта-молиявий режимининг қулайлиги, банк ва тижорат сирлилигининг юкори даражаси,

давлат назоратининг коникарлилиги билан жалб килади. Бундай зоналар энг куп Британия хамкорлиги давлатларида кенг таркалган. Дунида 30дан ортик мустахам ва комплекс оффшор фаолиятли марказлар мавжуд. Оффшор компаниялар азалдан амал килайтган давлатларга Панама, Норманн ороллари, Ирландия, Швейцария ва бошкалар киради. Охирги ун йилликда ОЗ Исроил, Мальта ва Малайзияда вужудга келган. ОЗдаги саноат, савдо ва банк компанияларидан соликлар и умуман олинмайди (Ирландия, Либерия), ики жуда кам микдорда олинади. Швейцарияда маълум шароитларда булиши мумкин булган соликнинг энг кам микдори урнатилган. ОЗ даги имтиизли режим валюта чегараларининг йуклиги, фойда олиб чикиш эркинлиги, капиталнинг паст даражаси, чет эл инвестори учун бож туловларининг йуклиги, экстерриторияллиги ва бошкалар билан характерланади. ОЗ ни ташкил килувчи давлатлар учун фойда кушимча чет эл инвестицияларини жалб килиш, даромаднинг купайиши, кушимча иш жойларининг вужудга келишидадир. Буларнинг хаммаси миллий иктисодиётнинг ривожланишига сабаб булади.

Оффшор бизнеси банк, сугурта ишида, денгиз кема транспортида, кучмас мулк билан булган операцияларда, траст фаолиятида, экспорт-импорт операцияларининг хамма турларида, консалтингда жамланган.

Мутахассислар ОЗ фаолияти хакида бир фикрда эмаслар. Купларининг фикрича, оффшор марказларда гирром пуллар ювилади ва хар хил турдаги банк хийлалари амалга оширилади.

Россия тадбиркорларнинг купи оффшор хисобидаги валютадаги даромадни яшириб, ОЗда оффшор компанияларини ташкил киладилар. Бунинг олдини олиш инвестиция учун имтиизли режим яратиш ва Россияда валютани саклашни вужудга келтириш билан амалга оширилади. Акс холда, ташки иктисодий алокаларнинг либераллашуви шароитида валюта купайиб борувчи хажмда мамлакат ташкарисига чикиб кетади.

Халкаро ЭИЗ каторига пайдо булиши халкаро меҳнат таксимооти ривожланишининг замонавий даражаси, ишлаб чиқаришнинг интернационализациялашуви билан характерланган туман иктисодий зонани киритиш мумкин.

“Тумаган” ЭИЗси Россия, Хитой, КХДР чегараларининг кесишган жойида жойлашган. Бу лойиха 25-30 йилга мулжалланган. ЭИЗда хитой ва корейс саноат корхоналари курилган. Россия бу корхоналарга уз хом ашисини кайта ишлаш учун юборади. ЭИЗда ишлаб чиқаришни ташкил этган тадбиркорлар куплаб имтиизларга эга буладилар. ЭИЗни ташкил килиш лойихасига Хитой, Урта Оси ва Европадан утувчи темир йули курилрши хам киритилган. Бу йул Европага булган масофани анчагина кискартиради.

9.3.Хужалик режими ва ЭИЗ максадлари.

Хар хил турдаги ЭИЗларнинг умумий хусусияти бошка давлатлардаги тадбиркорлар учун булган режимдан фаркли равишда божхона, молия ва солик имтиизларини уз ичига олувчи инвестицион

мухитдир. Турли мамлакатларнинг зоналаридаги маъум бир имтиизларнинг фарқи бор, умуман олганда эса улар бир хилдир.

ЭИЗда амал қилувчи энг куп тарқалган имтиизлар қуйидагилардир:

- * зонага олиб қирилувчи машина, асбоб-ускуналар, хом аши ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш учун компонентларга туланадиган турли хил туловлардан тула озодлик;
- * чет эл фирмаларини солиқлар тулашдан озод қилиш (вакцинчалик) ҳамда қолган барча солиқлар ва туловларни тулашда имтиизлар яратиш;
- * имтиизли кредитларни яратиш;
- * бинолар, транспортни имтиизли тарифлар бўйича ижарага бериш;
- * ЭИЗга қиришни чет эл инвесторлари учун соддалаштириш ва эркин тадбиркорликни қафолатлаш.

ЭИЗнинг характерли хусусияти ишчи кучини ишлатишни назорат қилиш (асосан хизматчиларнинг ижтимоий ҳимоясини чегаралаш, ЭИЗ ҳудудида профсоюзларнинг фаолиятини таъқиқлаш, минимал маош ва иш куни давомийлигининг максималлаштиришида иш фаолиятининг тухтатилиши, тадбиркорларни ижтимоий сугурта фондларига туланадиган туловлардан озод қилиши ва хоказо). Бундай режим чет эл тадбиркорларининг қушимча фойда олишини таъминлайди.

Қулай инвестицион муҳитда нисбатан арзон ишлаб чиқариш омиллари, инвесторлар учун молиявий- маъмурий имтиизлар мавжуддир.

ЭИЗнинг ташкил қилиниши ва амал қилишининг жаҳон тажрибасида жаҳон бозорига интеграцияни қучайтириш халқаро иқтисодий муносабатларни қуллаб-қувватлаш (эркин савдо зоналари, экспорт учун ишлаб чиқариш, божхона ва бошқалар) учун тузилган зоналар билан бир қаторда, маълум бир фаолият ва ишлаб чиқариш тармоқларини қуллаб-қувватлайдиган махсус режимли зоналар тузилган (қолган районларни ривожлантириш зоналари, туристик зоналар, агрополислар ва бошқалар).

Шунинг учун, ЭИЗни ташкил этилиш мақсадлари бир-биридан фарқ қилиш мумкин. АКШ, Буюк Британия каби саноати ривожланган мамлакатларда, ЭИЗ майда ва урта бизнесни депрессив районларда ривожлантиришга йуналтирилган минтакавий сиёсатни амалга ошириш учун ташкил этилган. Шу мақсадда бундай районларда иш юритувчилар учун бошқа районлардагига нисбатан купрок молиявий имтиизлар ва фаолият эркинлиги берилган. Бу программалар чет эл капиталини жалб қилиш учун махсус тузилмаган. Худди шу мақсадда ЭИЗ ривожланаётган мамлакатларда тузилган, натижада қолоқ мамлакатлар динамик ривожланаётган мамлакатларга айланди. Бундай давлатларга Сингапур, Туркия қиради. Саноати ривожланган мамлакатлардан фарқли равишда, бу мамлакатларда ЭИЗ чет эл капиталини жалб қилиш учун тузилган. Алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, бу давлатларда чет капиталини жалб қилиш мақсади миллий иқтисодиётни ривожлантириш эмас, балки жуда куп даромад олиш эди. Шунинг учун ривожланаётган мамлакатлар билан ривожланган мамлакатларнинг трансмиллий капитал билан ҳамкорликда қизикишлар паритетини топиш динамик иқтисодий ривожланиш учун

мухим шарт булиб хисобланади. Бунинг ишлатилиши ЭИЗ нинг давлатга чет эл капиталини жалб килишнинг умумий стратегиясига кушилиши осон булади.

РАН шаркшунослик институтининг тадқиқотида кура, 26 давлат буйича ЭИЗ га чет эл капиталини жалб килиш учун сарфланган маблағ уртача хисобда 4 доллар 1 доллар чет эл инвестициясига тугри келади. Масалан, Хитойдаги 4 та ЭИЗда 80-йилларнинг охирига келиб чет эл инвестициялари 4 млрд.долларни ташкил этди. Айни пайтда узининг бошлангич инвестициялари 22 млрд. доллардан ошган, бу эса 5,5 марта купрокдир. ЭИЗ уйи инфраструктураси давлатнинг марказийлашган воситалари хисобига ташкил килинган. Табиийки, бундай харажатлар ЭИЗ узок муддат давомида юкори фойдалилик билан амал килган пайтдагина копланади.

Ривожланаитган мамлакатлардаги ЭИЗ умумий хусусиятларига ва ривожланиш даражаларига эга. Биринчидан, махсус худудий бирликлар сифатида улар худудини кенгайтириш, савдо ва ишлаб чиқариш фаолиятининг масштабини катталаштириш тенденциясига эга. Шу билан бирга, улар инфраструктурасини доимо яхшилаб, ташки дуни билан янада кулай шароитлар яратади. Иккинчидан ЭИЗ бошқарувининг махсус режими чет эл тадбиркорлари учун янада либераллашган ва имтиязли булмокда. ЭИЗ нинг иктисодий интернационаллашуви тенденцияси яккол кузга ташланади. Буларнинг ичида трансмиллий корпорациялар жойлашмокда. Учинчидан, ЭИЗ фаолиятининг амал килиш жараиинида савдо сотик ва саноатнинг куп кисми амалга ошади. Туртинчидан, замонавий НТР ичида янги ва юкори технологияни ишлаб чиқиш билан боглик булган илм-талаб ишлаб чиқариш жамланган ЭИЗга катта ахамият беради.

Гап шундаки, ЭИЗнинг ривожланиши амалга оширилаитган умумий иктисодий ислохатлар доирасида юз беради ва ЭИЗ ривожланишинг катализатори булиб хисобланади. Ривожланаитган мамлакатларнинг колган худудларга таъсири даражиси анча чегараланган. Саноати мамлакатлар учун бундай таъсирнинг таркалиши масаласи куйилмаган. ЭИЗ нинг ташкил килиниши маълум минтаканинг тадбиркорлик фаолиятини тиклаш ики иктисодиитнинг у ики бу тармогида эътиборни жамлашда катта роль уйнайди. Бундан ташқари, ЭИЗнинг ташкил килиниши сармойани киритиш ва уларни кейинчалик ривожлантириш билан асосланади. Марказлаштирилган ирдамсиз уларнинг хаити йук.

ЭИЗнинг муваффакиятли амал килишининг куплаб намуналари билан бирга уларни муваффакиятсиз ташкил килиш хам мавжуд. Шундай килиб, Шри-Ланка, Сенегалда ва бошқа мамлакатлардаги хар хил турдаги ЭИЗ факатгина муваффакиятсиз булиб колмасдан, балки амал килиш томондан тухтатилган. Бундай вазиятнинг асосий сабабларига куйидагиларни киритиш мумкин:

- сиисий
- иктисодий

- ташкилий.

Сиисий сабаблар мамлакатдаги умумий мувозанатсизлик фукароларнинг хавотири, хаттоки харбий харакатлар билан боглик.

Иктисодий сабабларга инвесторларнинг фикрига кура зонадаги инвестиция режими коидаларининг жуда хам кийин ва чалкашиб кетиши билан боглик. ЭИЗ бошкарувининг бюрократик ташкили, чет эл инвесторини зонада руйхатдан утказиш буйича куплаб нолойик жараинларнинг амалга ошиши, имон таргибот ва махсус зонанинг афзалликларини имон реклама килиш-буларнинг хаммаси ЭИЗнинг тадирида уз аксини топади

9.4. ЭИЗнинг ташкил этилиши ва амал килиш механизми.

ЭИЗни Россия ва МДХда ташкил килишнинг асосий вазифаси миллий хужаликларнинг жахон иктисодиетига интеграциялашувидир. Бу зоналарнинг амал килишини лойихалаштириш ва ташкил этиш фаолияти халкаро тажриба ва Европа иктисодий хамкорлиги талабларига асосан амалга оширилади. Айни пайтда лойихалаштирилувчи хар бир ЭИЗнинг хусусияти кузда тутилади. Улар жойлашиши, объектнинг характери, махаллий шарт-шароитлар ва минтака, шахар, худуднинг вазифалари билан аникланади.

ЭИЗни ташкил килишнинг биринчи кадами, бу унинг максади ва вазифасини аниклаш. Коидага биноан, улар бир-бири билан узвий боглик. Шундай килиб, комплекс характерга эга зоналарнинг максади табиий ресурсларни узлаштиришни тезлатиш ва шу асосда экспорт потенциалини ривожлантириш, энг янги технологияни киритиш йули билан замонавий ишлаб чикаришни ривожлантириш, бозор алокаларини ривожлантиришда тажрибани орттириш хисобланади. Курсатилган максадлардан келиб чиккан холда ЭИЗни ташкил килиниш вазифалари урнатилади.

Бундай вазифалар каторига куйидагиларни киритиш мумкин:

- чет эл капиталини жалб килиш
- зонани ички иктисодиет ва жахон бозори уртасидаги богловчи сиффатида ишлатиш
- янги хужалик ислохатларини ишлаб чикиш
- уз ва чет эл тадбиркорларининг хужалик фаолиятини яхшилаш учун имтиизли шароитларни яратиш

ЭИЗни ташкил килиш-кийин жараин. У уз ичига турт боскични олади:

1. Лойихалаштиришдан олдинги давр.
2. Бошлангич давр.
3. Ташкил килиш даври.
4. Амал килиш даври.

Бошлангич даврда ЭИЗни ташкил килиш мулжалланган худуднинг маъмурияти мутахассисларини жалб килиб, ташкил килишнинг максадини

аниклайди,ЭИЗнинг максадий йуналиши ва тармокли таркиби белгилайди,хамда бошка параметрларни шакллантиради.

Олиб борилган ишларнинг натижаларига асосан ЭИЗни лойихалаштириш қарори ва унинг расмий тан олиниши учун керак буладиган хужжатларни тайирлаш қарори қабул қилинади.

ЭИЗни ташкил қилиш ҳақидаги қарор қабул қилингандан кейин унинг амал қилишига қириш даври бошланади,яъни асосий элементларининг инфраструктурасини шакллантириш, тадбиркорлик фаолиятининг шартларини аниклаш.Бундан кейин зонанинг амал қилиш даври бошланади.

Муҳокама учун саволлар

1. Эркин иқтисодий зоналар тузишнинг асосий максадлари нима?
2. Эркин иқтисодий зоналарнинг қандай шакллари мавжуд?
3. Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар ташкил қилиш истикболлари ҳақида фикрингиз?

Адабиитлар

- 1.Гончарова О. “Торговёе барьерё на пути к свободной международной торговле” Российский Экономический Журнал №8,2001 г.
2. Балаков П. “Международнёе торговёе отношения и расчитё” . Москва. 2000 г.
3. Пряхин Н. “Международнёе торговёе объединения и организации” Российский Экономический Журнал №2 2001.

10-мавзу: Халқаро савдода ташки савдо операцияларини ташкил қилиш.

10.1.Ташки иқтисодий шартномалар. Ташки савдо олди-сотдилари шартномалари тушунчаси ва унинг шакллари.

10.2.Ташки иқтисодий шартномаларни субъектлари.

10.3.Олди-сотди шартномаларини ҳуқуқий тузиш ва тартибга солиниши.

10.4.Олди-сотди шартномаларини бажариш.

10.1.Ташки иқтисодий шартномалар. Ташки савдо олди-сотдилари шартномалари тушунчаси ва унинг шакллари.

Ташки иқтисодий шартномаларга пудрат шартномалари, саноат объектлари қуришда техник ирдам бериш бўйича турли хизматлар қурсатиш шартномалари, шунингдек ташки савдо товарлар олди-сотдиси бўйича шартномалар қиради. Қуйида ташки савдо товарлар олди-сотдиси бўйича шартномалар ҳақида суз боради.

Халқаро товарлар олди-сотдиси бўйича шартномалар ҳақидаги 1980 йилги Вена конференцияси бундай шартномалар деганда тижорат қорхоналари турли давлатларда жойлашган томонлар ўртасида тузилган олди-сотди шартномаларини тушунади.

Олди-сотди шартномаларининг турли шакллари мавжуд.

Бир марталик етказиб бериш шартномаси - бир марталик қелишув бўлиб, унда маълум қунда, маълум вақт мобайнида, маълум даврда қелишилган миқдордаги товар етказиб бериш назарда тутилади. Товар етказиб бериш белгиланган вақт мобайнида бир ики бир неча марта амалга оширилади. Мажбуриятлар бажарилгандан кейин шартнома амал қилишдан тухтайди.

Бир марталик шартномалар қиска муддатли ва узок муддатли бўлиши мумкин.

Доимий етказиб бериш шартномалари - шартномада қелишилган муддат мобайнида маълум миқдорда доимий равишда товар етказиб беришни назарда тутди. Бунда муддат қиска муддатли (одатда бир йил) ва узок муддатли (5-10 йил, айрим ҳолларда ундан ҳам қупрок) бўлади.

Мажмуа ўскуналари етказиб бериш бўйича шартномалар - ўскуналар экспорттери ва олувчи-импорттерлар, шунингдек бундай етказиб беришларни тулдиришда қатнашувчи ихтисослашган фирмалар ўртасида алоқа мавжудлигини назарда тутди. Бунда бош етказиб берувчи тулик мажмуа ва ўз вақтида етказиб бериш, шунингдек сифат учун жавоб беради.

Товар учун ҳақ тулаш шаклига қараб пул билан ҳақ тулаш ва тулик ики қисман товар шаклида ҳақ тулаш шартномалари фарқланади. Пул билан ҳақ тулаш шартномаларида томонлар қелишган валюта, шартномада назарда тутилган тулов ўсуллари (нақд пул, авансли ва қредитли тулов) ва ҳисоб-қитоб шакллари (инқассо, аккредитив, чек, вексель) қулланилади.

Хозирги пайтда аралаш шаклдаги тулов шартномалари кенг таркалган. Масалан, мақсадли кредит шартларида корхонани “калит остида” қуришда тулов қисман пулда қисман товар шаклида амалга оширилади.

Бизнинг мамлакатимизда бартер келишувлари - бир товарни бошқа товарга оддий, келишилган миқдорда айирбошлашни назарда тутувчи товар айирбошлаш ва уринни тулдириш келишувлари кенг таркалган. Бу келишувларда и узаро етказиб бериладиган товарлар миқдори икки қандай суммага тенг товар етказиб берилиши белгиланади.

Оддий уринни тулдириш келишуви - товар айирбошлаш келишуви каби тенг қийматдаги товарлар етказиб беришни назарда тутади. Аммо товар айирбошлаш келишувидан фарқли равишда оддий уринни тулдириш келишувидан томонлар томонидан нархларнинг узаро келишиб олиниши ҳам қўзда тутилади. Бундай келишувда одатда иккита эмас, бир неча товарлар қўсатилади.

10.2. Олди-сотди шартномаларининг субъектлари

Халқаро тижорий шартномаларнинг томонлари контрагентлар деб аталади. Халқаро тижорий операцияларининг асосий қисми фирмалар томонидан амалга оширилади. Фирма деганда саноат, савдо, қурилиш, транспорт ва қишлоқ хўжалигида фойда олиш мақсадида хўжалик фаолияти юритувчи корхона тушинилади. Хар бир фирма ўз мамлакатининг савдо рўйхатида рўйхатга олинади. Жаҳон хўжалигида иштирок этувчи корхоналар қуйидагиларга бўлинади: 1)хўжалик фаолияти қуриниши ва амалга оширилайтган операцияларнинг характериға қўра; 2)хўқуқий ҳолатиға қўра; 3)мўлқ қуринишиға қўра; 4)миллий капиталға тегишлилигиға қўра; 5)фаолият соҳасиға қўра.

Биринчи гуруҳға саноат, савдо, транспорт, транспорт-экспедиторлик, сугурта, инжниринг, ижара, туризм, реклама ва бошқа соҳалардаги фирмалар.

Иккинчи гуруҳға шахсий тадбиркорлар ва тадбиркорлар бирлашмалари қиради.

Учинчи гуруҳға хўсўсий, давлат ва кооператив фирмалар қиради.

Туртинчи гуруҳға миллий, хорижий ва қўшма фирмалар қиради.

Бешинчи гуруҳға халқаро соҳада фаолият қўрсатувчи фирмалар - аввало трансмиллий корпорациялар қиради.

Афсўски, ўшбу иш хажми хар бир тушўнча моҳиятини очиб бериш имконини бермайди.

10.3. Ташки иқтисодий шартномаларнинг хўқуқий тартибға солиниши.

Ташки иқтисодий шартномаларни тартибға солишда минтақавий ва универсал характердаги халқаро шартномалар катта роль ўйнайди.

Ташки иқтисодий шартномаларни тартибға солувчм қатор халқаро келишўвлар мавжуд. Бу биринчи навбатда “халқаро товарлар олди-сотдиси

хакидаги бир хил конун хакидаги” ва “халқаро товарлар олди-сотдиси тузиш тартиби хакидаги бир хил конун хакидаги” 1964 йилда Гаага конвенциясидир. Бу конвенцияларга кам сонли давлатлар имзо чекканлари учун улар кенг тарқалмаган. Ўзбекистон бу конвенцияга аъзо эмас. БМТнинг 1980 йилдаги халқаро товарлар олди-сотдиси хакидаги конвенцияси (куйида 1980 йилги Вена конвенцияси) катта аҳамиятга эга.

Ушбу конвенция универсал ва келишувчанлик характериға эға чунки унда турли ҳуқуқий тизимларнинг тамойиллари ҳамда ривожланайтган давлатларнинг янги халқаро иқтисодий тартиб урнатилишидан мафатдорлиги эътиборға олинган. 1964 йилги Гаага конвенцияси Вена конвенциясига қушилган.

Ташки иқтисодий шартномалар, айниқса, халқаро товарлар олди-сотдиси шартномалари тузишда халқаро ананалар катта рол уйнайди. Савдо ҳамкорлари уртасида савдо анъаналари бўйича келишмовчиликлар келиб чиқмаслиги учун халқаро савдо палатаси 1953 йилда инкотермс тупламини чиқардию Ҳуқуқий нуқтаи назардан “ИНКОТЕРМС” факултатив характериға эға бўлган қоидалар тупламидир. 1990 йилги қоидаға қура ушбу қоидаларға амал қилмоқчи бўлган савдогарлар шартномада буни қурсатиб қўишлари қерак.

Олди сотди шартномаларини тузиш.

Шартноманинг тарқиби.

Шартномани тузиш иккити асосий босқичдан иборат. Булар шартнома тузишни тақлиф қилиш (оферта) ва тақлифни қабул қилиш (акцепт).

Оферта иккита талабға жавоб бериши қерак: у ўз ичига тақлиф қилинайтган шартноманинг барча муҳим пунктларини олиши ва аниқ шахсға ики ноаниқ шахсларға йуналтирилган бўлиш қерак. Юқоридаги талаблардан бирининг йуқлиги шартнома тузиш хақида тақлиф йуқлигини билдиради. Амалда қишиларға оферта бўлмаган мувожатлар ўқраб туради. Уларни шартнома тузиш бўйича музоқарларға тақлиф сифатида қараш қерак. Буларға турли реклама ва эълонлар қиради.

Акцепт деганда оферент томонидан тақлиф қилинган шартларда адресат томонидан шартнома тузишға розилик тушунилади. Акцепт шартнома тузиш хақидаги тақлифи қурсатилган шартларға жавоб бериши қерак. Икки томон экспортир ва импортир савдо шартномаси бўйича келишувға қелганларида шартнома тузилган ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ шартнома тузиш жойи акцепт олинган жой ҳисобланади.

Олди- сотди шартномасининг тарқиби.

Ташки савдо шартномалари одатда қуйидаги бўлимларға эға:

1. Томонларни белгилаш
2. Шартноманинг предмети
3. Шартноманинг нархи ва умумий суммаси
4. Товарларни етқазиб бериш муддати
5. Тулов шартлари

6. Товарларни кадоклаш
7. Мулк ҳукукининг утиши
8. Сотувчиларнинг кафолатлари
9. Жарима ва зарарни коплаш
10. Форс-мажор
11. Сугурта
12. Арбитраж

Агар шартноманинг предмети машина, ускуналар булса шартномада техник шароитлар текширишлар ва қабул қилиш шартлари каби булимлар бўлиши мумкин.

Шарноманинг асосий шартларидан ташқари томонлар узаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни аниқловчи қушимчалар киритишлари мумкин халқаро савдода маълум товарлар олди-сотди бўйича намунали шартномалардан кенг фойдаланилади. Бундай шартномалар қупинча дон маҳсулотлари, шакар, пахта, игоч маҳсулотлар ва бошқалар билан савдода қулланилади.

Олди сотди шартномасининг бажарилиши.

Шартномани бажариш деганда кредитор томонидан ҳуқуқларини амаалаг оширилиш ва қарздор томонидан қелишувда қурсатилган мажбуриятларни бажарилиш тушунилади. Шартномани бажариш асосида итган бош тамоил мажбуриятларни бажариш тамоили ҳисобланади.

Ташқи савдо олди- сотди шартномасининг бажариш предмети товар ҳисобланади.

Товар етказиб бериш муддати деганда сотувчи товарни олувчи мулкига бериши қерак бўлган вақт тушунилади. Товар бир вақтда икки қисмларга бўлинган ҳолда етказиб берилиши мумкин. бир вақтда етказиб беришда аниқ вақт белгиланади. Қисмларга бўлиб етказиб беришда етказиб бериш орасидаги муддат белгиланади.

10.4. Олди сотди шартномасининг бажарилишини таъминлаш.

Олди сотди шартномасини бажарилишини таъминлаш мажбуриятни бажаришда муҳим аҳамиятга эга. Шарнома бўйича уз мажбуриятларини бажарган кредиторнинг ҳуқуқлари қарздор томонидан уз мажбуриятларини бажармаслиги туфайли бузилиши мумкин. Бундай ҳолатни олдини олиш учун фуқаролик ҳуқуқида махсус қоралар ишлаб чиқилган бу қоралар бажаришни таъминлаш усуллари деб аталади ва уларга қуйидагилар қиради:

1. “неустойка”- қарздор мажбуриятларни бажармаган ҳолда кредиторга тулаши қерак бўлган пул миқдори.
2. “поручительство”- жавоб берувчи бошқа шахснинг кредиториға уша шахс томонидан уз мажбуриятларини бажарилишини қафолатлайди.

3. “Залог” кредитор қарздор томонидан мажбурият бажарилмаганда “залог” га қўйилган мулк қийматидан зарарни қоплаши мумкин.
4. “Задатк”- томонлардан бири бошқасига шартнома тузилганлиги ва унинг бажарилишини таъминлаш учун берадиган пул суммаси.
5. “Қафолат”- бир томондан банк ташкилоти, бошқа томоннинг қарзларини туланишини таъминлаш учун берилади.

Таъминлаш ва Бажариш усуллари қушимча характерга эга шунинг учун булар амалга ошиши учун томонлар учун мажбурий бўлган норматив актларда ики томонлар тузган изма шаклда бўлиши керак. Ташқи савдо амалиотида баъзи бир бошқа таъминлаш чоралри ҳам қўлланилади:

1. Шартномага эришилгандан кейин нархнинг бир қисмини тулаш шarti. Унинг мохияти шундаки шартномага шундай пункт қўшиладики унга мувофиқ олувчи сотувчига туловларнинг асосий қисмини олдиндан бериб қолганини товарнинг хаммасини олгандан кейин ва унинг сифатини текширгандан кейин тулайди. Сотувчи томонидан мажбуриятлар бажарилмаганда бу сумма олувчи ихтирида қолади.
2. Мулк ҳуқуқини саклаш ҳақидаги суз бунга қўра сотувчи олочи томонидан товар қиймати тулик тулангунча унга ҳуқуқини саклаб туради.

Муҳокама учун саволлар

1. Ташқи савдо операцияларининг қандай қуринишларини биласиз?
2. Халқаро савдода савдонинг қандай усуллари қўлланилади?
3. Қандай шартларда шартнома муқаммал ҳисобланади?
4. Халқаро савдода товар нархининг роли қанақа?
5. Халқаро савдода ҳисоб қитобларнинг қандай шакллари мавжуд?

Адабиётлар

1. Гончарова О. “Торговёе барьерё на пути к свободной международной торговле” Российский Экономический Журнал №8, 2001 г.
2. Балаков П. “Международнёе торговёе отношения и расчитё” . Москва. 2000 г.
3. Пряхин Н. “Международнёе торговёе объединения и организации” Российский Экономический Журнал №2 2001.

ИЗОҲЛИ ЛУГАТ

Худудий ихтисослашув алохида мамлакатлар, мамлакат гурухлари ва минтакалар буйича амалга оширилади.

Ихтисослашувнинг асосий турлари:

Буюмли, яъни алохида махсулотларни ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Деталли, яъни алохида қисмлар икки махсулотлар булакларини ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Технологик, икки мухлатли, яъни алохида операцияларни амалга ошириш икки алохида технологик жараёнларни бажаришдаги ихтисослашув, масалан йиғиш, бирлаштириш ва ҳ.к.

Кооперация – бу фаолиятлар бирлашувининг мураккаб жараинидир. У турли қуринишларга ажратилади:

Шакли буйича (иктисодий кооперация, саноат ҳамкорлиги ва б.);

Мухлати буйича (ишлаб чиқаришдан олдинги, ишлаб чиқариш давридаги, тижорат давридаги);

“Неустойка”- қарздор мажбуриятларни бажармаган ҳолда кредиторга тулаши керак бўлган пул миқдори.

“Поручительство”- жавоб берувчи бошқа шахснинг кредитorigа уша шахс томонидан уз мажбуриятларини бажарилишини кафолатлайди.

“Залог” кредитор қарздор томонидан мажбурият бажарилмаганда “залог” га қуйилган мулк қийматидан зарарни қоплаши мумкин.

“Задаток”- томонлардан бири бошқасига шартнома тузилганлиги ва унинг бажарилишини таъминлаш учун берадиган пул суммаси.

“Кафолат”- бир томондан банк ташкилоти, бошқа томоннинг қарзларини туланишини таъминлаш учун берилади.

АДАБИИТЛАР РҲЙХАТИ АСОСИЙ АДАБИЕТЛАР

1. Каримов И.А. 2003 йил якунлари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.- “Ўзбекистон овози” газетаси, 2004 йил 10 февраль, 16 сони.
2. Ўзбекистон Республикаси президентининг “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” Фармони, “Халқ сўзи”, 2005 йил, 15 июнь.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси +онунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маъруза. – Тошкент. “Ўзбекистон” Нашрият-МАТБАА Ижодий уйи, 2005 й.
4. Герчикова И.Н. "Международное коммерческое дело". Учебник. Изд. 2-е перераб. и допол. М.: Юнити – Дана, 2001 г.
5. Дюмулен И.И. Международная торговля услугами. –М., 2003.
6. Дюмулен И.И. Международная торговля.Тарифное и нетарифное регулирование.М., ВАВТ 2004
7. Данилова Е.В. ВТО: регулирование торговли услугами, М., Академкнига 2003
8. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация, М., Экономика 2003
9. Данильцев А.В. Данилова Е.В.,Медведков М.Ю. Основы торговой политики и правила ВТО.-М., Международные отношения. 2005
10. Тишков В.Н Внешнеторговая политика: тарифное и нетарифное регулирование внешней торговли, учебное пособие, С-Птб. Гос. университет экономики и финансов. 2004.
11. Хлопов А.В Теория международной торговли. 2003.
12. Фомичев В.И Международная торговля, уч. для студентов вузов. 2003
13. Шепенко Р.А Антидемпинговый процесс. 2003
14. Улин Б. Межрегиональная и международная торговля. Пер. с англ. М.: дело, 2004г.

+ЎШИМЧА АДАБИЕТЛАР.

1. В.П. Астахов. Экспортнўе и импортнўе операции. М.: Инфра-М., 2001г.
2. Данильцев А.В.. Международная торговля. Инструментў регулирования. Учебно-практическое пособие. Изд.2-е перераб. М.: Деловая литература, Палеотип, 2004г.
3. Дегтярева О.И.,Полянова Т.Н.,Саркисов С.В.. Внешнеэкономическая деятельность. М.: Дело, 2004г
4. Дюмулен И.Н. Всемирная торговая организация. –М.: ЗАО Экономика, 2003.
5. Зенкин И.В. Всемирная торговая организация в схемах. Тест. М., 2003.
6. Калюжанова Н.Я. Конкурентоспособность регионов в условиях глобализации. –М.: ТЕИС, 2003.
7. Карпухина Е.А.. Международнўе стратегические альянсў.М.: Дело и Сервис, 2004 г.
8. Под ред. Смитиенко Б.М.. Международнўе экономические отношения. Учебник. М.: Инфра-М, 2004г.
9. Принципў международнўх коммерческих договоров. М.: Международнўе отношения, 2003г.
10. "Экспортно - импортнўе операции между государствами СНГ", М.: 2001 г.
11. Принципў международнўх коммерческих договоров. – М.: Международнўе отношения, 2003.
12. Устинов И.Н. Мировая торговля: Статистическо - энциклопедический справочник. –М.: ЗАО Экономика, 2002.
13. Нетарифнўе инструментў захитў национального рўнка от недобросовестной конкуренции: Учебное пособие. –М.: РИО РТА, 2001.
14. Смирнов П.С. Национальная безопасность: вопросў торговой политики.–М.: Изд. Дом Экономическая газета, 2001.
15. Юрасов А.В. Электронная коммерция.-М: Дело, 2003.
16. WWW. Gov. UZ;
17. WWW. Ziyo. UZ;
18. WWW. Marketolog. Ru.

